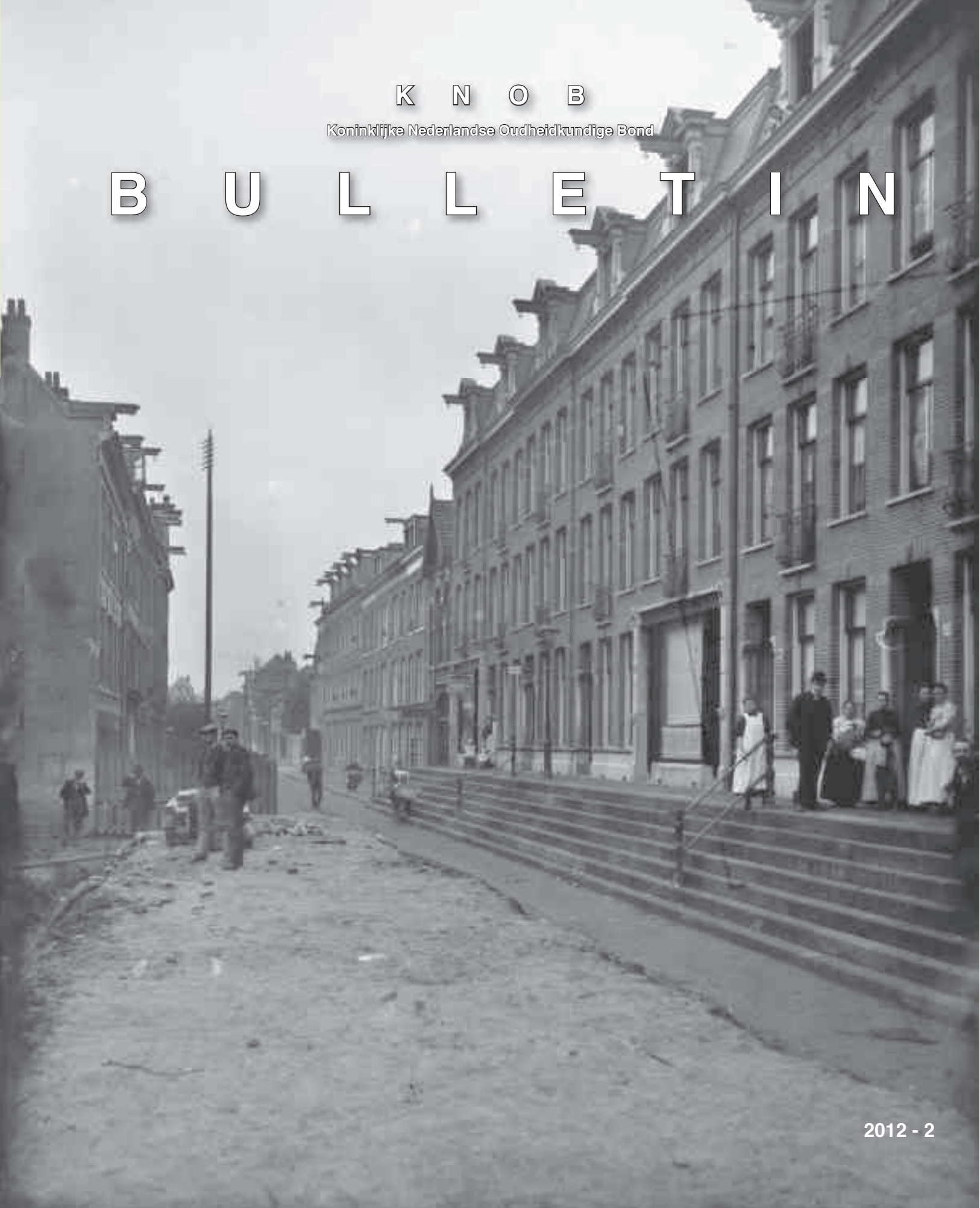

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin KNOB

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door
RMIT/Faculteit Bouwkunde, TU Delft
ISSN 0166-0470

Redactie

Prof. dr. A.F.W. Bosman
mw. Prof. dr. M.C. Kuipers
Prof. dr. K.A. Ottenheym
Dr. R.J. Rutte
Dr. G.H.P. Steenmeijer
mw. Dr. M.T.A. van Thoor (hoofdredacteur)
Prof. dr. D.J. de Vries

mw. Drs. C.C. Gautier (eindredacteur)
mw. Drs. U. Yland (vertaler)

Kopij voor het Bulletin KNOB

Voor auteursinstructies zie:
www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis,
met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB
t.a.v. mw. Dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl

Abonnementen en lidmaatschap KNOB

Algemeen: € 68,00; t/m 27 jaar: € 26,00; vanaf 65 jaar:
€ 52,00; instellingen: € 130,00.
Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een
kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw
lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email,
vóór 1 november van het lopende jaar.

Bureau KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl
www.knob.nl

Bestuur KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H.
Scheerhout (vice-voorzitter), dr. mr. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), drs. J.M. Gerlings (lid)

Druk en lay-out

Weevers Grafimedia, Postbus 22, 7250 AA Vorden

INHOUD

Freek Schmidt
Maken en breken in stad, polder en buiten
Ambities, reputaties en werkelijkheden 69

Guido Hoogewoud
Bastiaan de Greef en Willem Springer,
architecten van een veranderende stad (1856-1890) 70

Jos Smit
'Uit de groote schande van den revolutiebouw'
Over de moeizame waardering van
laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur 83

David Mulder
Op stadspeil in de polder: Wijk F in de Amsterdamse
stadsuitbreiding
Over het ontstaan en de ontwikkeling van een buurtje in de Pijp 99

Inger Groeneveld
What's in a name?
Nieuw licht op Moulins hofstede, de vroegste aanleg
van buitenplaats Elswout te Overveen 111

Publicaties

W. Vroom, Financing Cathedral Building in the Middle Ages,
the Generosity of the Faithful (recensie Merlijn Hurx) 126
F. Westra, Bouwers van sterke werken. Nederlandse ingenieurs
in het tweede tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1605-1648
(recensie Edwin Paar) 126
P. Brouwer, De wetten van de bouwkunst. Nederlandse
architectuurboeken in de negentiende eeuw
(recensie Wilfred van Leeuwen) 127

KNOB

Berichten van het bestuur 129

Summaries 130

Auteurs 132

Afbeeldingen omslag

*Voorzijde: Niveauverschillen in de Kuipersstraat in Amsterdam,
1910. Links Nieuwer-Amstelse bebouwing op polderpeil, rechts
nieuwe huizen op stadspeil, gebouwd na de annexatie van 1896
(Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting, Stadsarchief Amsterdam)
Achterzijde: Jan van der Heyden, Huis Elswout in Overveen vanuit
het zuidoosten (uitsnede), circa 1663 (Frans Hals Museum)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 111, 2012, nummer 2

Maken en breken in stad, polder en buiten

Ambities, reputaties en werkelijkheden

In de eerste drie bijdragen van dit nummer wordt geprobeerd enkele aspecten die kenmerkend zijn voor de ontwikkeling en lotgevallen van het stedelijke weefsel in de negentiende eeuw naar voren te halen. Ze komen voort uit de interesse van een informele studiegroep rondom negentiende-eeuws Amsterdam. Hopelijk draagt dit bij aan toekomstige discussies over waardering, adequate bescherming en gepaste transformatie van de negentiende-eeuwse gebouwde omgeving en zijn rijke cultuurgeschiedenis. Want hoewel de negentiende-eeuwse architectuur en stedenbouw alweer enkele decennia dankbare onderwerpen van studie vormen in architectuurhistorische en erfgoedkringen, is een adequate omgang met het overgrote deel van de negentiende-eeuwse gebouwde omgeving in de praktijk niet eenvoudig. De typologische rijkdom en omvang van de bewaard gebleven negentiende-eeuwse architectuur vraagt om grote creativiteit bij transformaties die nieuw gebruik moeten waarborgen, terwijl de constructies, materialen en technieken van toen hun eigen problematiek voor behoud en herstel met zich mee brengen. In brede kring strekken kennis van en waardering voor de negentiende-eeuwse architectuur zich zelden uit voorbij het individuele topmonument. De aandacht voor intellectueel actieve architecten heeft wel de ambities en pretenties, maar niet de werkelijkheid van het slopen, bouwen, breken en plannen in de negentiende-eeuwse stad blootgelegd. Daar moet nog veel aan gebeuren. Naar de langdurige effecten van sloop en krimp, verdichting en doorbraak, ontpoldering en annexatie, naar pragmatische massawoningbouw die soms ver van de 'bouwkunst' lijkt af te staan, wordt tot op heden, ook binnen erfgoedkringen, nog vaak met onbegrip gekeken.

Als een rode draad door deze bijdragen loopt het begrip stedelijke ambitie, het proberen vat te krijgen, door middel van bouwen en breken, op de dynamiek die het negentiende-eeuwse Amsterdam als (provincie)hoofdstad, economisch centrum en culturometropool kenmerkte. Het tijdvak 1870-1930 geldt in Amsterdam wel als de Tweede Gouden Eeuw, waarbinnen het bewind van de stadsarchitecten De Greef en Springer aandacht verdient. Hun aantreden werd ingeluid door een forse ingreep in het gemeentelijke apparaat om de stad geschikt te maken voor een nieuwe tijd waarin de architect en het stadsbouwbedrijf een voortrekkersrol kregen toebedeeld. Centralisatie onder een stadsingenieur en stadsarchitect moest de bestaande organisatie van het Stadsfabriekambt en Stadswerken en Gebouwen beter aanstuurbaar maken door de politiek. De invoering van het decentrale bestuursmodel en de opheffing van de Dienst der Publieke (Openbare) Werken in 1990 is daar het spiegelbeeld van. Uitgangspunt van Guido Hoogewouds artikel is de architecten De Greef en Springer een plaats te geven in de Amsterdamse architectuurgeschiedenis waarin zij eerder nauwelijks waren opgemerkt. Beide architecten gaven vorm aan de nieuwe realiteit van

de oude waterstad, die transformeerde tot een door het spoorwegnet aan Europa gekoppelde landstad. Veel van wat door hen is ontworpen maakt bovendien nog steeds onderdeel uit van de stad, zoals wij die kennen.

De slechte reuk van het verschijnsel revolutiebouw – 'haastig gebouwde woningen van slechte kwaliteit' – belemmert nog steeds de waardering voor en de omgang met de eenvoudigere, alledaagse negentiende-eeuwse architectuur. Als iets duidelijk wordt, dan is het wel dat de op een financieringswijze gebaseerde term 'revolutiebouw' ongeschikt is om architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten te duiden. Ook zegt hij niets over de werkelijke reikwijdte van het begrip in tijd of in hoeveelheid. Jos Smit geeft een geschiedenis van het begrip 'revolutiebouw', behandelt een selectie van voorbeelden uit de bouwpraktijk en belicht de erfgoedcontext, waarin de eigenlijke omvang en verspreiding van de 'revolutiebouw' worden onderzocht, en wat daar nu nog van over is na de stadsvernieuwingsgolf en woningverbeteringrondes.

Nog tot omstreeks 1870 had de Binnendijksche Buitenveldersche polder, het gebied buiten de Singelgracht tussen Amstel en Schinkel, zijn overwegend landelijke karakter behouden. Maar toen vond een radicaal transformatieproces plaats. Aannemers en bouwspeculanten kochten vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw landerijen en percelen 'warmoeziersland' op om deze te bebouwen met arbeiderswoningen. Het landelijke, groene karakter van de paden maakte al snel plaats voor straten met aaneengesloten etagebouw. Na de annexatie werd op een deel van het voormalige grondgebied van Nieuwer-Amstel een uitbreidingsplan ontworpen, waarvoor eerst 'ontpolderd' moest worden. In de polderwijk ten zuiden van de Ceintuurbaan stuitte ophoging vanwege de bestaande bebouwing echter op de nodige moeilijkheden. David Mulder onderzoekt hoe men dit probeerde op te lossen en betreft daarbij ook de opeenvolgende uitbreidingsplannen.

Het laatste artikel in dit nummer brengt ons nog verder naar buiten. Het landschapspark van Elswout te Overveen, met zijn rijke stoffering en het grote, onlangs gerenoveerde huis verwijzen vooral naar de negentiende-eeuwse geschiedenis van het ensemble, maar ook de oorspronkelijke structuur bleef fragmentarisch bewaard. Inger Groeneveld reconstrueert tot in detail de buitengewone, in het vergraven duinlandschap van 1633-1635 gebouwde *villa suburbana* van Italiaans classicistische inspiratie, zoals die werd geïnitieerd door de schatrijke handelaar Carl du Moulin en werd gerealiseerd in nauw overleg met de meest gewaardeerde architecten van zijn tijd.

Freek Schmidt
gastredacteur

Bastiaan de Greef en Willem Springer, architecten van een veranderende stad (1856-1890)¹

Guido Hoogewoud

Nog in 1873, enkele jaren voor de bouw van het Centraal Station, beschreef de Italiaan Edmondo de Amicis Amsterdam als ‘een onmetelijke en ordeloze stad, een Venetië in het grote en ruwe, een oude hoofdstad van een volk van reuzen op de uitmondingen van een monster-rivier gebouwd, om als haven voor een vloot van tienduizend schepen te dienen; een droefgeestige, strenge stad, die een gevoel van stomme verbazing wekt, waar-

over men behoefte heeft na te denken.’² De schrijver verwonderde zich over de waterstad *sui generis* ‘een archipel van eilanden’ (afb. 1).³ Om in economisch opzicht aan het imago van een provincieplaats te ontsnappen moest Amsterdam opnieuw gaan bloeien, zo was de overtuiging van notabelen en politici. De opening van het Noordzeekanaal in 1876 en de bouw van het Centraal Station (1882-1889) sloten de stad aan op nieuwe interna-

Afb. 1. H. Dilcher, vogelvluhtkaart van Amsterdam, gedrukt en uitgegeven door Seyffardt's boekhandel, 1857

tionale handelsnetwerken via hernieuwde ontsluiting over de open zee, maar evenzeer door nieuwe landconnecties en de daarmee gepaard gaande transformatie tot landstad. De herrijzenis van Amsterdam als havenstad die door de spoorwegen verbonden werd met de continentale hoofdsteden, gaf de stad ook een belangrijk aandeel in het nieuwe tijdperk van industrialisering waarin Nederland langzaam terechtkwam. Kortom, er was sprake van een economische en culturele bloeiperiode, die wel de Tweede Gouden Eeuw wordt genoemd.⁴ Het gaf nieuwe groei-impulsen die al snel tot aanzienlijke ruimtelijke en infrastructurele transformaties zouden leiden. Het transformatieproces van een zeventiende-eeuwse waterstad naar een kosmopolitische handels- en industriestad was ingrijpend, terwijl ook de omvang en het inwonertal vrijwel verdubbelde. In het oude Amsterdam lag het initiatief niet bij het gemeentebestuur, maar bij de vrije markt. De overheid was regulerend en faciliterend. Onderwijs, bestuur en openbare voorzieningen behoorden tot haar wettelijke taken en het was de taak van het gemeentelijk bouwbedrijf, in het bijzonder van de stadsarchitecten, om daar vorm aan te geven.

Dit artikel is gewijd aan de stadsarchitecten Bastiaan de Greef (1818-1899) en de assistent-architect Willem Springer (1815-1907), die in de periode 1856/1858-1890 aan het hoofd stonden van het gemeentelijk bouwbedrijf. Als stadsarchitecten waren zij veelzijdige ontwerpers en druk bezette bouwers die Amsterdam begeleidden in het grote proces van stedelijke veranderingen. Bij afwezigheid van egodocumenten over hun loopbaan en taakopvatting, spreekt hun oeuvre in het tekeningenarchief van Publieke Werken. Een bijzonder gegeven is dat de bewaard gebleven schetsboeken van Willem Springer uit de periode 1858-1873 fungeren als bloemlezing van de opdrachtportefeuille. Zij zijn gebruikt om de werkzaamheden van beide architecten te reconstrueren, tegen de achtergrond van de snel veranderende stad. Als stadsarchitecten lijken zij schuil te gaan achter het imposante imago van de stadsingenieur Johannes Gerhardus van Niftrik (1833-1907). Deze had in zijn autobiografie het nieuwe Amsterdam beschreven als samenvallend met zijn ambtsperiode; aan zijn collega's, de stadsarchitecten, besteedde hij nauwelijks aandacht.⁵

Tot dusver was weinig bekend over de rol van De Greef en Springer in het transformatieproces, maar naar blijkt is hun bijdrage van grote en van soms verstrekkende betekenis geweest voor het huidige Amsterdam.

De organisatie van Publieke Werken

De Greef en Springer stonden in de traditie van de stadsbouwmeesters die verantwoordelijk waren voor aanleg van openbare werken en het onderhoud van de stad.⁶ Het van oorsprong zeventiende-eeuwse Stadsfabriekambt was sinds 1777 onderverdeeld in drie departementen: 1. de waterbouwkunde, 2. de graaf- en modderwerken, en 3. *de architecture civile* of burgerbouwkunde. Tot 1820 stond Abraham van der Hart (1747-1820) aan het hoofd van het derde departement. Hij droeg zorg voor alle openbare gebouwen, zoals het stadhuis, de kerken met bijgebouwen, de beurzen, de torens en poorten, de sluizen en bruggen, de

waaggebouwen, vleeshallen en magazijnen en werkhuizen van de stad.⁷ Geleidelijk werd het Stadsfabriekambt in fasen verder omgevormd tot een omvangrijk gemeentelijk technisch apparaat dat toegerust was op de transformatie van Amsterdam.⁸ Na 1870 zou deze Dienst der Publieke Werken de ontwikkeling en uitvoering van alle grote stedenbouwkundige plannen en bouwprojecten controleren, tot zij vanaf 1980 in fasen werd ontbonden. De negentiende-eeuwse geschiedenis van deze dienst is, voorzover het haar functioneren onder technische leiding betreft, een decennium geleden kleurrijk en gedetailleerd te boek gesteld.⁹ Ook is in de geschiedschrijving ruim aandacht geschonken aan een selectie beeldbepalende nieuwe gebouwen die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden neergezet, zoals het Paleis voor Volksvlijt van Cornelis Outshoorn en de Amsterdamse werken van Neerlands bekendste architect van de negentiende eeuw, Petrus Josephus Hubertus Cuypers.¹⁰ Het aandeel van de stadsarchitect als ontwerper en bouwkundige in stadsdienst binnen Publieke Werken is echter onderbelicht en daarmee onduidelijk gebleven.¹¹

De politieke aansturing van Publieke Werken

Ten stadhuize was de Thesaurie en vanaf 1824 de wethouder Financiën verantwoordelijk voor Publieke Werken. In 1850 werd voor de dienst een wethouderschap ingesteld. Het was een betekenisvolle verandering want het technisch apparaat was nu direct binnen B & W vertegenwoordigd. H.J. Koenen werd de eerste wethouder die met deze taak werd belast (1849-1851).¹² Zijn opdracht om 'voor de stad vele bezuinigingen tot stand te brengen', stond haaks op een enorme achterstand in onderhoud, moeilijk aanstuurbaar personeel, een niet-efficiënte bedrijfsvoering en een gebrekkige administratie. Bovendien moest de wethouder elke uitgave aan de raad verantwoorden.¹³ Zijn opvolger, de koopman/assuradeur B. J. Momma stelde in 1851 een Inspecteur Publieke Werken aan. Deze werd belast met het toezicht over en de inspectie van de organisatie. Het leidde niet tot verbetering want de nieuwe inspecteur, Willem Anthonie Froger (1812-1883), stond naast en niet boven de twee reeds in functie zijnde directeuren. Allard Cornelis Pierson (1801-1870) was directeur Stadsfabriekambt van 1840-1856 en was opgeleid als militair ingenieur. Johannes van Maurik (1812-1893) was directeur Stadswaterwerken in dezelfde periode en had Amsterdam vanaf 1828 gediend met een onderbreking van 1838 tot 1845, toen hij stadsarchitect van Utrecht was. De ommekeer kwam tijdens het korte wethouderschap (1854-1857) van de architect Isaäc Warnsinck (1811-1857), die in 1851 in de raad werd verkozen en in 1854 tot wethouder werd benoemd. Met hem kreeg Amsterdam een vakwethouder, gezaghebbend binnen en buiten de architectenwereld. Hij had geschiedenis geschreven met het nieuwe Huis van Bewaring in Amsterdam aan het Kleine Gartmanplantsoen (1845-1850, in samenwerking met J.G. van Gendt), dat hij na een studiereis naar Engeland volgens de nieuwste principes van het gevangeniswezen had ontworpen.¹⁴ Warnsinck vond 'dat de tegenwoordige toestand onhoudbaar was geworden' en legde in 1855 een rapport aan de raad voor over de organisatie van Publieke Werken.¹⁵

De reorganisatie van 1856

Warnsinck heeft de grondslagen gelegd voor een dienst die vanaf 1856 meer dan honderd jaar de technische arm van het stadhuis is geweest in beheer, onderhoud en uitbreiding van Amsterdam. Als remedie voor de gebrekkige coördinatie tussen de Inspecteur Publieke Werken en de twee directeuren van Stadswerken en Gebouwen koos de wethouder voor een nieuwe organisatie met drie hoofdamtbenaren naar expertise: de Stadsingenieur, de Stadsarchitect en de Directeur *bij* de Publieke Werken.¹⁶ De stadsarchitect was verantwoordelijk voor de leverantie van materialen en de aanbesteding en onder zijn bevel stonden de opzichters, bazen en ander personeel.¹⁷ Alleen hij ontwierp de overheidsgebouwen: 'Aan hem is het ontwerpen van alle plans tot het daarstellen van nieuwe gebouwen opgedragen. Onder zijn toezicht staan 'alle gebouwen, woningen, torens poorten, barrières enz. aan de stad behorende en van stadswegen onderhouden wordende, benevens alle bruggen, binnen en buiten de stad.'¹⁸ De ingenieur had het beheer over de water- en aardwerken, zoals de waterkeeringen, duikers, dijken en kaden, evenals de straatverlichting, reiniging, gas- en waterleidingen en het landmeten.¹⁹ Het was dan ook vanzelfsprekend dat de opdracht voor het uitbreidingsplan buiten de Singelgracht aan hem werd opgedragen. In 1873 werd een directeur-generaal over de Publieke Werken aangesteld, boven de stadsarchitect en de stadsingenieur.

Warnsinck schreef zelf de instructie voor de nieuwe, door de hoofdamtbenaren strak geleide organisatie, die met bibliotheek en archief van de Stadstimmerhuis naar het stadhuis verhuisde. Een jaarbegroting, in te dienen in juni van het voorafgaande jaar, moest financiële tegenvallers voorkomen.²⁰ Een eigen praktijk werd voor de hoofdamtbenaren uitgesloten. 'Zij mochten geene andere openbare betrekking vervullen, noch voor particulieren als architect of ingenieur werkzaam zijn.'²¹ Dit voorschrift lijkt soepel te zijn gehanteerd. Zo heeft De Greef voor de Amsterdamsche Vereeniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen tussen 1876 en 1883 774 woningen ontworpen.²² Ook Springer ontwierp samen met zijn zoons particulier werk op het bureau, zoals door Adriaan Willem Weissman (1858-1923), de latere opvolger van De Greef als stadsarchitect (1891-1894) wordt beschreven in zijn beschrijving van de gang van zaken op het bureau.²³

De stadsingenieur en stadsarchitect kregen de hoogste jaarweden, de stadsarchitect kreeg bovendien een assistent omdat naar Warnsinck stelde 'Hij naar ik meen de meeste hulp op zijn bureau behoeft, omdat bij hem het meeste teekenwerk moet verricht worden, en tevens de bestekken bij de afdeeling onder zijn beheer meer uiteenlopend, dan bij de andere afdeelingen zullen zijn.'²⁴ Naast de politiek verantwoordelijke, maar technisch niet-deskundige wethouder moesten stadsarchitect en stadsingenieur rekening houden met vragen van raadsleden en van de raadscommissie van voorbereiding voor de Publieke Werken, die in 1873 als Commissie van Bijstand bij de Publieke Werken aan de inbreng van de raadsleden meer gewicht gaf.

Na instemming van de gemeenteraad voor het nieuwe model kreeg het oude driemanschap gedwongen ontslag. Pierson maakte na zijn Amsterdamse periode naam bij het Ministerie van Jus-

titie, waar hij onder andere het Huis van Bewaring aan de Rotterdamse Noordsingel (1862-1863) ontwierp. Over Van Maurik is over zijn werk na 1856 niets bekend. Froger had zich in Amsterdam gevestigd als architect; eerder had hij in 1849 naam gemaakt met een plan voor het Noordzeekanaal. De dankbare stad eerde hem in 1953 hiervoor met een monument.²⁵ Ook heeft hij het gebouw van de Nederlandse Bank aan de Oude Turfmarkt (1868-1869), het tegenwoordige Allard Pierson Museum, ontworpen.

De sollicitaties op de nieuwe ambten bieden zicht op een breed scala van toepasbare deskundigheid, variërend van timmerlieden, spoorwegopzichters, ingenieurs bij waterstaat, en aannemers tot molenmakers. Ook het ontslagen drietal reflecteerde op de nieuwe betrekkingen, maar zij bleken kansloos. Nieuwkomer Bastiaan de Greef werd uiteindelijk verkozen tot stadsarchitect.²⁶ Stadsingenieur werd Petrus van der Sterr, die in 1863 zou worden opgevolgd door Van Niftrik. Jacob Verhey (1815-1873) tenslotte, opgeleid als timmerman en van 1843-1856 stadsarchitect van Alkmaar, werd benoemd tot directeur *bij* de Publieke Werken.²⁷

De nieuwe garde: Bastiaan de Greef en Willem Springer

In zijn sollicitatiebrief schreef de toen 38-jarige Bastiaan de Greef 'dat de door hem in die betrekking verrichte werkzaamheden ten allen tijde zijn geweest van technischen aard en voornamelijk hebben bestaan in het maken van ontwerpen van allen aard met de daartoe betrekkelijke bestekken, begrotingen van

Afb. 2. Bastiaan de Greef, *Bouwkundig Weekblad* 1899

details, en het leiden der uitvoering [...] meer in het bijzonder van Bruggen en Gebouwen.²⁸ Voor Warnsinck moet hij dan ook de ideale kandidaat zijn geweest: hij kende het bedrijf en zijn tekentalent, waarvoor hij kon verwijzen naar het tekeningenarchief, kortom hij paste naadloos in de instructie. Weissman bevestigde dat: 'Wie zoo kon schetsen (als hij deed op het bureau) moest een bekwaam tekenaar geweest zijn.'²⁹ In zijn bibliotheek getuigt de vakliteratuur van een brede oriëntatie, die ook in latere terugblikken op zijn leven wordt bevestigd.³⁰

Bastiaan de Greef Jzn. was de zoon van Jan de Greef, de stadsarchitect van Amsterdam van 1820 tot 1834, en werd geboren op Paleis Noordeinde, waar zijn vader destijds de verbouwing leidde (afb. 2). Hij werd opgeleid in de praktijk van het vak bij zijn vader en studeerde aan de Academie van Beeldende Kunsten, destijds gevestigd in de bovenzalen van de Beurs op het Rokin.³¹ In 1834, het jaar van zijn vaders' overlijden, werd hij benoemd tot 'dessinateur bij het bouwen' bij de Stads Publieke Werken onder de directeur Stadswerken en Gebouwen Christiaan Willem Marinus Klijn (1788-1860) en commissaris van Publieke Werken Cornelis Alewijn (1788-1839).³² De overlevering heeft aan De Greef het ontwerp voor de Willemspoort (1838) toegeschreven, dat in de literatuur op naam staat van Alewijn,³³ een klassieke toeschrijvingskwestie, voortkomende uit de hiërarchie van het bureau.³⁴ Het zou zijn eerste project zijn geweest in een reeks van grote gebouwen, waarvan hij belast was met de uitvoering, zoals het Algemeen Rijks Entrepotdok (1827) aan de Rapenburggracht en de Beurs van Zocher (1841).³⁵ Na zijn aanstelling tot assistent van het Stadsfabriekambt in 1845 kreeg hij in 1848 van Pierson, de opvolger van Klijn, de opdracht het open middenplein van de Beurs te overkappen. In 1856 volgde De Greefs benoeming tot stadsarchitect met ir. Frederik Willem van Gendt (1831-1900) als assistent-architect.³⁶

Na het vertrek van Van Gendt in 1858 werd Willem Springer (1815-1907) benoemd tot de nieuwe assistent. Hij was als telg uit een oud Amsterdams timmermangeslacht een man van de praktijk (afb. 3)³⁷ wat door Springer in zijn sollicitatie als volgt onder woorden werd gebracht: 'Hij heeft ene volledige opleiding zo theoretisch als praktisch in de Bouwkunde van zijn jeugd af aan genoten.'³⁸ Wethouder J.J. Teding van Berkhout (1814-1880), de opvolger van Warnsinck, verwees naar die kwaliteit in zijn voordracht van Springer 'De tweede [Springer] is volgens ingekomen rapporten een zeer ervaren bouwkundige en heeft bij de uitvoering van belangrijke werken die ondervinding opgedaan, die hem tot deze betrekking benoemd zijnde, zozeer te stade kan komen. Hij kent deze stad, de stad zijner geboorte, heeft bij den opbouw der nieuwe koopmansbeurs alhier als opzichter dienst gedaan, was gunstig bekend bij mijn geachte voorganger door wiens aanbeveling hij bij de bouw van nieuwe huizen van arrest werkzaam is geweest en is nu bij 's-Rijks Waterstaat met onderscheiding en lof bekend. Ik voel mij dus onbeschoornd Springer voor te dragen ter benoeming van assistent architect in deze gemeente en vertrouw dat van zijne bekwaamheid, van zijn ijver en van zijne ondervinding belangrijke diensten voor en ten behoeve van Stads Publieke Werken moge verwacht worden.'³⁹ De Greef en Springer moeten elkaar dus goed hebben leren kennen bij het werk aan de Beurs van Zocher en het Entrepotdok,

Afb. 3. Willem Springer, ontwerper van het Muntgebouw uit 1886, tegenover Hendrick de Keyser, ontwerper van de bekroning van de Munttoren. Lithografie in *De Amsterdammer*, 14 november 1886

Springer als opzichter en De Greef als opzichter-tekenaar. Nu ontstond er een nieuw hiërarchisch werkverband, dat lang stand hield en resulteerde in een uitgebreid oeuvre.⁴⁰

Regie van de stad, 'Wat doen we en door wie': openbare orde en verkeer

De orderportefeuille van de stadsarchitect werd bepaald door de van rijkswege voorgeschreven taken en de stedelijke opdrachten. De rijkstaken vloeiden voort uit wetgeving, zoals bijvoorbeeld de schoolwetten van 1857 en van 1878. Het was aan de stadsarchitect om de wettelijke voorschriften te vertalen in het programma van eisen voor het schoolgebouw en het ontwerp te laten passen in de bestaande stad, en later ook in de stadsuitbreiding. Op stedelijk niveau was tussen 1856 en 1870 voor het liberale gemeentebestuur de vraag: 'Wat doen we en door wie', bepaald door een terughoudende opstelling. Dientengevolge droeg de stedelijke bouwportefeuille een faciliterend karakter. Veiligheid was een belangrijke prioriteit en kreeg ruime aandacht. Handhaving van de openbare orde door politie en brand-

weer stond centraal voor de stedelijke samenleving. Daar hoorde ook controle op naleving van de bouwverordening en de politie-verordeningen bij.⁴¹ Oudere regelgeving hield geen gelijke tred met de realiteit: ongelukken met stoommachines en instortingen van ondeugdelijk gebouwde panden waren daarvan het bewijs. Ook ambities botsten met de realiteit; zonder plan kon de vrije markt niet bouwen, maar de stadsingenieur zag zijn ambitieuze uitbreidingsplan afgewezen als niet instrumenteel voor de bouwers van de nieuwe wijken.⁴² Rooilijnen waren voldoende en deze werden in het latere plan van directeur-generaal ir. J. Kalff (1831-1913) door de stadsingenieur vastgesteld.⁴³

Voor de handhaving van de openbare orde ontwierp de stadsarchitect politiebureaus, marktmeestershuisjes en belastingkantoren. De bouw van brandweerkazernes was een nieuw fenomeen dat voortkwam uit een reorganisatie van de brandweer. De aanleiding daartoe was de onbeheersbare brand die in 1871 de oostzijde van de Utrechtsestraat, bij de Botermarkt (het tegenwoordige Rembrandtplein) in de as had gelegd. De brandweerkazerne voor manschappen en materieel werd sindsdien een pijler van de nieuwe organisatie in het stadsbeeld.⁴⁴ Nieuwe ontwikkelingen op transportgebied zetten de stedelijke ruimte onder druk en maakten de vormgeving van infrastructuur tussen 1866 en 1890 tot een groeiend aandachtsgebied van de stadsarchitect, vooral

vanwege de bouw van bruggen. In 1861 stelde wethouder J.J. Teding van Berkhout⁴⁵ ingrijpende verkeersmaatregelen voor, gericht op de centrumfunctie van de Dam. De Halsteeg en de Doelenstraat (nu de Damstraat), de Beurssteeg (de latere, nu verdwenen Beursstraat aan de kop van het Rokin) en de Stilsteeg en de Gasthuismolensteeg (nu de Paleisstraat) werden verbreed, evenals de Muntsluis. De nieuwe Muntsluis hoorde tot het terrein van de stadsarchitect, maar de ontwerpen voor de nieuwe straatwanden van architecten als J.H. Schmitz, H.J. van den Brink en I. Gosschalk werden *niet* aan de stadsarchitect voorgelegd, maar aan de rooimeesters. Zij waren niet ondergeschikt aan de stadsarchitect en rapporteerden direct aan de wethouder voor de Publieke Werken.⁴⁶

De verschuiving van waterverkeer naar landverkeer had vergaande consequenties voor Amsterdam, in het bijzonder door de komst van de tram. In 1872 was de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij opgericht, hetgeen vroeg om de aanleg van rail-infrastructuur in de bestaande ruimte.⁴⁷ De realisering daarvan was strijdig met het traditionele straatleven van voetgangers, markten en uitstallingen. Punctualiteit kreeg prioriteit: de tram moest aansluiten op de aankomst- en vertrektijden van de spoorwegen. Voor het waterverkeer waren de consequenties ingrijpend. Traditionele houten ophaalbruggen werden vervangen door

Afb. 4. De Blauwbrug als dubbele houten basculebrug. Links het Joods jongensweeshuis Megadle Jethomiem (C. Outshoorn, 1865) en links de Mozes en Aäronkerk (A. Jager, 1867-1883)

Afb. 5. De nieuwe vaste Blauwbrug van Willem Springer (foto Pieter Oosterhuis, 1884-1885, Stadsarchief Amsterdam, Atlas Kok)

vaste bruggen en vele hoge stenen boogbruggen werden verlaagd. Wellicht nog meer dan de vervanging van individuele panden, gaf deze transformatie de stad een negentiende-eeuws aanzien onder verantwoordelijkheid van de stadsarchitect. Hij bepaalde de vormgeving van de nieuwe bruggen en drukte zo zijn stempel op het nieuwe aanzien van de radiaalstraten Utrechtsestraat en Leidsestraat en de toegangswegen naar het station Rhijnspoor (Weesperpoort) en het Centraal Station. Functie en voorkomen van de zeventiende-eeuwse stad ondergingen zo sluipend een transformatie. Het oude Amsterdam ging een nieuwe fase in, die vorm kreeg in een voordracht van 36 raadsbesluiten over het weg- en waterverkeer aan de gemeenteraad.⁴⁸ De scheidslijnen tussen architect en ingenieur zijn niet altijd duidelijk aan te geven, maar als Van Niftrik de invoeging van het tramlijnstelsel heeft bepaald, is de hand van de stadsarchitect zichtbaar in de stedenbouwkundige vormgeving van het gebied Amstel-Zwanenburgwal. Daar vormde de lange houten Blauwbrug met dubbele bascule (van het type Magere Brug) een probleem voor de tramlijn van het Rembrandtplein naar de Plantage en station Weespoort (afb. 4). De staandemast-route werd daarom verlegd van de Binnen-Amstel naar de Nieuwe Herengracht en de beweegbare Blauwbrug werd vervangen door een brede vaste brug. Deze eclectische brug met zijn gietijzeren bogen en monumentale lantaarns in natuursteen gaf Amsterdam in 1883, het jaar van de grote Koloniale In- en Uitvoerhandel Tentoonstelling, wereldstedelijke allure (afb. 5).

Het toenemende landverkeer bracht nog meer veranderingen. Voetgangers en verkeer werden gescheiden. Het trottoir, dat tot dusver alleen in de Kalverstraat en de Nieuwendijk aanwezig was, deed zijn intrede op de wegen naar de stations. Uitstallingen en markten werden verdreven uit de Sint Antoniesbreestraat en de Geldersekaade, zij moesten verhuizen naar het nieuwe

Waterlooplein. Voor de aanleg van dat plein werden de Leprozeengracht en de Houtgracht gedempt.

In vergelijking met Brussel en Antwerpen, waar de overkluizing van de Senne en de aanleg van boulevards en de Leien op de bastions uitingen waren van een grootstedelijke ambitie, waren de ingrepen in Amsterdam kleine stapjes in een geleidelijk, maar structureel proces van verandering.⁴⁹ Kon De Amicis de stad nog beschrijven als gebouwd op negentig eilandjes, bij iedere bocht zicht gevend op drie tot zes wipbruggen, dat beeld behoorde inmiddels tot het verleden.⁵⁰ De stad was verstrakt, geordend, meer aaneengesmeed en De Amicis zou haar in 1883 niet meer herkend hebben.

Het oeuvre van de stadsarchitect

Tussen 1856 en 1873 ontwierp het bureau van de stadsarchitect 28 bruggen en 34 overheidsgebouwen; tussen 1873 en 1890 kwamen daar nog eens vijfhonderd projecten bij. De verhouding tussen de architect en zijn assistent heeft niet geleid tot een duidelijk onderling afgrensbaar oeuvre. Weissman beschrijft hoe De Greef in het bureau zijn sporen naliet, overal lagen schetsen. Maar weinig tekeningen in het archief dragen diens signatuur en dateren bovendien uit de periode 1856-1858, dus vóór Springer werd aangesteld. Ook het gegeven dat de ontwerpen voor schoolgebouwen zijn gepubliceerd onder de naam van De Greef als stadsarchitect, maar zijn opgenomen in de schetsboeken van Springer, compliceert tot dusver een heldere toeschrijving van het oeuvre aan een van beiden. Springer was druk bezet en werd naast de later benoemde Weissman ook geassisteerd door zijn zoon Jan L[udovicus] Springer. Het was deze Jan Springer die bijvoorbeeld zijn handtekening plaatste onder een tekening voor een schoolgebouw in 's-Gravenmoer, dat tezamen met het ont-

Afb. 6. De Zeevismarkt op de Nieuwmarkt, 'standgezicht naar de Gelderse kade', 1861 (Stadsarchief Amsterdam, schetsboek Willem Springer)

werp voor de Comeniussschool aan de Marnixstraat uit 1876 behoorde tot de tekeningenverzameling van Jan Springer.⁵¹ Hieruit blijkt de participatie van meerdere handen in het stedelijk architectenbureau. In de schetsboeken van Willem Springer lijkt het oeuvre tussen 1858 en 1871 samengevat als een bloemlezing van nieuwe stedelijke overheidsstaken.⁵²

Op de Nieuwmarkt kreeg in 1861 de Zeevismarkt eindelijk een nieuw onderdak (afb. 6). Deze belangrijke publieksvoorziening had in 1841 op de Dam plaats moeten maken voor de Beurs van Zocher en was op de Nieuwmarkt sindsdien ondergebracht in een tijdelijk houten onderkomen. De nieuwe stenen markthal kreeg een geavanceerde kapconstructie in hout en ijzer op een middenpijler, en rond deze pijler, die aangesloten was op de nieuwe Duinwaterleiding, stonden de spoelbakken en de visbanken.⁵³ De gebruikers hadden echter kritiek op de inrichting, die zij ondoelmatig vonden.⁵⁴

In 1865 kwam het eerste politiebureau op de Noordermarkt tot stand. Het sinds 1808 provisorische stadhuis aan de Oudezijds Voorburgwal, het Prinsenhof, kreeg eveneens in 1856 een uitbreiding met een complex van trouwzalen (afb. 7). In 1869 maakte De Greef nogmaals een verbouwingsontwerp voor het Prinsenhof, nu voor de raadzaal op de eerste verdieping van de voormalige Admiraliteit. Er kwam een publieke tribune en de ventilatie moest worden verbeterd.⁵⁵ In de periode van 1873 tot 1890 kwam de stadsuitbreiding op gang en nam het aantal opdrachten aan de stadsarchitect navenant toe. Binnen de talrijke projecten lag naast een toenemend aantal politiebureaus en brandweerkazernes, het accent op bruggen en schoolgebouwen. Voor de stadsarchitect leidde dat tot taakverzwaring op het gebied van delegeren en coördineren; mede door de meer complexe aard van het werk en de procesmatige aanpak in de wereld van aanneming en uitvoering. De Greef werd meer nog dan vroeger de supervisor van een groep medewerkers, terwijl Springer met de uitvoering was belast. Zoals vermeld, werd Springer door zijn zoons geassisteerd en werd, overigens tot diens ongenoegen, in 1882 ter versterking van het bureau de reeds genoemde Weissman benoemd tot bouwkundige eerste klasse.⁵⁶ Deze was na zijn leertijd bij Springer in 1875, waar hij samen met diens zoons Jan L. en Jan B[ernard], bijgenaamd Ko, ervaring had opgedaan in de praktijk van het ontwerpen, niet onbekend met het bureau. Als ooggetuige kon hij het nageslacht dan ook

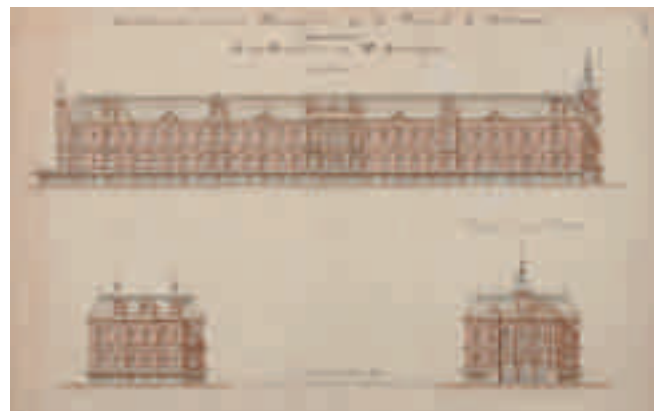

Afb. 7. Stadhuis voorgevel nieuwe aanbouw, B. de Greef, 1856 (Stadsarchief Amsterdam, tekeningenarchief Publieke Werken)

een uniek beeld geven van de hoofdrolspelers. Zoals hij schreef in zijn in memoriam voor De Greef: 'Hij behoorde niet tot degenen die hunne autobiografie al sinds jaren in een laadje hebben klaar liggen.'⁵⁷ Samen met Springer zette De Greef in 1879 zijn naam op het ontwerp voor een nieuw Beursgebouw dat wel het *magnum opus* van beiden had kunnen worden, maar zoals bekend, niet werd uitgevoerd (afb. 8). De Beursprijsvraag van 1884 zou uiteindelijk het ontwerp van H. P. Berlage, de winnaar van de derde prijs, in het vizier brengen.⁵⁸

Bruggen

De negentiende-eeuwse verandering van het zeventiende-eeuwse Amsterdam kan voor een belangrijk deel worden geïllustreerd met de bruggenbouw. Springer, die in de praktijk was opgeleid als waterbouwkundige, introduceerde nieuwe technieken en materialen. Het gietijzer deed zijn intrede als ligger bij vaste bruggen en bij de bascules van beweegbare bruggen.

Afb. 8. Schetsontwerp voor een Beursgebouw op het Damrak te Amsterdam, B. de Greef en W. Springer, 1879 (Stadsarchief Amsterdam, tekeningenarchief Publieke Werken)

Afb. 9. Brug 67 over de Prinsengracht (links) en brug 122 over de Leidsegracht (rechts), W. Springer, 1889 (Stadsarchief Amsterdam, fotocollectie)

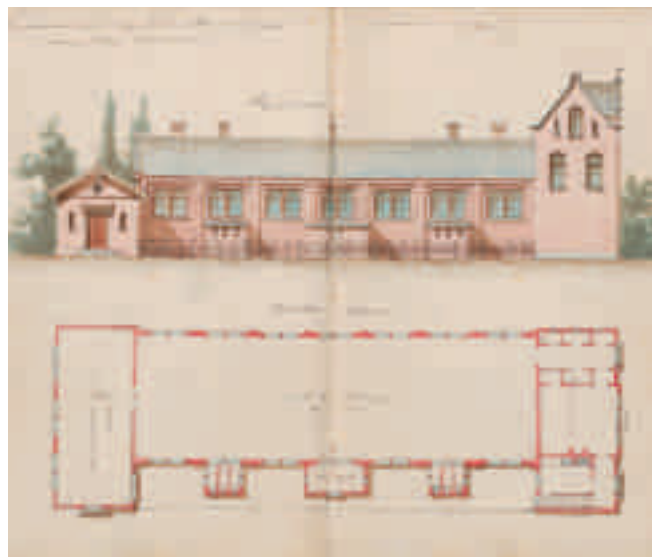
De Halvemaansbrug over de Amstel uit 1863 is het eerste voorbeeld van een categorie bruggen waarin eigentijds bewegingsmechaniek en materiaal gecombineerd werden met een monumentale vormgeving. In de radiaalstraten, zoals de Leidsestraat, de Utrechtsestraat, de Weesperstraat en de Vijzelstraat werden de bruggen verlaagd volgens een model dat beter paste bij de stad als ruimtelijke en stedenbouwkundige eenheid. Lagere liggerbruggen met natuurstenen pijlers namen de plaats in van hoge boogbruggen. Op de samenkomst van grachten kregen de bestaande drie bruggen een nieuwe vormgeving. In 1886 kregen de bruggen aan de Leliegracht en de Herengracht verkorte brugpijlers met een lagere draagconstructie op consoles, aan de Leidsegracht – Prinsengracht vertoonde in 1889 brug 67 de voor Springer karakteristieke natuurstenen eierdopvormige pijlers (afb. 9).⁵⁹ Een in het oog lopend, maar ook omstreden project was de verlaging van de Hogesluis (brug 246) over de Amstel, in 1882. Deze hoge stenen brug was een schakel in de stadswal tussen het Ooster- en Westerblokhuis en was vermaard als bouwwerk en uitzichtpunt. De beslissing om haar op te offeren voor

Afb. 10. De Hogesluis gezien van het Amstel Hotel naar het Paleis voor Volksvlijt (Collectie Jacob Olie Jbn., 1 april 1894)

Afb. 11. Niet-gerealiseerde beeldengroep voor de Hogesluis, E. van den Bossche, 1883

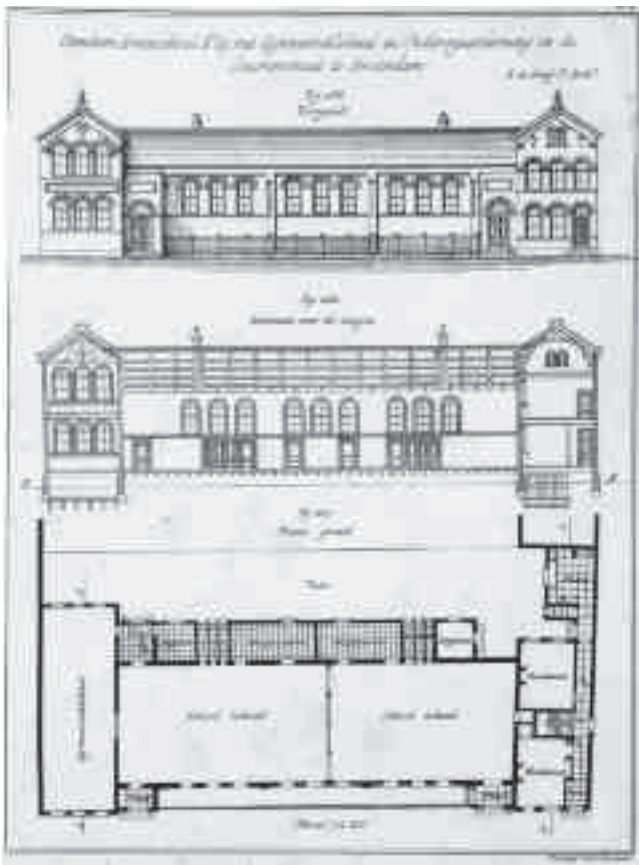
Afb. 12. Openbare Armenschool voor 360 kinderen aan de Schiemanstraat, zijgevel en plattegrond, 1862 (Stadsarchief Amsterdam, schetsboek Willem Springer)

de trams van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij was een teken aan de wand. 'In de hoofdstad van Nederland gaf een ouder verleden dan de eigen eeuw de toon aan.'⁶⁰ Die tijd was voorbij. Samen met zijn zoon Jan Bernard ontwierp Willem Springer de brug als een belangrijk stedenbouwkundig accent tussen het Amstel Hotel en het Paleis voor Volksvlijt (afb.10). Beeldengroepen zouden de brug allure geven in antwoord op de opdracht om 'op dat schoone punt eene eenigszins monumentale brug te doen verrijzen'.⁶¹ Tot uitvoering kwam het plan niet. De offertes van de beeldhouwers Bart van Hove, Henri de Teixeira de Mattos, Eliysée van den Bossche en Xaver Stracké werden te kostbaar bevonden. Een prijsvraag werd afgewezen 'daar de meeste gemeenteraadsleden van oordeel waren of liever de vrees koesterden dat iets wezenlijk fraais of monumentaals te duur zoude worden.'⁶² Het model dat al door Van den Bossche en Crevels was gemaakt (afb. 11), kreeg geen vervolg.⁶³ In plaats daarvan leverde het Roermondse atelier van Frans Stoltzenberg jr. (1805-1875) obelisk en lantaarn dragers. Ten gevolge van de sloop van de bogen en vervanging door liggers zou de brug aan structurele instabiliteit gaan lijden, waardoor in het recente verleden de ondergang zeer nabij was. Maar gewijzigd inzicht ging ook de bruggen niet voorbij. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw maakten nog vele Springer-bruggen plaats voor

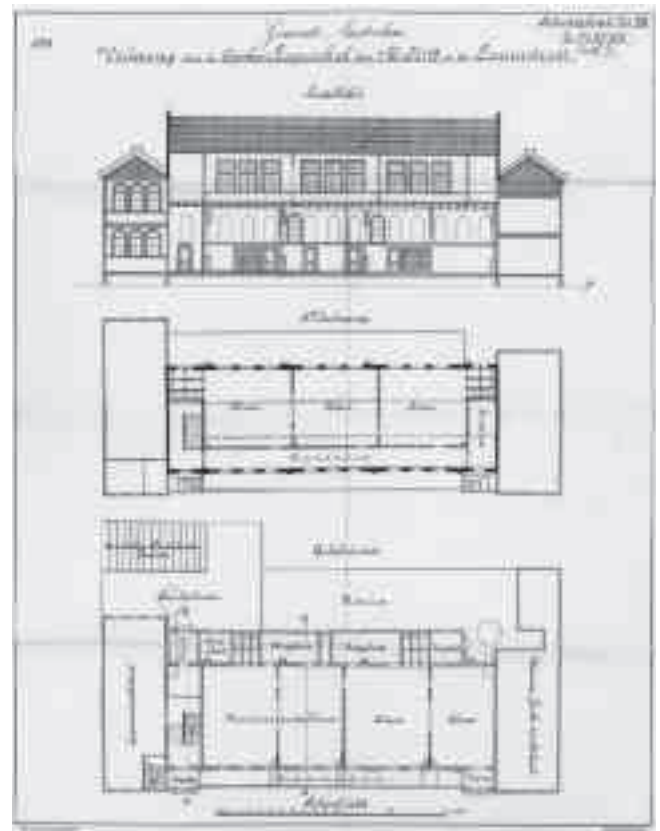
replica's van boogbruggen, uitgevoerd in beton. Recent heeft de veranderende visie op de negentiende-eeuwse bruggen inmiddels geleid tot meer aandacht voor een zorgvuldig herstel van nog bestaand werk. De reconstructie van de Hogesluis in beton, in plaats van vervanging door een goedkopere eigentijdse variant, met gebruikmaking van zorgvuldig afgenomen natuursteenwerk, zoals balustraden en ornamenten, illustreert het belang dat aan deze eens verguisde, maar nu als stedenbouwkundig belangrijke brug werd gehecht.

De scholenbouw

De scholenbouw was voor Amsterdam van groot belang en bezorgde De Greef in 1869 landelijke bekendheid door de tentoonstelling van negentien ontwerpen voor openbare stadsscholen in de diverse categorieën, in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt. In 1873 werden deze ontwerpen gepubliceerd in de *Bouwkundige Bijdragen*.⁶⁴ Zoals ook eerder aan de orde was, kan ook hier de vraag worden gesteld of de aan De Greef toegeschreven scholen de hand van Springer dragen. In zijn schetsboeken staan de ontwerpen voor tien schoolgebouwen met plattegrond, gevels en doorsneden. De tekeningen zijn nauwkeuriger dan een schets en zijn als een presentatietekening uitgevoerd in zwarte pen met penseel in bruin en roze voor gevelvlakken en

Afb. 13. Laurierstraat 107-109, Openbare armenschool met gymnastieklokaal en onderwijzerswoning, B. de Greef, 1868 (Stadsarchief Amsterdam)

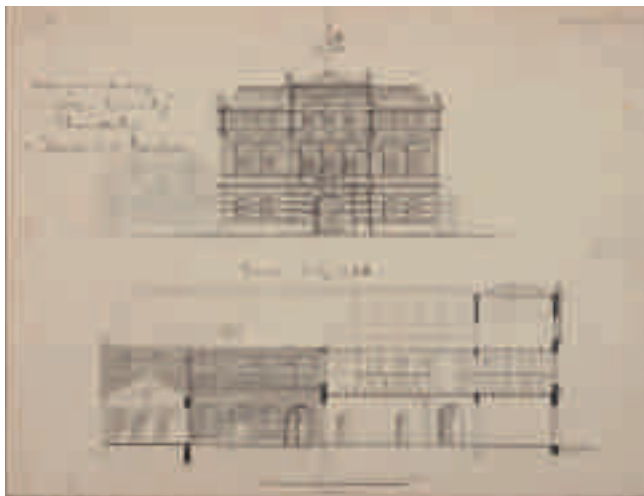

Afb. 14. Laurierstraat 107-109, Openbare armenschool met gymnastieklokaal en onderwijzerswoning na verhoging met een verdieping, 1885 (Stadsarchief Amsterdam)

houtwerk. Conform de richtlijnen van de Wet op het Lager Onderwijs van 1857 waren het maximum aantal leerlingen en de lokaalhoogte bepalend in verband met ventilatie en belichting, aan de inrichting werden in de wet geen eisen gesteld. Er bestond grote behoefte aan de kosteloze openbare armenschool en tussenschool waar tegen vergoeding les werd gegeven aan nog niet geplaatste leerlingen. In de periode 1861-1873 werden in deze categorie door de stadsarchitect veertien schoolgebouwen gerealiseerd van één bouwlaag, bestaande uit een enkele schoolzaal, die door houten scheidingswanden was onderverdeeld en met het gymlokaal en de onderwijzerswoning een geheel vormde. Een tweede lokaal bleef uitzondering.⁶⁵

De school, een nieuw gebouwentype, werd ontworpen als een ensemble van stedenbouwkundig belang. Hierin stond de schoolzaal met de lange zijde aan de straatzijde, geflankeerd door de onderwijzerswoning, een woonhuis met twee bouwlagen en kap aan de ene kant, en de kops naar de straat gerichte gymzaal aan de andere kant. Een groot deel van dit oeuvre bestaat niet meer, maar in de nog bestaande schoolgebouwen aan de Nieuwe Kerkstraat 122 in de tuin van het vroegere Werkhuis (1861) en Schiemanstraat 2 (1862-1863, voorheen Smallepad) is deze complexvorm nog herkenbaar (afb. 12).

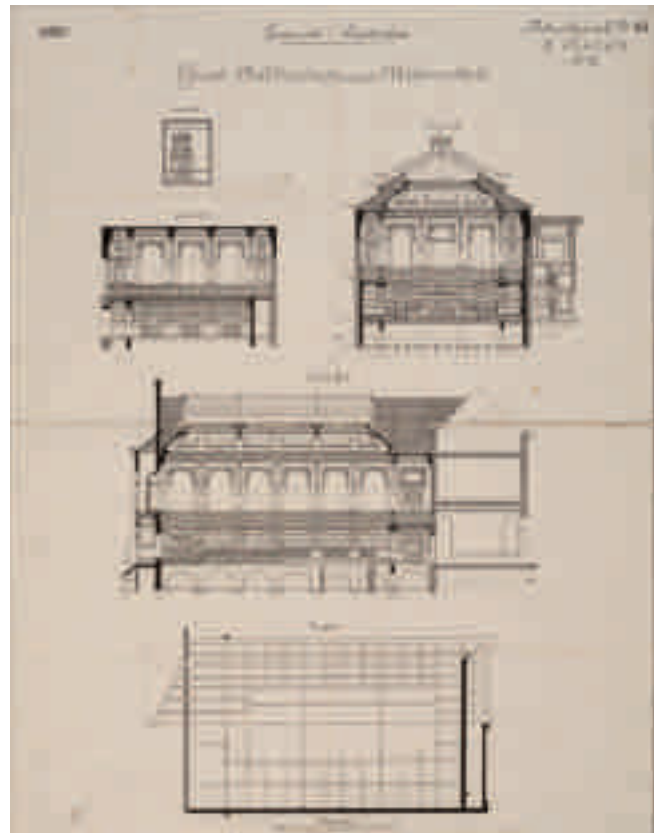
In de nieuwe schoolwet van 1878, het vervolg op het 'kinderwetje' van minister Van Houten dat de loonarbeid voor kinderen verbood, werden nieuwe voorschriften van kracht voor de grootte van klassen. Deze moesten kleiner worden en aan niet meer dan veertig leerlingen plaats bieden. Het gevolg was dat nieuwe schoolgebouwen meer klassen kregen en er een andere plattegrond ontstond met gangen, de zogenaamde corridor-school. In bestaande schoolgebouwen werden klaslokalen gebouwd boven het gymnastieklokaal. Een opvallend verschijnsel is dat deze verhogingen in dezelfde vormgeving werden uitgevoerd als het bestaande oudere werk. Aan de in 1865 gebouwde school Laurierstraat 107-109, die in 1885 met een verdieping werd verhoogd, is deze verandering nauwelijks af te lezen (afb. 13 en 14).

Afb. 15. Ontwerp voor de eerste brandweerkazerne op de Prinsengracht, voorgevel en lengtedoorsnede, W. Springer, 1873 (Stadsarchief Amsterdam)

Inpassing, sloop en nieuwbouw; nieuwe overheidsfuncties in het stadsbeeld

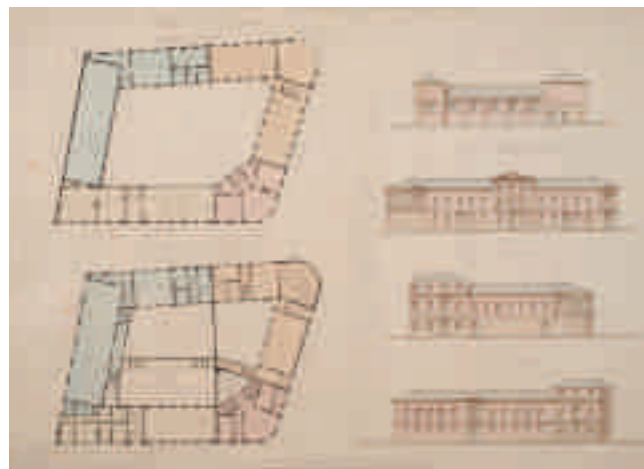
De nieuwe functies moesten in de bestaande stad ingepast worden tussen de bebouwing. Voor nieuwbouw was onbebouwde stadsgrond beschikbaar; ook werd bij functieverlies van bestaande gebouwen gekozen voor hergebruik of ingrijpende verbouwing tot sloop. De eerste brandweerkazerne werd in 1873 gesticht op de plaats van het Oudezijds Huiszittenhuis op de Prinsengracht (afb. 15). Op de plaats van het voormalige Stads Oliehuis op de Reguliersgracht kwam in 1865-1866 de Openbare Tusschenschool voor driehonderd leerlingen tot stand. Aan de Plantage Muidergracht zouden in totaal zelfs vijf gebouwen worden gesticht voor lager, hoger en universitair onderwijs. Ruimte voor de universiteit, die in 1877 ontstond uit het Athenaeum Illustre, vond de stadsarchitect door hergebruik, aanpassing en uitbreiding van bestaande panden of vervanging door nieuwbouw. Zo werd het Oudemanhuis de hoofdzetel, die in 1889 werd uitgebreid met senaatskamer en aula als representatieve ruimten (afb. 16).⁶⁶ De voormalige Saaihal uit 1641 aan de Staalstraat en de Groenburgwal was al in 1854 geschikt gemaakt voor het Laboratorium Chemicum. Een bijzondere bestemming kreeg het Leprozenhuis als gecombineerde huisvesting van universiteit, politie en lager onderwijs, waarvoor het pand grotendeels werd gesloopt.

Afb. 16. Groot Auditorium voor de Universiteit, W. Springer, 1889 (Stadsarchief Amsterdam)

Casus: het voormalig Leprozenhuis

De planvorming voor het Physiologisch Laboratorium van de universiteit geeft inzicht in de complexiteit van de opgave waar de stadsarchitect zich in deze periode met enige regelmaat voor zag gesteld. Het voormalige Leprozenhuis tussen het Waterlooplein en de Jodenbreestraat was stads-eigendom en stond grotendeels leeg. Vanwege de beschikbaarheid en de nabijheid van de Hortus en Artis was het een geschikte locatie. Op de bouw lag enige druk omdat de stad het Anatomisch Museum als legaat had aanvaard van de hoogleraar W. Vrolik, op voorwaarde van een passende huisvesting. Afgezien van het feit dat het Theatrum Anatomicum de Waag moest verlaten voor de vestiging van een nieuwe brandweerpost, was er een Stads Armenschool nodig. Ook was de vervanging van het plaatselijke politiebureau urgent. Het voornemen om ook de Israëlitische vleeshal op de Deventer Houtmarkt (nu het Jonas Daniël Meijerplein) in het complex te integreren, stuitte op praktische bezwaren.⁶⁷ Zo ontstond het plan voor een combinatiegebouw op het terrein van het Leprozenhuis.⁶⁸ Volgens wethouder Teding van Berkhout was het eerste plan van De Greef een schets, '[...] om aan te tonen wat aan het terrein van het Leprozenhuis met behoud van de fundering voor verschillende belangen te maken zou zijn, doch dat overigens het plan geheel voor wijziging vatbaar is.'⁶⁹ Hieruit ontstonden twee versies, plan A en B, waaruit de raad kon kiezen. Het bestuur van de Portugees-Israëlitische Gemeente had er bezwaar tegen dat de hoofdingang tegenover de synagoge zou komen te liggen. De raad vond de bouw prematuur in afwachting van de beslissing van de minister van Onderwijs over de subsidiëring van het natuurkundig en geneeskundig onderwijs. De wethouder moest dus voorzichtig laveren en met enig uitstel wist hij de tegenstand te overwinnen, ook op financieel gebied. Volgens De Greef kon een mogelijke bezuiniging gevonden worden door de aanwezige fundering te gebruiken wanneer deze zich in goede staat bevond. Maar de ambitie strekte zich ook uit tot de omgeving als geheel want, zo beargumenteerde de wethouder: 'Dat plan draagt onze goedkeuring weg omdat het het doel bereikt en tevens voor den uiterlijken welstand op dat punt der stad, door de demping van een deel der Muidergracht niet weinig verfraaid, zorg gedragen wordt.'⁷⁰ Dat doel werd bereikt door de bouw van extra lokalen op de verdieping, welke gedachte voortkwam uit de omstandigheid 'dat men aan de nieuwe gebouwen langs de voormalige Leprozenburgwal tegenover de synagoge langs de Jodenbreestraat één vorm heeft willen geven, symmetrisch niet alleen voor zoveel nodig, maar ook den welstand bevorderend' (afb. 17).⁷¹ Om dat doel te bereiken werd het gebouw dus hoger opgetrokken dan strikt noodzakelijk was, een keuze die Cuypers ook voor het Centraal Station zou maken. In het geval van het voormalige Leprozenhuis kon de stadsarchitect de complexiteit van de opdracht verenigen met de beoogde stedenbouwkundige betekenis van het nieuwe complex, dat gelegen was tegenover de twee monumentale synagogen. Aan de bezwaren van de Portugees-Israëlitische Synagoge werd niet tegemoet gekomen want de

Afb. 17. Ontwerp voor het physiologisch laboratorium, politiebureau en Openbare Armenschool, B. de Greef, 1867 (Stadsarchief Amsterdam)

ingang van het laboratorium bleef tegenover de ingang van de synagoge gehandhaafd. Maar de invloed bleek groot. Want al kreeg het synagogebestuur niet zijn zin, het was voor hem wel de aanleiding om juist tegenover de nieuwbouw een nieuw ontvangstgebouw te stichten op de plaats van de nog bestaande lage voorbouw. In hetzelfde jaar nog werd Springer gevraagd om daarvoor een ontwerp in te dienen. De twee bewaarde versies van dit niet uitgevoerde plan laten zien dat de uitstraling van de nieuwbouw de omgeving direct heeft beïnvloed.⁷²

De overgang naar een nieuw tijdperk

De twee hoofdfiguren, Bastiaan de Greef en Willem Springer, waren op een enkele uitzondering na, vrijwel weggeschreven uit de geschiedenis. Nadere bestudering van hun oeuvre in ontwerp en in het stadsbeeld toont hun belangrijke rol bij de transformatie van de bestaande stad door de inpassing en vormgeving van nieuwe infrastructuur en overheidsgebouwen. Zij hebben langer dan enige voorganger de Amsterdamse overheidsbouw bepaald en hun invloed reikte verder dan hun ambtsperiode na het eervol ontslag van De Greef in 1890 en dat van Springer in 1891.⁷³ Na zijn uittreden was Springer nog tot 1906 als adviseur verbonden aan de Afdeling Gebouwen van de Dienst der Publieke Werken. Als in een ware dynastie zette zijn zoon Jan Bernard (1854-1922) als hoofd van de Afdeling Gebouwen van de Dienst der Publieke Werken van 1905 tot 1915 de negentiende-eeuwse ontwerptraditie voort. Het protest in 1912 tegen zijn ontwerp voor het Hugo de Vries-laboratorium in de Hortus Botanicus door een jonge garde van architecten laat zich lezen als het begin van een nieuw tijdperk. Vanaf dat moment deden zich met de intrede van Johan Melchior van der Mey (1878-1949) als adviseur (1911-1919)⁷⁴ in Amsterdam nieuwe architectuuropvattingen gelden.⁷⁵ De bloei-periode van de Amsterdamse School tot 1940 zou tenslotte de reeds genoemde Afdeling Gebouwen grote vermaardheid geven.

Noten

- ¹ De auteur is bijzondere dank verschuldigd aan Freek Schmidt als projectleider en aan Marie-Thérèse van Thoor voor haar redactie.
- ² E. de Amicis, *Nederland en zijn bewoners*, Utrecht 1990, 175. Uit het Italiaans vertaald door P. Lodeese en R. Fagel.
- ³ R. Aerts, 'De publieke orde', in: R. Aerts en P. de Rooy, *Geschiedenis van Amsterdam, 1813-1900*, Amsterdam 2006, 165.
- ⁴ Bedoeld is het tijdvak tussen 1870 en 1930: M. Bakker (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*, Amsterdam/Bussum 2000, 7.
- ⁵ J.G. van Niftrik, *Mijne levensgeschiedenis*, typoscript, s.a., s.l., Stadsarchief Amsterdam (SAA), bibliotheek, § 160, 69 en bijlage, 231-240. De ondertekening met Ramaer zou er op kunnen wijzen dat een niet meer bestaand manuscript is bewerkt door ir. J.C. Ramaer (1852-1932), ingenieur van Rijkswaterstaat (1874-1918), bekend door de aanleg van het Merwedekanaal, H.W. Lintsen, 'Ramaer, Johan Christoffel (1852-1932)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- ⁶ J. E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam, stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2011.
- ⁷ C. A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820, architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965.
- ⁸ Stadsfabriekambt en Stadswerken en Gebouwen waren de gangbare namen. De naam Publieke Werken werd onder het Franse bewind ingevoerd bij de benoeming van de Commissaris van de Publieke Werken in 1808. In 1851 deed de wethouder Publieke Werken zijn intrede ten stadhuije. In 1873 werd Publieke Werken de naam voor de Dienst.
- ⁹ I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*, Rotterdam 2002.
- ¹⁰ G. Hoogewoud, J. Kuyt en A. Oxenaar, *Cuypers en Amsterdam*, 's-Gravenhage 1985; A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers, architect (1827-1921)*, Zwolle/Amersfoort/Zeist 2007.
- ¹¹ *Geschiedenis van Amsterdam, hoofdstad in aanbouw, 1813-1900*, Amsterdam 2006, (deel III); Vincent van Rossem, 'De stad gebouwd', in: Bakker 2000 (noot 4), 55.
- ¹² A. M. J. de Haan, 'H. J. Koenen als wethouder van Amsterdam (1847-1851)', *Jaarboek Amstelodamum* 42 (1948), 73-86.
- ¹³ H. J. Koenen, *Voorlezingen over de Geschiedenis der Finantiën van Amsterdam*, Amsterdam 1855, 97, 102, geciteerd bij: Jager 2002 (noot 9), 69.
- ¹⁴ Isaïc Warnsinck (1811-1857), architect-adviseur cellulaire gevangenisbouw Justitie, 1845-1857, lid gemeenteraad Amsterdam (1851-1854), wethouder Publieke Werken (1854-1857), secretaris Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst; P. Hofland en B. Hesp, *Leden van de Raad, De Amsterdamse Gemeenteraad 1814-1941*, Amsterdam 1998, 302; C. van der Peet en G. Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, Rotterdam 1995, 666.
- ¹⁵ Rapport 'Betreffende eenige wijzigingen in de organisatie van het personeel van de Publieke Werken', SAA, 5079 (Gemeenteraad), inv. nr. 394, Munimenten bij raadsbesluiten nr. 25, 20 juni 1855.
- ¹⁶ Misschien is de ingreep van Warnsinck verklaarbaar door de geruchtmakende affaire-Rose in Rotterdam. Stadsarchitect W.N. Rose (1839-1858), belast met een zowel bouwkundige als waterbouwkundige portefeuille werd verantwoordelijk gehouden voor de verzakking van de Boompjeskade: H.E.M. Berens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedebouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001, 41.
- ¹⁷ 'Instructie voor de ambtenaren belast met het toezigt over de Publieke Werken der stad', art. 1 en 2, SAA, 5079, inv. nr. 747, Munimenten bij raadsbesluiten nr. 7, 18 januari 1856.
- ¹⁸ 'Instructie [...]' (noot 17), art. 3.
- ¹⁹ 'Instructie [...]' (noot 17), art. 4.
- ²⁰ SAA, 5079, inv. nr. 268, Notulenboek van den raad der stad Amsterdam, besloten gemeenteraadsvergaderingen, f. 220, 8 augustus 1855: 'Naar aanleiding van de voordracht van 24 juli 1855 tot reorganisatie van het personeel bij de Publieke Werken, waarbij volgens het voorstel van den heer wethouder als hoofdbeginselen worden voorgedragen het doen vervallen der betrekking van Inspecteur en het aanstellen van drie Directeuren onder verschillende titel, naar den aard der aan hen op te dragen werkzaamheden.'
- ²¹ 'Instructie [...]' (noot 17), art. 25.
- ²² C. Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, Amsterdam 1981, 145, 227.
- ²³ V.W. van Gogh, 'Herinneringen van A.W. Weissman', *Jaarboek Amstelodamum* 42 (1948), 108.
- ²⁴ Voordracht concept-instructie, 7 december 1855, art. 4, naar aanleiding van de besloten raadsvergadering van 8 augustus 1855, SAA, inv. nr. 5079, 747, Munimenten bij raadsbesluiten nr. 7, 18 januari 1856.
- ²⁵ S. Priester, 'Willem Anthonie Froger, de hoveling van Amsterdam', *Ons Amsterdam* 57 (2005), 17-21.
- ²⁶ De Greef kreeg 27 stemmen, Froger kreeg er drie en Pierson twee. Th. Romein (1811-1881), de stadsarchitect van Leeuwarden, kreeg één stem. Dertien raadsleden stemden voor Pierson als directeur, Verheij kreeg negentien stemmen. 28 raadsleden stemden voor Van der Sterr als stadsingenieur.
- ²⁷ Dit voorvoegsel werd door de wethouder uitdrukkelijk zo bedoeld: 'De heer Warnsinck doet opmerken dat de titel aan den bedoelden ambtenaar te geven niet is Directeur van, maar *bij* de Publieke Werken', SAA, 5079, inv. nr. 747, Munimenten bij raadsbesluiten nr. 7, 18 januari 1856.
- ²⁸ Sollicitatiebrief Bastiaan de Greef, 28 januari 1856, SAA, 5079, inv. nr. 403, Munimenten bij raadsbesluiten nr. 65.
- ²⁹ A.W. Weissman, 'Bastiaan de Greef Janszoon', *De Opmerker* 34 (1899), 51, 404.
- ³⁰ *Catalogus van de uitmuntende bibliotheken [...] bijeengebracht door den weledelen heer B. de Greef en nagelaten door wijlen den weledelen heer J. van Maurik*, Amsterdam, veiling R.W.P. de Vries, 1893. C. Bertram, *Stille Größe, das Niederländische Interesse an Deutscher Architektur und Architekturforschung im 19. Jahrhundert*, diss. Rijksuniversiteit Groningen, 2009, 392, noemt de 25 belangrijkste Duitse plaatwerken in de Nederlandse architectenbibliotheken. De bibliotheek van De Greef telde acht werken.
- ³¹ Weissman 1899 (noot 29), 404.
- ³² Cornelis Alewijn (1788-1839) studeerde 'wiskundige en bouwkundige studiën' aan de universiteiten van Utrecht en Göttingen, werd eerstazend ingenieur der genie in Namen en Dendermonde, ingenieur der genie, verdedigde in 1831 de citadel van Antwerpen. Was Commissaris Stads Publieke Werken (1832-1839), P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden 1927, IV, 29.
- ³³ 'De Willemspoort is ontworpen door den toenmaligen directeur van het stadsfabriekambt Alewijn, maar de tekeningen zijn door De Greef vervaardigd en veilig mag worden aangenomen, dat ook het ontwerpen grootendeels zijn werk is geweest', Weissman 1889 (noot 29), 404.
- ³⁴ M. Beek, *Drie eeuwen Amsterdamse Bouwkunst*, Amsterdam 1984, 16.

- ³⁵ Weissman 1899 (noot 29), 404.
- ³⁶ Voor de verdere loopbaan van F.W. van Gendt: I. Finaly, *Doorbroken barrières*, Bussum 1996.
- ³⁷ Willem Springer was zoon van Jan Springer, timmerman en aannemer, *Het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* VII, 1170. De vader van Willem Springer was aannemer van publieke bouwkundige werken; Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tijd tot op onzen tijd*, Amsterdam 1857-1864, III, 1553.
- ³⁸ Sollicitatiebrief Willem Springer, 'Ondergetekende Willem Springer, oud 42 jaren, van Protestantschen geloofsbelijdenis, geboortig van Amsterdam en thans gevestigd te Brielle, [...]', SAA, 5180, inv. nr. 299, secretarie Publieke Werken, nr. 163.
- ³⁹ Voordracht van Willem Springer door wethouder Teding van Berkhout, SAA, inv. nr. 5180, 484, 16 maart 1858.
- ⁴⁰ G. Hoogewoud, 'De stadsarchitect (1856-1890), Bastiaan de Greef en Willem Springer', *Maandblad Amstelodamum* 97 (2010) 2, 70-78.
- ⁴¹ M. de Roever, 'De eerste onbewoonbaar verklaarde woningen', *Maandblad Amstelodamum* 81 (1994), 101-113.
- ⁴² A. van der Valk, *Amsterdam in aanleg, planvorming en dagelijks handelen 1850-1900*, Amsterdam 1989, 293-345.
- ⁴³ Ir. Jan Kalff, directeur Publieke Werken (1873-1881), SAA, archief 1479, inleiding.
- ⁴⁴ Van Niftrik s.a. (noot 5), § 158, 69.
- ⁴⁵ James John Teding van Berkhout, 1814 -1880, wethouder Publieke Werken (1856-1866) als opvolger van Isaäc Warnsinck; Hofland en Hesp 1998 (noot 14), 123.
- ⁴⁶ SAA, 5220, archief van Rooimeesters en Bouwopzichters, inleiding.
- ⁴⁷ De uitgever Karel Hermann Schadd (1841-1913) richtte in 1872 de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij op. Deze onderneming onderhield met paard en koets een lijn Dam-Plantage. In 1875 werd het eerste paardenspoor aangelegd op de lijn Plantage-Leidseplein; H.J.A. Duparc, *De Amsterdamse paardentrans*, Haarlem 1997.
- ⁴⁸ Van Niftrik s.a. (noot 5) § 287, 131; *Gemeentebblad* 1873, I, 851-866, voordracht 409, betreffende de verbetering van land- en waterwegen naar en in de stad: 1. de aanleg van het Amstel-Schinkelkanaal, 2. de waterwegen door de stad, 3. de landwegen door de stad, a. de wegen naar de hoofdtoegangen aan de zuidzijde van de stad, b. de verbindingswegen tussen de bovenbedoelde hoofdtoegangen, *Gemeentebblad* 1874, II, vergaderingen van 22 en 28 januari, 4 februari en 15 april 1874, 52-79, 88-105.
- ⁴⁹ R. Binnemans en G. van Cauwenbergh, *Atlas van Antwerpen*, Antwerpen 1991, 227.
- ⁵⁰ De Amicis 1990 (noot 2), 175.
- ⁵¹ SAA, B 00000029759, B 00000029760. Deze tekeningen maakten deel uit van de tekeningenverzameling van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Van 1906-1915 was Jan L. Springer directeur van deze instelling.
- ⁵² Schetsboeken van Willem Springer, SAA, 30431/1-4.
- ⁵³ 'De nieuwe overdekte Zeevismarkt op de Nieuwe-Markt en Geldersche Kade te Amsterdam medegedeeld door den heer W. Springer, assistent-architect aldaar', *Bouwkundige Bijdragen* 18 (1871), 101-109, met platen V-VII. Springer schreef het ontwerp toe aan De Greef; het ontwerp staat in de aan hem toegeschreven schetsboeken.
- ⁵⁴ 'De Vischmarkt te Amsterdam', *De Asmodée*, 27 augustus en 3 september 1863, geciteerd bij Jager 2002 (noot 9), 297.
- ⁵⁵ P. Hofland en M. Hoff, 'De negentiende-eeuwse raadzaal in het Prinsenhof', *Maandblad Amstelodamum* 83 (1996), 44-53.
- ⁵⁶ Volgens Weissman was Willem Springer zeer verbolgen over zijn benoeming omdat hij deze betrekking door zijn zoon Jan Bernard vervuld had willen zien: Van Gogh 1948 (noot 23), 87-145: 113.
- ⁵⁷ Weissman 1899 (noot 29), 403.
- ⁵⁸ G. Hoogewoud, 'De Amsterdamse Beursprijsvraag', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 25 (H.P. Berlage 1856-1934. Een Bouwmeester en zijn tijd) (1974), 277-357.
- ⁵⁹ F. Smit, *Bruggen in Amsterdam, infrastructurele ontwikkelingen en brugontwerpen van 1850 tot 2010*, Utrecht 2010.
- ⁶⁰ Jager 2002 (noot 9), 34.
- ⁶¹ Smit 2010 (noot 59), 147, noemt de Schlossbrücke in Berlijn (Karl Friedrich Schinkel, 1819-1824) als inspiratiebron. Diens *Sammlung Architektonischer Entwürfe, Neue Vollständige Ausgabe in 2 Bänden met 174 Tafeln*, Berlin 1857/1858, was aanwezig in de bibliotheek van De Greef. *Catalogus [...]* (noot 30), 4, nr. 231.
- ⁶² *Bouwkundig Weekblad* 4 (1884), 2, 12.
- ⁶³ Pierre Elysée van den Bossche (1849-1921) en Willem Crevels (1855-1916): Y. Koopmans, *Muurvast en gebeiteld*, Rotterdam 1997, 60, 270.
- ⁶⁴ 'Rapport aan het bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, ingediend door de Commissie benoemd inzake de Internationale Tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman, welke tentoonstelling is gehouden in het Paleis voor Volksvlucht te Amsterdam van 15 juli tot 4 oktober 1869', *Bouwkundige Bijdragen* 20 (1873), 167-185.
- ⁶⁵ Y. Spoelstra, G. Hoogewoud en J. van der Werf, *Schoolvoorbeelden, inventarisatie van Amsterdamse schoolgebouwen 1850-1965*, Bureau Monumenten & Archaeologie, Amsterdam 2003-2004.
- ⁶⁶ De aula en senaatskamer zijn in 1961 gesloopt voor de uitbreiding van het collegezalencentrum.
- ⁶⁷ SAA, 5079, inv. nr. 452, Munimenten bij raadsbesluiten 23, 21 juli 1865, naar aanleiding van het raadsbesluit van 24 augustus 1864 tot verbouwing van het Leprozenhuis.
- ⁶⁸ Het gebouw is in 1969 gesloopt voor de aanleg van de IJtunnel. Ter plaatse ligt nu het gapend gat van het mr. Visserplein.
- ⁶⁹ SAA, 5079, inv. nr. 44, notulen van de openbare vergaderingen, 27 januari 1865.
- ⁷⁰ SAA, 5079, inv. nr. 452, Munimenten bij raadsbesluiten 23, 21 juli 1865.
- ⁷¹ SAA, 5079, inv. nr. 452, Munimenten bij raadsbesluiten 23, 21 juli 1865.
- ⁷² SAA, 334, Portugees-Israëlitische Gemeente, inv. nrs. 5003-5008, ontwerp van Willem Springer, behoort bij het rapport over de verbouwing van de vergaderzaal voor het Kerkbestuur [...] van 20 november 1872.
- ⁷³ Bastiaan de Greef kreeg eervol ontslag op 19 juni 1890, zijn functie werd tijdelijk vervangen door Willem Springer tot de benoeming van Adriaan Willem Weissman op 11 maart 1891. Na de periode Weissman (1891-1894) werd assistent-architect Hendrik Leguyt (1840-1907) hoofd van de afdeling 'gebouwen' van de Dienst der Publieke Werken. In 1905 werd Leguyt opgevolgd door Jan Bernard Springer. Op 1 juli 1915 werd aan hem eervol ontslag verleend wegens gezondheidsredenen: SAA, 5215, Stadsarchitect, inleiding.
- ⁷⁴ SAA, 5180, 1911, 886.
- ⁷⁵ H. Boterenbrood en J. Prang, *Van der Mey en het Scheepvaarthuis*, 's-Gravenhage 1989.

‘Uit de groote schande van den revolutiebouw’

Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur¹

Jos Smit

‘Een gebouw zonder stijl, licht en luchtig, opgetrokken met halvesteens-muurtjes; de deuren hangen niet eens goed in de hengsels; men is er aan weer en wind blootgesteld – revolutiebouw!’, fulmineerde Pieter Jelles Troelstra in 1906. De voorman van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij trok tijdens de Algemene Beschouwingen fel van leer tegen het nieuw aangetreden kabinet. Zijn woorden behoefden weinig uitleg: de term ‘revolutiebouw’ was aan het einde van de negentiende eeuw gemeengoed geworden voor alles wat absoluut niet deugde.²

‘Revolutiebouw’ – snelle, goedkope en insolide woningbouw – ontstond min of meer gelijktijdig in de sterk groeiende steden, en was als verschijnsel zo wijd verbreid dat tijdgenoten in zowel Amsterdam, als Den Haag en Rotterdam veronderstelden dat ‘hun’ spraakmakende gemeente deze term muntte.³ Landelijk bekend geworden voorbeelden van ‘stedelijke landschappen opgetrokken in revolutiebouw’ zijn de Haagse Schilderswijk, het Oude Westen en het Oude Noorden in Rotterdam en de Amster-

damse Kinkerbuurt en de Pijp.⁴ Maar ‘alle steden, die een trekpleister werden voor de plattelandsbevolking, hebben ten tijde van hun industriële opgang een fase van ‘revolutiebouw’ gekend’.⁵ Zo wijd verspreid als het verschijnsel ‘revolutiebouw’ was, zo gangbaar is het geworden om negentiende-eeuwse wijken met deze beladen term te karakteriseren. Veelzeggend is de introductie van een wandeling door de Pijp in de recente, aan de negentiende-eeuwse ring gewijde *Historische gids van Amsterdam* met de woorden: ‘De bebouwing in de 19de-eeuwse uitbreidingswijken staat bekend als revolutiebouw’ (afb. 1).⁶

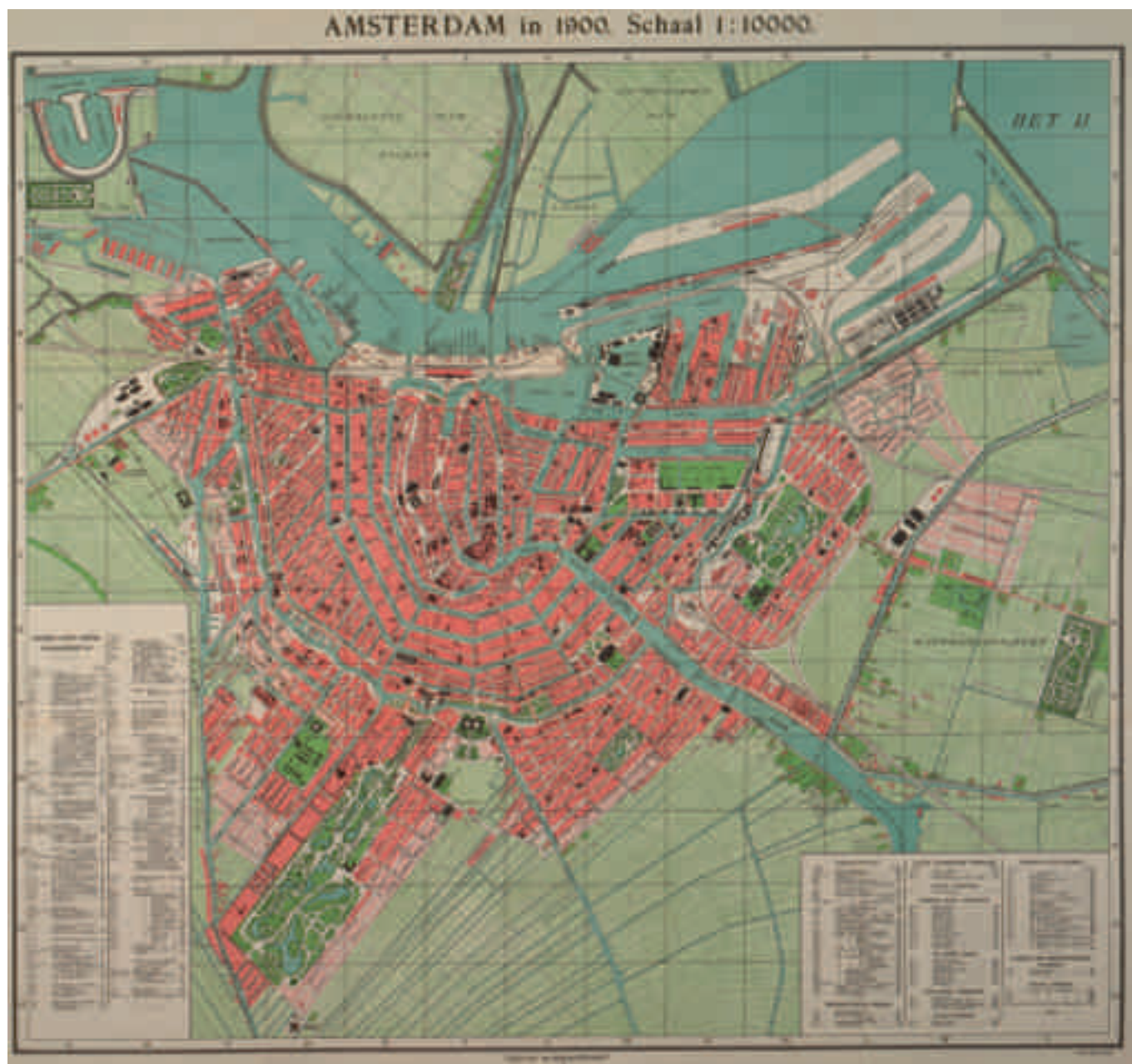
In dit op Amsterdam toegespitste artikel staat de vraag centraal wat ‘revolutiebouw’ nu eigenlijk behelst, en in hoeverre deze typering recht doet aan de eenvoudigere, alledaagse negentiende-eeuwse architectuur. De zoektocht naar het ontstaan van het begrip aan de hand van contemporaine bronnen leidt tot de veronderstelling dat het hier eigenlijk gaat om een – door een nieuwe, vooral hypothecaire financieringswijze geschraagde – ‘niche’ binnen het speculatieve bouwen. Dit ‘bouwen voor de markt’ is echter van alle tijden, en vormt ook in de late negentiende eeuw de drijvende kracht achter de woningbouw.⁷ Aan de hand van enkele voorbeelden worden de aard en gevarieerdheid geschetst van de speculatieve bouw in de negentiende-eeuwse uitbreidingswijken. Verder wordt beschreven dat de bestrijding van hiermee gepaard gaande misstanden en uitwassen, zoals in het geval van de spreekwoordelijke revolutiebouw, lange tijd geen zaak was van de overheid, maar dat dit veranderde in de tweede helft van de negentiende eeuw en uiteindelijk leidde tot onder andere de Woningwet (1901) en een nieuwe, gedegen Amsterdamse bouwverordening (1905). Tot besluit is er aandacht voor de, soms nog aarzelende, herwaardering van dit erfgoed.

Revolutiebouw

In de jaren zestig van de negentiende eeuw begon in Amsterdam een periode van ongekende groei van zowel de economie als het inwonertal, en daarmee van de woningbouw. Eerst verzeen voor de welgestelde burgerij bestemde woonbuurten in de Plantage, de omgeving van Weteringschans en Sarphatistraat, en in de Vondelparkbuurt. Daarna ontstond in enkele bouwgolven een ‘nieuwe stad’ met wijken voor middenklasse en arbeiders als de Pijp, Dapperbuurt, Czaar Peterbuurt, Oosterparkbuurt, Spaarnammerbuurt, Staatsliedenbuurt en Kinkerbuurt (afb. 2).

Afb. 1. Uitzicht op de Pijp vanaf het dak van de Heineken Brouwerij, 1988 (Doriann Kransberg, Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 2. 'Amsterdam in 1900'. De negentiende-eeuwse ring van nieuwbouwwijken rond de oude stad is voor een groot deel voltooid (rozerood). De lichtroze stukken op de kaart zijn wel gepland, maar nog niet uitgevoerd. Ter oriëntatie de coördinaten van enkele in dit artikel genoemde buurten: Plantage: HJ6; Vondelpark: CE1013; Spaarndammerbuurt: BC4; Staatsliedenbuurt: BC56; Kinkerbuurt: DC810; Pijp: GH910; Oosterparkbuurt: JK78; Dapperbuurt: KL56; Indische Buurt: LM5; Transvaalbuurt: KL789; Czaar Peterbuurt: K45 (J.H. Schmöll, 1900-1901, Stadsarchief Amsterdam)

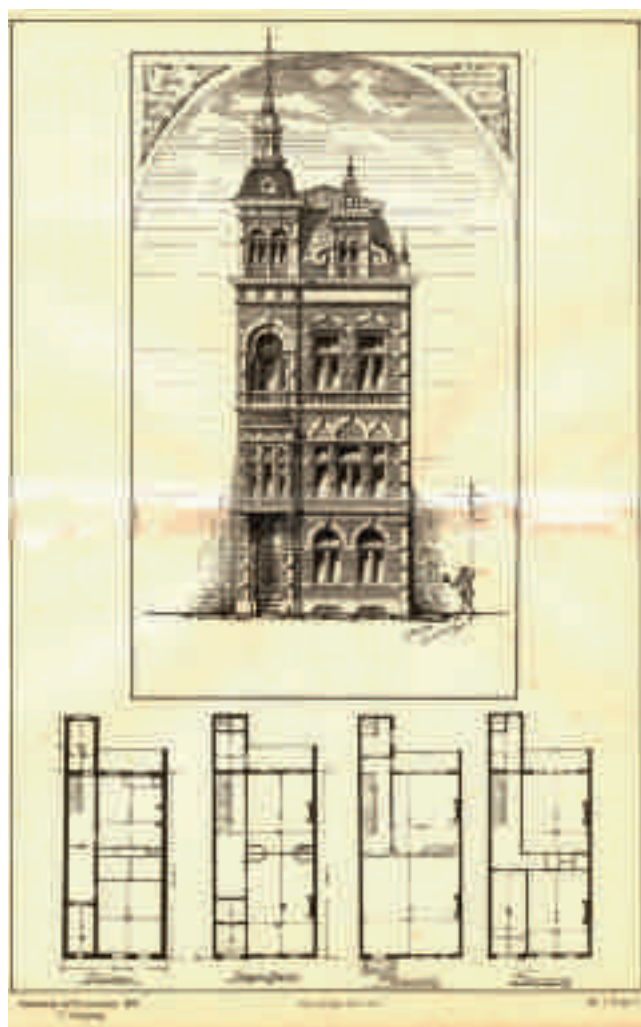
In 1885 dook de term 'revolutiebouw' voor het eerst op in de landelijke pers toen het *Algemeen Handelsblad* schreef over 'het tijdvak van den vermakelijk als "revolutiebouw" gekenschetste bouwwoede', die aan de op dat moment verflauwde bouwlust voorafging.⁸ De schrijver van 'Brieven uit de Residentie', die zich vertwijfeld – en tevergeefs – afvroeg waar dat woord toch vandaan kwam, gaf in 1893 als karakteristiek: '(...) licht en dicht, insolide, alles op een koopje, van de slechtste materialen, voor 't uiterlijk heel aardig, maar vol verborgen gebreken, de

steen samengemetseld met kalk, waarvan 75 percent zand is, het hout trekkende, in één woord: huizen, die in een minimum van tijd en met een minimum van geld zijn ineengezet, belast met hypotheek en gebouwd met het doel om zoo spoedig mogelijk met een matig winstje verkocht te worden. Vallen ze binnen twintig jaar in, ik ben er intusschen (met mijn geld) wel uitgetrokken, denkt de bouwer "et après nous le déluge". Zie daar wat wij onder "revolutiebouw" verstaan."⁹ Behalve de krankenman vond ook de samensteller van het *Woordenboek der*

Nederlandsche Taal dit een treffende omschrijving: zij keert bijna letterlijk terug in de editie van 1898 toen het lemma revolutiebouw voor het eerst werd opgenomen.¹⁰

In de negentiende-eeuwse 'bouwvakliteratuur' komt revolutiebouw zelden ter sprake. Als dat wel het geval is, is dat meestal in één adem met het veel ruimere begrip speculatiebouw. Illustratief voor de verwarrend sterke verwantschap is de discussie die ontstond in het *Vademecum der Bouwvakken* na de publicatie van het woonhuis Roemer Visscherstraat 18 (afb. 3). Dit ontwerp van L. Hartog uit 1892 werd door de redacteur geïntroduceerd met de woorden: 'Het woonhuis is een der velen, die men onder den speculatiebouw zou kunnen rangschikken. Maar een dat een gunstige uitzondering maakt.'¹¹ De auteur zag zich genoodzaakt in de volgende aflevering van het vaktijdschrift uit te leggen wat hij precies had bedoeld, omdat lezers dachten dat hij het huis daarmee rangschikte onder de revolutiebouw. Zijn wat moeizame, wijdloperige betoog komt er op neer dat revolutiebouw een mislukte vorm van speculatiebouw is omdat daarin geen sprake is van soliditeit of smaak, en dat de speculatie dan is mislukt.¹² De architect Jonas Ingenohl stuurde een reactie waarin hij korte metten maakte met allerlei nuances; het woord speculatiebouw gaf al aan waar het om ging: bouwen om het voltooide werk met winst te verkopen, gewoon winstbejag. De huizenhandel was niet anders dan op de beurs, waar de speculatiefondsen aan snelle en grote koersverschillen onderhevig waren in tegenstelling tot de 'solide fondsen'. 'Zij die nu op speculatie bouwen moeten natuurlijk trachten de huizen zoo goedkoop mogelijk in elkaar te zetten, anders hebben zij weinig kans hun kapitaal te vergrooten. Hierdoor ontstond als vanzelf datgene wat de spraakmakende gemeente met het woord "revolutiebouw" heeft gebrandmerkt, te herkennen aan de hoogopgaande steens buiten- en halve steens binnenmuren, de "deelen op zijn kant" voor balklagen enz., zaken die als het huis is afgewerkt, toch niet zichtbaar zijn.'¹³

Het vermoeden dat revolutiebouw eigenlijk een specifieke variant is van speculatiebouw, vindt bevestiging in een rapport van de afdeling Amsterdam van de Vereniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland (VFHN). Tijdens haar Algemene Vergadering in 1896 stond de vraag ter discussie: 'Welke is de invloed van den speculatiebouw in onze groote steden op de bouwkunst, op de bouwvakken en op de werklieden?' De Amsterdamse commissie begon haar antwoord met de veronderstelling dat de vragensteller niet doelde op de alleszins aanbevelenswaardige wijze waarop de laatste jaren in de grote steden op speculatie werd gebouwd. En zij vervolgde: 'Het woord speculatiebouw is ongetwijfeld door hem in geheel anderen, in slechten zin bedoeld; hij heeft natuurlijk daarbij het oog gehad op dat bouwen, dat geknoei, waarvoor het volk te Amsterdam eene andere benaming heeft gevonden, dien van revolutie-bouw.' Op de constatering dat het hierbij ging om door onbevoegden gerealiseerde woningen, volgde een gemakkelijke tirade over alle gebreken van de revolutieontwerpen, waarbij opmerkelijk genoeg vrijwel alleen esthetische zaken werden genoemd. Aan het einde van het rapport concludeerde de commissie enigszins moedeloos dat tegen de revolutiebouw eigenlijk niets was te beginnen zonder de medewerking van de hypo-

Afb. 3. 'Ontwerp van een woonhuis aan de Roemer Visscherstraat te Amsterdam', L. Hartog (*Vademecum der Bouwvakken*, 1892)

theekbanken en kredietverstrekkers die verantwoordelijk waren voor het voortwoekeren van dit kwaad.¹⁴ Twee jaar later, in 1898, verscheen het invloedrijke rapport *De toestand der werklieden in de bouwbedrijven te Amsterdam*. De Commissie Serrurier, door de gemeenteraad ingesteld om onderzoek te doen naar de werkloosheid en de arbeidsomstandigheden in Amsterdam, beschreef hierin gedetailleerd 'den slechten bouw, door de spraakmakende gemeente met den eigenaardigen naam van revolutiebouw bestempeld'. Ook zij zag als kern van de revolutiezaak de financiering van het hele bouwproces door kredietbanken en grondspeculanten, met als doel om winst te maken en 'niet om goede, verkoopbare en bewoonbare huizen te helpen bouwen'.¹⁵ De financiering van het hele bouwproces door hypotheekbanken en grondspeculanten die – vaak op eigen initiatief – geld, grond, materialen en bouwster bij elkaar brachten, dat was de spreekwoordelijke 'revolutie'. Verder ging het gewoon om speculatiebouwen voor een onbekende markt, maar dan wel op een ongekend grote schaal.¹⁶

Bouwen voor de markt

Het ongemakkelijke gevoel dat het begrip ‘speculatie’ vandaag de dag al snel oproept was tot in het midden van de negentiende eeuw vrijwel onbekend. Speculatiebouw en eigenbouw waren al eeuwenlang onomstreden manieren om geld, en daarmee een inkomen, te verdienen. Speculatie was geen besmette term, maar een gangbare wijze van handelen. Illustratief is de gang van zaken bij de twee grote zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen waarin Amsterdam haar beroemde halve maan-vorm kreeg. Grondspeculatie was daarbij schering en inslag, tot in de regentenkringen aan toe. De huizen die aan de grachten verzezen waren deels in opdracht gebouwd, maar veel panden werden ook door meester-timmerlieden en meester-metselaars opgetrokken voor eigen rekening. In beide gevallen kon het gaan om eigen gebruik, verhuur of om verkoop. Afhankelijk van het beoogde doel wordt in de literatuur wel onderscheid gemaakt tussen speculatie- (verkoop tegen een goede prijs) en beleggingsbouw (verhuur voor een lange termijnrendement). Tot op de dag van vandaag zijn sommige van deze zeventiende-eeuwse speculatie- of beleggingspanden nog te herkennen aan de blokjes of rijtjes van min of meer identieke huizen.¹⁷ Uiteraard waren dit soort activiteiten gebaseerd op de gedachte dat de bouwkosten ruimschoots werden goedgeemaakt door de inkomsten na oplevering, iets waarin de bouwondernemers nog weleens bedrogen uitkwamen.¹⁸

Dat de speculatiebouw omstreeks het midden van de negentiende eeuw nog steeds tot de alledaagse bezigheden behoorde illustreert onder andere het *Bouwkundig Memoriaal* dat W.C. Brade in 1852 publiceerde. Brade was legeringenieur, docent bouwkunde aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda en auteur van een gezaghebbend vierdelig *Theoretisch handboek*. Het *Memoriaal* was bestemd voor de niet in bouwkunde onderlegde opdrachtgever, die wilde weten wat er allemaal kwam kijken bij het ontwerpen en bouwen van een goed woonhuis. In het eerste, algemene hoofdstuk is het meteen raak: ‘Woonhuizen, die met het doel gebouwd worden, ze weder te verkopen, noemt men *speculatie-gebouwen*.’ Deze neutrale formulering behoefde blijkbaar nog enige toelichting want de auteur geeft een bladzijde later aan dat hij met zijn werk de ambachtslieden en huizenbezitters niet alleen kennis van zaken wil verschaffen, maar tevens hoopt ‘door hetzelfde het zoogenaamde speculatie-bouwen tegen te gaan. Aan het bouwen voor anderen is niets verkeerd, niet iedereen bezit immers de capaciteiten daarvoor, maar snel en goedkoop bouwen louter om hoge winsten te incasseren is verwerpelijk. Om niet verkeerd begrepen te worden, moeten wij nog op den voorgrond stellen, dat wij onder *speculatie-bouw* alleen verstaan: gebouwen zoo schielijk en zoo ligt mogelijk op te trekken, en door verkoop of verhuring winsten te maken, die de waarde van het gebouw overtreffen. Dat er lieden bestaan, die voor anderen bouwen, is even zoo natuurlijk als loffelijk, want niet ieder mensch bezit de bekwaamheid, zich zelf ene stede te bouwen.’¹⁹

In deze tijd was ook wel duidelijk dat gezonde speculatie kon doorslaan in overdreven winstbejag. Zo waarschuwde een commissie van ingenieurs de koning in 1853 ‘dat er geene schande-

lijker winstzoekende gedreven wordt, dan door zekere klassen van den burgerstand, die van de onkunde der lagere klassen partij trekken, zich met het doen bouwen en verhuren van de woningen voor den werkmansstand vooral afgeven, die woningen van slecht materieel doen opbouwen en ongehoorde winsten van het kapitaal trekken, hetwelk zij daaraan hebben te koste gelegd’.²⁰ Het stond echter buiten kijf dat er een behoorlijke rentevergoeding hoorde te staan tegenover het beschikbaar stellen van geld. De vraag was waar de grens met ‘onbehoorlijk’ werd overschreden, een rekenrente van zo’n zeven à acht ‘per honderd’ was heel gewoon. Of het nu om tulpenbollen, suiker, diamanten of huisvesting ging maakte daarbij niet veel uit.

Nieuw was het bouwen voor de markt in de negentiende eeuw dus niet. Het gezamenlijk optrekken van ambachtslieden om zo de kosten te kunnen spreiden was eveneens een bekend verschijnsel en de financiering met vreemd kapitaal hoorde ook al tot de staande praktijk. Wat wel ongekend was, was de enorme schaal waarop de speculatieve bouw plaatsvond en de wijze waarop nieuwe spelers op de financiële markt opereerden, zoals hypotheekbanken en gewone banken die kredieten gingen verstrekken. De echte ‘bouwmanie’ brandde los in het begin van de jaren zeventig en werd toen nog gedragen door het particuliere kapitaal. Tijdens de hoogtijaren 1877-1883 speelden de hypotheekbanken een wezenlijke rol, met enkele algemene banken in hun kielzog. Deze laatste groep nam de leiding gedurende de jaren negentig. Door de financiële wurgconstructies was het voor losse bouwers zonder kapitaal haast onmogelijk om enigszins lonend te werken. Snel stijgende grondprijzen, stijgende arbeidskosten en materiaalkosten zouden nog verdisconteerd kunnen worden in de huur- of verkoopprijzen, maar de bancaire en hypotheculaire rentes en toeslagen konden oplopen tot zo’n twintig procent en vormden zo een strop rond de nek van de bouwer. Met de te krap gestelde termijnen van betaling en oplevering werd het touw verder aangehaald. De speculatie- annex ‘revolutie’-bouwer was daardoor gedwongen om zo snel mogelijk te bouwen, en om zo veel mogelijk te besparen op arbeids- en materiaalkosten. Omdat de termijnen van oplevering vaak niet werden gehaald moesten ook nog boetes worden betaald. Uiteindelijk leidde deze malle molens tot vele faillissementen en onbetaalde rekeningen. De aanstichters van alle ellende, grondexploitant en kredietverstrekker, bleven buiten schot, zij behielden immers hun onderpand: de grond en het (deels) voltooid vastgoed. Pogingen om aan deze praktijk een einde te maken sneuvelden op de wettelijke bescherming van het eigendom. De tijd was nog niet rijp voor de gedachte dat de overheid misschien een rol kon vervullen, bijvoorbeeld door geld te lenen tegen een lage rente zonder allerlei wurgende verplichtingen.²¹

Een licht gebouw met een zware huur

Uit contemporaine artikelen in kranten en vaktijdschriften blijkt dat de in de hedendaagse literatuur vooral aan ‘revolutiebouw’ toegeschreven wanpraktijken ook in de traditionele speculatiebouw voorkwamen. *De Locomotief* vroeg zich in maart 1876 af hoe men toch medelijden kon hebben met ‘den armen bouwer’ van wie eerst in de winter van 1875 vijf nieuwe, bijna

voltooiden percelen waren omvergewaaid, en daarna een rukwind een loopje nam met de daken van de met een ‘magische snelheid weêr in elkaer gezet en verrezen [...] zwaarbeproefde woningen’. Het ware slachtoffer was niet de man ‘die uit speculatie papieren huizen samenplakt, en, als alles goed van stapel loopt, zijn geld allervoordeligst belegt’, maar het gezin dat in een ‘hecht en doortimmerd’ gebouw is getrokken en ‘weltra ten gevolge van vocht en tocht door alle kwalen van ons land wordt bezocht’. Waarop een bloemlezing volgde van anekdotes die op dat moment de ronde deden over de gehorigheid van de Amsterdamse nieuwbouw. In een huis waar een dansfeestje werd gehouden stond bij de tweede dans de stoep al vol met ‘dienstboden der bureu, die vriendelijk, maar dringend kwamen verzoeken, of men het dansen wilde staken, aangezien in de kamer van hun “menheeren en mevrouwen” spiegels, schilderijen en pendules tot aller schrik den dans meemaakten en in ééne woning reeds een spiegel naar beneden getuimeld en tot gruis gevallen was.’ Elders werd aangebeld door ‘een behangersknecht, die verzocht of het hem vergund was op de tweede verdieping even tegen de muur te mogen aanleunen, aangezien zijn baas in het huis daarnaast een grooten spijker in de keerzijde van denzelfden muur moest slaan.’²² Dit soort verhalen werd in vele varianten verteld, en herhaald. Daarnaast was er uiteraard aandacht voor de talrijke technische onvolkomenheden en gebreken. Zoals in ‘Eene zaak van publiek belang’, uit het *Algemeen Handelsblad* van 3 februari 1877, dat opende met een citaat uit de nieuwjaarswens van Thomasvaer en Pieternel, waarin traditioneel het voorbije jaar op de hak werd genomen: ‘Maar vallen doen ze toch, als men ze zoo blijft bouwen/Zóó licht en dicht, zóó dun van balken en van muur/Jij zou, zoo min als ik, jou corpus toevertrouwen/Aan zulk een licht gebouw met zulk een zware huur.’²³

In architectenkringen werd vooral geklaagd over het gebrek aan schoonheid en het gegeven dat maar zelden een bouwkunstenaar werd ingeschakeld bij het woningontwerp. *De Opmerker* was in 1868 net aan zijn derde jaargang bezig, toen de Amsterdamse bouwchroniqueur berichtte dat de Nederlandsche Bouw Maatschappij gronden bij het Paleis voor Volkslijt verkocht, ‘zoodat men het onaangename vooruitzicht heeft, allerlei speculatiearchitectuur te zien verrijzen. Hopen wij, dat de speculanten nog zooveel goeden smaak bezitten, om ten minste geene wanstaltigheden te voorschijn te brengen.’²⁴ De leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst discussieerden in 1872, goed vijftig jaar voor de VFHN, over de vraag ‘In welke

opzichten is de speculatieve huizenbouw van onzen tijd voor- en nadeelig te achten?’ Architect De Wijs verwoordde de gedachten van velen met zijn opmerking ‘dat de kunst geen voordeel kan vinden als het bouwen geschiedt door onbevoegden en spotters met waarheid en schoonheid.’ De eigenzinnige Isaac Gosschalk was een van de weinigen op deze bijeenkomst die geen bezwaren zag: goedkope huizenbouw was nodig, dat er niet altijd een architect aan te pas kwam was jammer, maar zijns inziens moest het streven vooral zijn om de ambachtsman esthetisch te ontwikkelen.²⁵ Ook J.C. van Wijk, ontwerper van onder andere de Haagse Passage, was een uitzondering toen hij ruim tien jaar later een lans brak voor de ‘scheppende speculatiegeest’.²⁶ Maar deze geluiden bleven zeldzaam. In de hiervoor aangehaalde revolutie-speculatiebouwdiscussie in het *Vademecum der Bouwvakken* suggereerde de redacteur ook dat ‘eigenbouwers, die de revolutie willen’ beter eens hulp konden vragen aan een van de velen ‘die gaarne voor een bagatel een aardige teekening en een flinke constructie willen leveren’, opdat smaak en soliditeit gediend waren en het menselijk oog gevrijwaard bleef van ‘heel wat gemartel’.²⁷ Dat ‘bagatel’ kwam hem op een reprimande te staan van ‘een der eerste intekenaren’ van het tijdschrift, die thuis langs kwam om te vragen hoe hij in hemelsnaam op het idee kwam om het ‘gemodder door de marktbedervers’ aan te bevelen (afb. 4). Het terugkerende negatieve oordeel over de speculatiebouwers had, los van terecht bezwaren, veel te maken met het grote marktaandeel dat zij bezaten; de nieuwe beroepsgroep van architecten probeerde een stevige positie op de woningbouwmarkt te veroveren door het alleenrecht op ontwerp en theorie te claimen, en anderen ‘onbevoegd’ te verklaren. Of dat veel effect sorteerde valt te betwijfelen. Jonas Ingenohl constateerde al: ‘Wat dat “smakelooze” betreft, de tegenwoordige eigenaars verhuren de huizen er niet minder om. De speculatiebouw in de nieuwe wijken is maar al te goed gelukt.’²⁸

In het voetspoor der eigenbouwers

De nieuwe, negentiende-eeuwse wijken langs de Singelgracht werden aangelegd op basis van het uitbreidingsplan dat de directeur van Publieke Werken (PW), ir. J. Kalff, in 1875-1876 ontwierp. Het ontwerp was pragmatisch van opzet: om dure en tijdrovende onteigeningsprocedures te voorkomen werd rekening gehouden met de bestaande verkaveling en eigendomsverhoudingen. Met het Plan Kalff werd in de praktijk losjes omgegaan en het werd op onderdelen regelmatig aangepast aan de wensen van particuliere ontwikkelaars en bouwers. Timmerlieden, architecten, aannemers, makelaars, beleggers en andere, al dan niet in een bouwmaatschappij verenigde, belanghebbenden kochten grond, maakten die bouwrijp, legden daarop straten aan en zetten huizen neer. Zo groeide de stad voortvarend, stukje bij beetje.²⁹ Karakteristiek voor de eigenbouwers in de laatste vier decennia van de negentiende eeuw is dat zij zich, met wat eigen geld of in compagnonschap, als het ware een weg baanden door de stad om her en der losse, of in omvang bescheiden rijtjes huizen op te trekken voor uiteenlopende doelgroepen.³⁰ De bedrijvigheid van Rijk Cruijff (1848-1907), zoon van een Amsterdamse timmerman, die van jongs af aan samenwerkte met H. Schouten laat dat

Afb. 4. ‘Een bekwaam Bouwkundige, veel vrijen tijd hebbende’ ontwerpt graag speculatiebouw (*Algemeen Handelsblad*, 10 februari 1883)

Afb. 5a. Frans Halsstraat 25-27, Eerste Jacob van Campenstraat 36-38, R. Cruijff en H. Schouten, 1875 (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 5b. Frans Halsstraat 25-27, Eerste Jacob van Campenstraat 36-38, R. Cruijff en H. Schouten, 1875 (Jos Smit, 2012)

zien.³¹ In oktober 1875 vroegen ‘beide aannemers’ toestemming tot het bouwen van vier percelen met bovenwoningen op de hoek van de Eerste Jacob van Campenstraat en de Frans Halsstraat (afb. 5a en 5b).³² De eenvoudigere woningbouw kwam tot stand in een deel van wat later de Pijp is gaan heten en waarvan het laatnegentiende-eeuwse straatbeeld redelijk bewaard bleef. De huizen Eerste Jacob van Campenstraat 36-38 en Frans Halsstraat 25-27 zijn als twee identieke blokjes ontworpen, die telkens een op zichzelf staand geheel vormen en daarbinnen aan elkaar zijn gespiegeld. De eenvoudige architectuur is opgebouwd uit een gepleisterde begane grond die wordt afgesloten door een geprofileerde waterlijst, daarboven een baksteengevel over drie verdiepingen onder een doorlopende lijst. Centraal in de kap is een gemeenschappelijke dakkapel geplaatst. De

belangrijkste decoratieve elementen zijn de sluitstenen boven de vensters, de muurankers en de traditioneel-driedelige lijst met profielen en consoles. Cruijff en Schouten bouwden nog enkele panden in de Pijp, waaronder ‘zeven woonhuizen met dubbele

Afb. 6. Frederiksplein 28, R. Cruijff en H. Schouten, 1877 (Jos Smit, 2012)

Afb. 7. Vondelstraat 81-85, R. Cruijff en H. Schouten, 1881 (Jos Smit, 2012)

bovenwoning' iets verderop in de Eerste Jacob van Campenstraat en vier percelen in de Quellijnstraat, alsmede een in twee fasen ontstane luxere huizenrij aan de oever van de Amstel, waar Rijk tegen het einde van zijn leven zelf ging wonen.³³ Het duo waagde zich ook aan het bouwen voor de ruim gevulde beurs. Midden in het nieuw geplande luxekwartier rond het Paleis voor Volksvlijt verrees in 1877 het herenhuis Frederiksplein 28 met een rijk en oorspronkelijk exterieur en weelderige interieurdecoraties (afb. 6).³⁴ Vier jaar later tekenden Cruijff en Schouten voor de drie huizen onder een kap in de 'Verlengde Vondelstraat', Vondelstraat 81-85 (afb. 7).³⁵

Het al eerder aangehaalde woonhuis Roemer Visscherstraat 18, het middelpunt van de woordenstrijd over revolutie- annex speculatiebouw in het *Vademecum der Bouwvakken*, logenstraft iedere associatie met gammele, lelijke en minimale woningen. De rijk geschakeerde gevel, de ruim opgezette plattegrond, het woningtype en de betere Amsterdamse woonbuurt vlakbij het Vondelpark waarin het werd opgetrokken, laten er geen twijfel over bestaan dat dit herenhuis is bedoeld voor de welgestelde burger. In de korte toelichtende tekst steekt de redacteur van het tijdschrift, na zijn opmerking over de 'gunstige uitzondering op de speculatiebouw', de loftrampet over de 'goede vertoning' die de gevel maakt 'met zijn uitbouw en teruggaand gedeelte, met zijn kleurschakering van materialen, met zijn rankopgaande spits'. Niet alleen de façade en de plattegronden werden afgebeeld, er is ook een aparte plaat beschikbaar voor de deur die getuigt voor 'liefhebberij in het timmervak'.³⁶ Van de uit Kralingen afkomstige ontwerper L. Hartog is een ander Amsterdams ontwerp bekend, Sarphatipark 63, dat eveneens de pagina's van het *Vademecum* haalde (afb. 8a en 8b). Maar ook hier lijkt de redacteur enigszins verstrikt te raken in het web van de eigenbouwerij, waardoor de lofzang op het woonhuis uit 1895 een curieuze bijklank krijgt: 'Niet altijd bestaat er gelegenheid, al is de wil van den bouwmeester ook nog zoo goed, om aan een woonhuis een sierlijken gevel te geven. Dat geeft echter nog geen aanleiding om het voetspoor der eigenbouwers te volgen, die er dan maar leelijk op los bouwen. De bouwmeester L. Hartog, van wien wij reeds meermalen tekeningen ter opname ontvingen, verkeerde in dit geval. De gevel echter, die door groote eenvoud zich kenmerkt, is, wat hoofdvorm en indeeling

Afb. 8a. 'Plan Woonhuis Sarphatie-park', P.J. de Kam en L. Hartog, 1895 (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 8b. Sarphatipark 63, P.J. de Kam en L. Hartog, 1895 (Jos Smit, 2012)

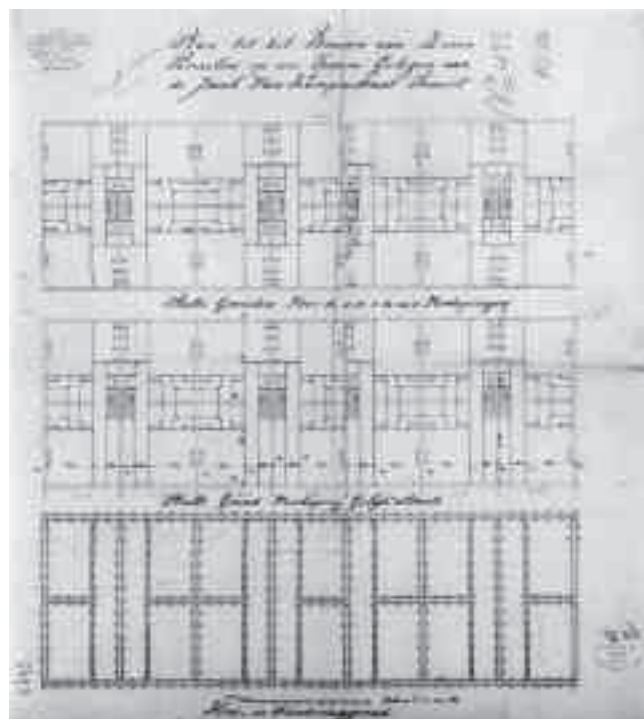
Afb. 9a. 'Ontwerp tot het bouwen van 5 woonhuizen op de Amsteldijk bij de nieuw geprojecteerde Ceintuurbaan', R. Cruijff en H. Schouten, 1879 (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 9b. Amsteldijk 27-31, 1879, Amsteldijk 32/Ceintuurbaan 257-261, R. Cruijff en H. Schouten, 1880 (Jos Smit, 2012)

betreft, echter zeer goed, waardoor het een aanvult wat het andere doet ontbreken. Het is een van die woonhuizen die velen bevredigt en die bij de keuze aan soliede materialen, hun goede karakter behouden.³⁷ Deze twee huizen waar Hartog bij betrokken was, waren bestemd voor burgers met een goedgevulde portemonnee en werden gebouwd op de meest aantrekkelijke plekken in de uitbreidingen, in de directe omgeving van de schaarse stadsparken. Onbekend is of hij elders in de stad nog huizen heeft ontworpen.

De negentiende-eeuwse eigenbouw in Amsterdam toont een ruime variatie. Het eengezins- of familiehuys aan de Roemer Vischerstraat en de aparte onder- en bovenwoning van elk twee verdiepingen aan het Sarphatipark zijn exemplarisch voor de honderden huizen voor welgestelden die verzezen in de negentiende-eeuwse ring en binnen de Singelgracht. Maar de meeste nieuwbouw betrof etagewoningen die vooral bestemd was voor de middenklasse. De woningplattegrond kende meestal een onderverdeling in een breder deel waarin de belangrijkste woon- en ontvangstvertrekken waren ondergebracht, en een smallere zone met trappenhuis, gang en keuken (de laatste vaak in een uitbouw). De twee meest voorkomende typen waren woningen met kamers en suite, of met een alkoof. Cruijff en Schouten combineerden beide in de huizen en bovenhuizen van Amsteldijk 27-31 (afb. 9a en 9b). Achter de 'dubbele bovenwoningen'

Afb. 10. 'Plan tot het bouwen van zeven percelen op een terrein gelegen aan de Jacob van Campenstraat' (Eerste Jacob van Campenstraat 10-22), R. Cruijff en H. Schouten, 1876 (Stadsarchief Amsterdam)

Eerste Jacob van Campenstraat 10-22 ging het meest eenvoudige huistype schuil, de rug-aan-rugwoning (afb. 10). De gevelvormgeving varieerde van zeer sobere baksteengevels, via al dan niet gepleisterde gevels met bescheiden toepassing van enkele sierende details, tot rijk gedecoreerde façades die een ware toonkast vormden van bouwornamenten. Vanaf de jaren tachtig werden de 'schilderachtige' ontwerpen populair, waarbij een levendig gevelbeeld ontstond door een sprekend silhouet (in- en uitspringende delen, daktypen, topgevels), afwisselend materiaalgebruik, het toepassen van reliëf (bijvoorbeeld met risalieten, nissen, balkons, portieken) en het royale gebruik van versieringen. De fabrieksmatige vervaardiging van decoratieve onderdelen droeg door de betaalbaarheid en de schier oneindige verscheidenheid aan motieven, in belangrijke mate bij aan de verspreiding ervan. Ook voor de inrichting bestelden de eigenbouwers vaak onderdelen, waaronder schoorsteenmantels en -boezems, lambriseringen, suiteportieken, trappen, stucplafonds en deuren.³⁸ De keuze voor een veelzijdige en modieuze, niet altijd even originele vormgeving was pragmatisch. Het was betaalbaar en voor de meeste consumenten aantrekkelijk, zodat het een goede garantie bood op rendement van de investering (afb. 11).

Particulier initiatief en overheid

Het spoor van de eigenbouwers voerde ons niet langs de huisvesting voor minvermogenden. Dat die categorie een marginale rol speelde binnen de woningproductie heeft alles te maken met

TE HUUR
aan den AMSTELDIJK,
hoek Ceintuurbaan, een FLINK BOVEN-
WIS, best. uit vijf kamers en keuken,
allen op een verdieping, benevens ruime
Zolder, waarop Diensthoudenkamer en La-
geerkamer. Huurprijs f 450 per jaar. Te
zien Maandag en Vrijdag tusschen 1 en
4 uur. Te bezorgen bij de Makelaars
R. CRUIJFF en H. SCHOUTEN, alhier.

TE HUUR
in de verlengde Vondelstraat No. 3,
een GROOT HEERENHUIS met GROOTE
TUIN, grenzende aan het Vondelpark.
Huurprijs f 2500 per jaar.
Te bezorgen bij de Makelaars R. CRUIJFF
en H. SCHOUTEN, alhier. Te zien Din-
dag en Donderdag tusschen 2 en 4 uur,
mits vooraf heet te vragen.

TE HUUR
aan de WEST-INDIË,
hoek Galerij, No. 11, een RAVENHUIS met
8 kamers, Keuken, Zolder, Vloering, Boden-
kamer en verdere gemakken, werd tot
heden gebruikt voor Kantoor en Woning.
Huurprijs f 1500 per jaar. Te zien Din-
dag en Donderdag tusschen 1 en 4 uur.
Te bezorgen bij den Makelaar R. CRUIJFF,
N. Z. Voorburgwal 116, alhier.

Afb. 11. 'Te Huur', R. Cruijff en H. Schouten verhuren door hen
gebouwde huizen aan de Amsteldijk, de Verlengde Vondelstraat en in de
Galerij (Algemeen Handelsblad, 21 maart 1886)

de lage of ontbrekende winstverwachting. Tegen die achtergrond is ook het geworstel te begrijpen van de eerste woningbouwmaatschappijen die zich richtten op de onderste lagen van de samenleving. Ook zij moesten rekening houden met normale, marktconforme prijzen en een redelijke kapitaalvergoeding. 'Om niet' bestond niet, behalve in uitzonderlijke initiatieven zoals dat van Daniël Josephus Jitta voor een 'aangroeiend fonds tot verbetering der volkshuisvesting'.³⁹

Gedurende de gehele tweede helft van de negentiende eeuw bracht de 'sociale kwestie' allerhande initiatieven met zich mee op het gebied van scholing, werkomstandigheden, gezondheidszorg en huisvesting van de armste bevolkingsgroepen. Dat ging ook aan de gemeenteraad niet ongemerkt voorbij, dankzij de nog jonge arbeidersorganisaties van divers pluimage en de nieuwe politieke groeperingen van sociaal bewogen burgers. Wat de huisvesting betrof ging de aandacht vooral uit naar de mensonterende omstandigheden waaronder een groot deel van de bevolking samenhokte in de vele krot- en kelderwoningen in de oude stad.⁴⁰ 'Onbewoonbaar verklaring' was een veel gepropageerde oplossing, maar niet echt realistisch omdat het daarvoor ontbrak aan betaalbare vervangende woonruimte. Dat betekende nog niet dat de gemeente actief werd op het terrein van de nieuwbouw.

Tot ver in de jaren tachtig was de opvatting dominant dat de eigenaar of de ondernemer wist wat goed was; de stedelijke overheid diende zoveel mogelijk afzijdig te blijven, zoals dat op landelijk niveau werd gepropageerd door de liberale minister J.R. Thorbecke. Daarbij speelde ongetwijfeld een rol dat veel raadsleden, al dan niet beroepshalve, ook betrokken waren bij bouw- of exploitatiemaatschappijen die actief waren in de 'nieuwe stad' en daarom helemaal geen behoefte hadden aan striktere regelgeving of gemeentelijke inmenging. Een curieus voorbeeld is dat van de stadsarchitect J.G. van Niftrik, die op de een of andere manier een rol speelde bij maar liefst 43 particuliere ondernemingen. Desgevraagd antwoordden Burgemeester en Wethouders dat de architect in gemeentedienst op deze wijze een oogje in het zeil kon houden en voor een goede gang van zaken kon zorgen, zonder dat dit de stad extra geld kostte.⁴¹ In de raad werd bijvoorbeeld ook niet zonder meer geaccepteerd dat gronden op de voormalige vestingwal tegen een zacht prijsje waren overgedaan aan de Amsterdamse Vereniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen (ABVA). Als het even kon liet de gemeente het initiatief over aan de particuliere markt, dat leverde haar immers ook hogere grondprijzen op. Maar zeker bij de categorie van de goedkoopste woningen ontkwam zij er niet aan om het bouwen te faciliteren door af te wijken van voorgenomen rooilijnen en bebouwingsdichtheden, of door niet moeilijk te doen over eigenlijk ongewenste zaken als alkoven. Treffend is het voorbeeld van de arbeiderswoningen op de Funen. Net als in de Marnixstraat, waar de ABVA eerder bouwde, was hier sprake van een smalle, langgerekte strook grond in de buurt van fabrieken en werven, dus niet echt geschikt voor de aanleg van een buurt voor welgestelden. Ook hier sneuvelde het geplande parkje uiteindelijk om zo meer eenkamerwoningen te kunnen neerzetten. 'Op straatbreedte en onbebouwde binnenterreinen werd zo veel mogelijk beknipt, met goedvinden van PW. Hier was tussen de achtergevels een ruimte van slechts 8 meter vrijgehouden, die op verzoek zelfs tot 7 meter kon worden teruggebracht.' In de praktijk werd die afstand op wens van de particuliere bouwer nog verder verkleind tot zo'n zes meter. Ter vergelijking: op hetzelfde oppervlak waarop een sociale woningbouwvereniging als de ABVA acht woningen optrok, bouwde de particuliere timmerbaas W.F. Krol twintig arbeiderswoningen.⁴² In de Czaar Peterbuurt verkocht de gemeente nog grond tegen een lagere prijs aan niet naar winst strevende bouwondernemingen, maar toen de particuliere markt actiever werd aan het einde van de jaren zeventig, was het met dit soort voordeeltjes gedaan.

Wat de 'nieuwe stad' – zoals het deel buiten de Singelgracht werd genoemd, tegenwoordig bekend als de negentiende-eeuwse ring – betrof, speelden tegelijkertijd verschillende discussies. Zo waarschuwde de gemeentelijke Gezondheidscommissie in 1872 voor de ten opzichte van het waterpeil veel te laag gelegen souterrains die de 'tegenwoordige speculatiewoning' maakt.⁴³ Tijdgenoten schreven over de wanstaltige architectuur, maar dat verschilde nauwelijks van hoe er over de nieuwbouw in de binnenstad werd gedacht. Ook de soliditeit was een bron van zorg. En daar lag wel degelijk een rol van de overheid. Een serie proces-verbalen en 'sommities' door bouwopzichters, klachten over bewoonbaarheid, (bijna) ongelukken en instortingen vestig-

de de aandacht op de noodzaak om maatregelen te treffen tegen het ‘ondeugdelijk bouwen’. Het bouwtoezicht was sinds de laatste wezenlijke vernieuwing van de bouwverordening in 1858 niet meegegroeid met de enorme toename van het aantal vergunningsaanvragen en de snelle ontwikkelingen in het bouwbedrijf. Het toezicht was in handen van te weinig en vaak niet voldoende onderlegde mensen. De bouwverordening was inmiddels al weer verouderd, zo was het sinds 1858 bijvoorbeeld wel verplicht om een tekening in te leveren, maar om een beschrijving van materialen en constructies werd nog niet gevraagd en dat terwijl op deze gebieden de ene na de andere vernieuwing plaatsvond. Na veel discussie werd het bouwtoezicht in 1895 gereorganiseerd, maar enkele jaren later maakten twee berucht geworden instellingen duidelijk dat een krachtiger ingrijpen nodig was.⁴⁴ Verschillende Nederlandse gemeenten deden verwoede pogingen om, met de ruggensteun van de uit 1901 daterende Woningwet en de Gezondheidswet, het verschijnsel van slecht bouwen uit te roeien. In Amsterdam werd in 1905 na veel discussie een nieuwe, zeer uitgebreide bouwverordening aangenomen, zelfs al overheerste in de raad de verwachting dat ‘de knoeiers’ niet zouden verdwijnen. Nu werden ook eisen gesteld aan gebruikte materialen en constructies. Tegenstanders betoogden dat er te veel en te strenge eisen werden gesteld; het had geen zin om bepalingen aan te nemen die toch niet konden worden gehandhaafd, het was beter om het bouwen aan de bouwverordening hun ontstaan en noodzaak juist dankten aan de werkwijze van die bouwondernemers. Het sociaal-democratische raadslid P.L. Tak benadrukte dat de verordening niet aan de schrijftafel verzonnen was, ‘maar geboren uit de ervaring van het gemeentebestuur, uit de groote schande van den revolutiebouw’.⁴⁵ Op basis van de nieuwe wettelijke regelingen en de financiering voor toegelaten instellingen (die een maximale rente van vier procent mochten berekenen en zich dienden te onthouden van speculatief gedrag) ontstond in de twintigste eeuw een omvangrijke, internationaal ongekende sociale woningbouwproductie. Daarnaast timmerden de eigenbouwers lustig verder binnen de grenzen van de nieuwe wet- en regelgeving.⁴⁶

Herwaardering

De nieuwe, negentiende-eeuwse stad was van een ongekende omvang en werd uitgevoerd in een vormgeving die zich op allerlei manieren onderscheidde van wat tot dan toe gebruikelijk was geweest. Het zette traditionele opvattingen over ambachtelijkheid, originaliteit en architectonische schoonheid voortdurend onder druk. De weerstand nam soms grootse vormen aan. Tijdgenoten gruwelden van de ‘teloorgang der schoone bouwkunst’: zij zagen dorre gevels, slechte plattegronden, fabrieksmatig vervaardigde onderdelen en bouwtechnisch onvermogen. Bouwecologen beschreven een organisatiewijze waarbij de kosten werden geminimaliseerd en het financiële risico werd afgewenteld op de ambachtsman. Stedenbouwers hekelden rooilijnen, straatbreedten en bouwhoogten. Woninghervormers zagen vooral achterhaalde alkoven, ongewenste inpandige trappenhuizen en te smalle, diepe percelen. Het begrip ‘revolutiebouw’ werd geïntro-

duceerd. De strekking daarvan veranderde daarna niet wezenlijk meer. Talrijk zijn de vermeldingen van ‘revolutiebouw’ in kranten die in de eerste helft van de twintigste eeuw schrijven over eigentijdse bouwkunst, en volgens sommige auteurs komt het verschijnsel nog zeker voor tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog.⁴⁷ In veel gevallen lijkt eerder sprake van bouwtechnisch onvermogen of frauduleuze praktijken.

Het negatief geladen begrip revolutiebouw werd ook overgenomen in architectuurhistorische overzichtsliteratuur als karakterisering van complete negentiende-eeuwse wijken, waarmee deze buurten impliciet ook werden veroordeeld.⁴⁸ Los van het gegeven dat het echte revolutiewerk maar een bescheiden deel uitmaakte van de grote stroom van het traditionele bouwen voor de markt, was er ook nauwelijks aandacht voor positieve geluiden over het gangbare speculatiebouwen. Niet alleen het feit dat er iets werd gedaan aan de enorme woningnood werd gewaardeerd, maar zo hier en daar waren er ook positieve geluiden te horen over de praktische opzet van de huizen.⁴⁹ Veel van de latere literatuur grijpt terug op het *Toestand der werklieden in de bouwbedrijven*-rapport van de Commissie Serrurier. Maar er was en is nauwelijks aandacht voor de implicaties van haar opmerking dat ‘de grenslijn’ tussen goede eigenbouwers en revolutiebouwers ‘zeer moeilijk is te trekken’.⁵⁰ Het gevolg is dat veel van het werk van kleinschalige bouwers – aannemers, timmerlieden en metselaars – automatisch als minderwaardig wordt beschouwd, afgezet tegen de uitzonderlijke architectonische topproductie van het tijdperk. Voor eventuele architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten of moderne woonmogelijkheden is er weinig oog bij de beleidsmakers, woningbouwcorporaties, architecten, architectuurhistorici en andere vakmatig betrokkenen. (Laat staan voor een diepere interesse voor de sociaal-culturele context van deze bouwproductie, die meer recht zou kunnen doen aan de ruimtelijke en gelaagde geschiedenis van de stad.) Deze instelling is nog steeds niet wezenlijk veranderd, ook al vindt er sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw een zekere herwaardering plaats. De literator en stedenbouwkundige Rein Blijstra schonk in *Ons Amsterdam* aandacht aan verschillende negentiende-eeuwse wijken, en zag daarin ook positieve kwaliteiten.⁵¹ Onder invloed van de dreigende sloop van een groot deel van het negentiende-eeuwse woningbestand ontstond er buurtprotest tegen de grootschalige stadsvernieuwingsprojecten, wat uiteindelijk leidde tot het door wethouder Jan Schaefer geïntroduceerde ‘bouwen voor de buurt’. Het verzet was voor de beleidsmakers even heftig als onverwacht. ‘Tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw gold de revolutiebouw als een ellendig bouwtype, een toonbeeld van verwerpelijk kapitalisme. (...) Na honderd jaar lang verguisd te zijn, werd de revolutiebouw vanaf het begin van de jaren zeventig opeens gerehabiliteerd.’⁵²

Eerherstel is misschien te sterk uitgedrukt, maar er ontstond in ieder geval aandacht voor de eenvoudiger negentiende-eeuwse bouwkunst. De *Atlas van de 19de-eeuwse Ring* uit 2004 vormde hier de neerslag van. Het Gemeentelijk Monumenten Project Jongere Bouwkunst 1850-1940 (GMP) was een ander, niet genoeg te prijzen initiatief.⁵³ Daarmee kwam de eigenbouw ook binnen het aandachtsveld van de monumenten- of erfgoedwereld. In 1980 werd dankzij een enthousiaste wethouder ook het

Afb. 12. Zuidzijde Sarphatipark, vanaf nummer 71 (gedeeltelijk) gezien naar de Eerste Jan Steenstraat. De verkoper met de mand ter hoogte van de handkar staat in het portiek van Sarphatipark 63, 1927 (Stadsarchief Amsterdam)

hele huizenrijtje aan de zuidrand van het Sarphatipark aangewezen als gemeentelijk monument. Maar dat had veel te maken met de bijzondere ligging en de gaafheid van de straatwand (afb. 12).⁵⁴ Een mooi voorbeeld van het nog steeds ‘voortschrijdend inzicht’ biedt het huizenblok Da Costakade 166-170, Kinkerstraat 56-72A, in Amsterdam beter bekend als ‘Vinkzicht’ (afb. 13a en 13b). Ook al ging het hier om kleine, simpele en identieke woningen, de eigenbouwer J.S. Driessen koos voor een zeer gevarieerde verschijningsvorm (puien, decoratie en gevelbeëindigingen) in de stijl van de Hollandse neorenaissance. Dit in 1891 ontworpen blok ‘minimale huurwoningen’ was niet opgenomen in het GMP, ‘met name omdat gaafheid meewoog bij de selectie’. Naar aanleiding van sloopplannen werd Vinkzicht opnieuw tegen het licht gehouden, hetgeen uiteindelijk leidde tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst. Daarbij werd overwogen dat inmiddels veel negentiende-eeuwse massawoningbouw was verdwenen, de waardering voor de neostijlen was toegenomen en dat het blok stedenbouwkundig van belang is, helemaal na een opknappbeurt van de sterk verwaarloosde gevels.⁵⁵

Deze gestage herwaardering betekent niet dat alles monument moet worden. Nog los van mogelijke discussies over kwaliteit, originaliteit en zeldzaamheid, is het, ook gezien de enorme omvang van het huizenbestand de vraag of de bestaande monu-

mentenbescherming hiervoor wel het juiste instrument is. Een losse omgang is gewenst, maar dan wel een gebaseerd op actuele architectuur- en bouwhistorische kennis en voortschrijdend inzicht van de cultuurhistorische context. Voor het gebied buiten de Singelgracht biedt de *Atlas van de 19e-eeuwse Ring* een waardering op basis van architectuuroordes en stedenbouwkundige zones, die ruimte laat voor hedendaagse ingrepen. Dit flexibele systeem is er wel op gebaseerd dat verder gekeken wordt dan de classificatie alleen, zodat er onbevungen maar deskundig wordt uitgegaan van het individuele object, zijn kwaliteiten en gebreken, en de stedelijke omgeving. De huidige aantrekkelijkheid van de negentiende-eeuwse wijken ligt deels in het feit dat het stedenbouwkundige Plan Kalff vooral werd gehanteerd als onderlegger. In combinatie met de gebruikelijke stukje-bij-beetje invulling van de straten, resulteerde dit in buurten met een eigen karakter. In het algemeen verrezen daarbinnen geen ‘Gesamtkunstwerken’, maar ontwierpen de eigenbouwers, met een schuin oog op de portemonnee van de toekomstige bewoner, minimumwoningen waarin alles wat niet nodig of verplicht was werd weggelaten. Om deze vaak kleine woningen – waar vroeger een heel gezin in woonde, soms met een commensaal om de huur op te kunnen brengen – aan moderne eisen aan te passen, wordt er vandaag de dag vaak horizontaal of verticaal samengevoegd. Op andere plekken worden de gevels opgeknapt terwijl

Afb. 13a. 'Ontwerp tot bebouwing van een gedeelte der Kinkerstraat' (Kinkerstraat 56-82, Da Costakade 166-170, Bilderdijkstraat 67-71), J.S. Driessen, 1891 (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 13b. Kinkerstraat 56-72a, J.S. Driessen, 1891 (Jos Smit, 2008)

achter deze 'decorstukken' geheel nieuwe woningen verrijzen. Soms is er sprake van sloop en nieuwbouw geïnspireerd op de negentiende-eeuwse architectuur ter plaatse, zoals bij het met de Zuiderkerkprijs 2011 bekroonde project De Keyser in de Czaar Peterstraat.⁵⁶ Zo blijken verguisde negentiende-eeuwse wijken als de Pijp, Czaar Peterbuurt en Staatsliedenbuurt inmiddels zo levensvatbaar, dat dit steeds vaker gepaard gaat met – hoe ironisch – speculatieprijzen of ongekende huurstijgingen. Het risico, waar Blijstra al bij de sanering in de jaren zeventig voor waarschuwde, is niet denkbeeldig dat de buurten onbetaalbaar worden voor minder draagkrachtige bewoners, die liever in een wat tochtig, maar authentiek huis met lage huur blijven zitten. Door de term revolutiebouw mogen we inmiddels wel een streep halen, want die is onbruikbaar om in de eenentwintigste eeuw

goed en historisch verantwoord om te gaan met deze rijke en veelzijdige architectonische en stedenbouwkundige erfenis. Wat de eigenbouwers uit de tweede helft van de negentiende eeuw ons nalieten, is een ruime voorraad aan betaalbare, charmante woningen in een aantrekkelijke omgeving.

Noten

- ¹ Dit artikel maakt deel uit van *Alledaagse architectuur. De ambacht van het bouwen in negentiende-eeuws Amsterdam*, mijn onderzoek naar de dagelijkse praktijk van het bouwen in de hoofdstad vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw. Ik dank de mij onbekende 'peer', Coert Peter Krabbe, Ronald Stenvert, Marie-Thérèse van Thoor, Gabri van Tussenbroek, alsmede het denk- en schrijfgroepje – Guido Hoogewoud, David Mulder, Erik Schmitz en Freek Schmidt – voor hun waardevolle commentaar en suggesties. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan Wilfred van Leeuwen, die zijn ter perse zijnde artikel 'Opdrachtgevers en bouwondernemers. Tussen kunst, commercie en "snob appeal"' ter lezing gaf (verschijnt in: B. Laan, E. Koldewij en C.P. Krabbe, *Wonen in een monumentaal huis*, Amsterdam 2012, 104-125).
- ² P.J. Troelstra, *Revolutiebouw. Rede gehouden bij de algemeene beraadslaging over de Staatsbegroting voor 1906 in de Tweede Kamer*, Amsterdam 1906, 8.
- ³ Bijvoorbeeld: 'De revolutiebouwers – een eigenaardige term der Haagsche volkstaal! – hebben de weilanden tot bouwterrein gemaakt (...)'. (C.E. van Koetsveld, 'De Zuiderkerk', *Haagsch Jaarboekje voor 1891*, 3-5 [4])
- ⁴ L. de Klerk, *De modernisering van de stad 1850-1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*, Rotterdam 2008: 'Haagse revolutiebouw', 238-246 [239].
- ⁵ F. Galesloot, *De gemeente uitgelegd; stadsuitbreidings- en woningbouwpolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de 19de eeuw*, 's-Gravenhage 1983, 22.
- ⁶ G. Vermeer, B. Rebel en V. Stissi, *D'Ailly's Historische gids van Amsterdam. Stadsuitbreidingen 1860-1935*, Amsterdam 2010, 23.
- ⁷ In die ruimere betekenis komt het overal in het land voor, al gaat het dan vaak om een kleinschaliger verschijnsel. Ronald Stenvert merkt hierover op: 'Anders dan in de grote steden bestond er in Twente geen extreme speculatie en daarom spreken wij hier alleen over aannemers en eigenbouwers'. (R. Stenvert, 'Bouwers en bouwkundigen in Twente 1866-1906', *Overijsselse Historische Bijdragen* 108 (1993), 19-96 [82, noot 19]) De architect Isaac Gosschalk schrijft in de jaren zestig: 's Gravenhage, Arnhem en andere steden, die groote uitbreiding ondergaan, hebben in de speculatiehuizen – ingerigt om na korten tijd door anderen opgevolgd te worden – zich tot "plaesteraars" gemaakt.' (J. Gosschalk, 'Iets over bouwen met gebakken steen', *Volks-almanak voor het jaar 1867*, Amsterdam 1867, 174-190 [174].) Zie voor uitgebreide informatie over speculatiebouw in Groningen, Nijmegen en Utrecht: I. Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle/Zeist 2004. Twee onontbeerlijke studies op het gebied van de ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse bouwbedrijf en de woningbouw, waarin de revolutiebouw ook ter sprake komt: N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991;

- W.R.F. van Leeuwen, 'Woning- en utiliteitsbouw', *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, Zutphen 1993, 197-231 (Deel III: Textiel; Gas, licht en elektriciteit; Bouw). Typerend voor de grote steden in het westen van het land zijn de meerlaags huizenblokken, die als gevolg van de drassige ondergrond kostbare funderingswerken noodzakelijk maakte. Voor de studie van eigenbouw in Amsterdam zijn door de rijkdom aan gegevens van bijzonder belang: A. van der Valk, *Amsterdam in aanleg. Planvorming en dagelijks handelen 1850-1900*, Amsterdam 1989; M. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik*, Amsterdam 1990; M. van Haaren e.a., *Atlas van de 19de-eeuwse Ring*, Amsterdam 2004. (Een van de thema's in deze *Atlas* is 'Revolutiebouw: de financiering en organisatie van de woningproductie', 44-47.) Een diepgravende studie naar het wezen van het opdrachtgeverschap en de bouwondernemersactiviteiten in de periode 1865-1940 aan de hand van Amsterdam-Zuid biedt Van Leeuwen 2012 (noot 1). Deze bijdrage beperkt zich tot Amsterdam, maar de 'revolutiebouw' was een internationaal verschijnsel; zo kende Duitsland *Schwindelbau* en werd in Engeland *jerry-building* een gangbare term.
- ⁸ 'Bouwterrein', *Algemeen Handelsblad*, 27 september 1885 (zondagsblad): 'Men doorleefde de zeven vette jaren. Vooral door den ongekenden bloei der diamantnijverheid, kwam er veel geld los. Huizen werden een geliefkoosd handelsartikel. De aanvankelijk behaalde grove winsten lokten zelfs winkeliers, die niets van bouwen afwisten, achter hun toonbank vandaan om als "eigenbouwer" – een woord van onverdedigbare samenstelling, maar door de spraakmakende gemeente uitgevonden en geijkt – hun geluk te beproeven. Nieuwbakken grondeigenaars werkten door de bekende praktijken die neiging in de hand, en het tijdvak van den vermakelijk als "revolutiebouw" gekenschetste bouwwoede was aangebroken.' De veronderstelling dat dit de eerste vindplaats in de landelijke pers is, is gebaseerd op onderzoek in de gedigitaliseerde krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek (www.kranten.kb.nl).
- ⁹ 'Brieven uit de Residentie. CXL', *Het Nieuws van den Dag*, 5 juni 1893.
- ¹⁰ 'Revolutiebouw, tegenwoordige huizenbouw in de groote steden: licht en dicht, insolide, alles op een koopje, van de slechtste materialen, voor 't uiterlijk heel aardig, maar vol verborgen gebreken'. (Van Dale's groot woordenboek der Nederlandsche taal, 's-Gravenhage/Leiden 1898)
- ¹¹ 'Ontwerp van een woonhuis aan de Roemer Visscherstraat te Amsterdam', *Vademecum der Bouwvakken* 7 (1892), 35-36, platen 7 en 7a. De auteur is vermoedelijk de redacteur Jan de Haan, een op verschillende terreinen werkzame steenhouwer-aannemer die ook actief was op de speculatiemarkt. Zie over De Haan: A. Dietze, 'Mislukt? Jan de Haan (1845-1920): steenhouwer, architect en uitgever tussen praktijk en theorie', *De Sluitsteen* 9 (1993), 1/2, 38-52.
- ¹² 'Speculatie of revolutiebouw', *Vademecum der Bouwvakken* 7 (1892), 45-46.
- ¹³ 'Napleiten', *Vademecum der Bouwvakken* 7 (1892), 51-54 (ingezonden stuk Jonas Ingenohl: 53-54).
- ¹⁴ Stadsarchief Amsterdam (SAA), 103, Archief van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Departement Amsterdam en de Vereniging ter Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland, Afdeling Amsterdam, 147 (Rapporten van commissies, bewerkt door de afdeling, met diverse opdrachten. 1886-1901). De hierin bewaarde geschreven versie van het rapport dateert uit februari 1896. De commissieleden waren: A.J. Cohen Stuart, Ed. Cuypers, J. Kruseman, E. de Langen, J.F. Staal en C.T.J. Louis Rieber (rapporteur). Het rapport werd bekritiseerd als onnozel en oppervlakkig door Luctor, 'Speculatiebouw', *De Opmerker* 31 (1896), 197-198 en door E.M. Ergo, 'Nog eens speculatiebouw', *De Opmerker* 31 (1896), 204-205.
- ¹⁵ *De toestand der werklieden in de bouwbedrijven te Amsterdam. Rapport uitgebracht door de Commissie van Onderzoek, benoemd door den Gemeenteraad in zijne Vergadering van 30 Juni 1897, Bestaande uit de Heeren: L. Serrurier, Voorzitter; Mr. Ph. Falkenburg, Secretaris; C.V. Gerritsen, Dr. C.W. Janssen, W. van der Vliet, Leden*, Amsterdam 1898 [15]. In een aparte bijlage beschreef de commissie de werking van het bouwkrediet te Amsterdam en de gevolgen voor de verschillende actoren bij de woningbouw (Bijlage F: 53-59). Niet alleen het rapport is zeer informatief, ook de daaraan ten grondslag liggende verhoren met werknemers en werkgevers zijn het raadplegen waard: SAA, 5408, Archief van de Werkloosheidscommissies, 25 (Verslagen van verhoren van personeel in de bouwbedrijven).
- ¹⁶ Deze gedachte wordt geschraagd door de hedendaagse editie van Van Dale waarin revolutiebouw niet alleen een eigen lemma heeft, maar ook is opgenomen als tweede omschrijving van speculatiebouw.
- ¹⁷ Zie hierover 'Ter inleiding', E. van Houten, *Geschied-bouwkundige beschrijvingen behorende bij het GRACHTENBOEK van Caspar Philips Jacobszoon*, Amsterdam 1962, 11. In de geschiedbouwkundige beschrijvingen komen vele voorbeelden van eigenbouwen voorbij, zowel in de derde als de vierde uitleg. Zo kocht metselaar Hendrik Gerritsz in 1614-1615 de erven thans nummerend Herengracht 70-80 en Herenstraat 2, en bebouwde deze vermoedelijk ook allemaal. (Van Houten, 100.) In 1688 verzeen de vijf identieke koopmanshuizen Keizersgracht 778-786, waarvan de eerste drie door meester-timmerman Jan van Strijen, de andere twee door meester-timmerman Willem van der Valk respectievelijk Abr. Domburg waren gebouwd. 'Het is', schrijft Van Houten, 'zoals men dat tegenwoordig noemt, een blok eigenbouwers-huizen, doch van architectonische waarde.' (18). Overigens wordt door Ruud Meischke en Henk Zantkuyl in hun schets van de ontwikkelingen in het Amsterdamse bouwvak tot 1825 geconstateerd: 'Steeds meer blijkt dat de huizenbouw vrijwel geheel in handen was van aannemers en projectontwikkelaars. Naast de bouwmeesters in dienst van de stad zijn te Amsterdam vóór 1800 nog geen zeven particuliere architecten bekend. De timmer- en metselaarsbazen konden het zonder deze lieden van buiten het vak wel af. De 'bouwbazen' kregen zelf een gedegen opleiding in tekenen en ontwerpen. De groten onder hen kan men beschouwen als architecten en makelaars met een eigen bouwbedrijf.' In: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland; Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam 1995, 8. Uitgebreider over dit onderwerp: J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 85 e.v., 188 e.v.
- ¹⁸ Zoals de meester-metselaars Schelte Popta en Hendrick Claesz de

Vries overkwam die omstreeks 1700 de woonhuisdrieling Keizersgracht 574, 576 en 578 bouwden. Voor de financiering hadden zij hun vaste geldverstrekker, Wouter van der Spelt, in de arm genomen. Deze betaalde de bouwmaterialen en andere onkosten. De lening bij Van der Spelt zou, met rente, worden afgelost uit de verkoop van de gebouwde huizen. Popta en De Vries maakten voor hun werk in de vierde uitleg regelmatig gebruik van deze vorm van speculatiebouw, bijvoorbeeld bij de huizen Prinsengracht 833-839. De beide buitenste huizen van de drieling werden gelijk verkocht, het middelste pand ging in de verhuur. Enkele jaren nadat hun financier in 1701 overleed moesten de bezittingen van de bouwondernemers te gelde worden gemaakt om de nog openstaande schuld te vereffenen. I.H.v.E. [I.H. van Eeghen], 'Een drama in de bouwwereld van twee en een halve eeuw geleden', *Maandblad Amstelodamum* 48 (1961), 51-58; 'Speculatiebouw', in: P. Spies e.a., *Het Grachtenboek. Vier eeuwen Amsterdamse grachten in beeld gebracht; gevels, interieurs en het leven aan de gracht*, Den Haag/Amsterdam 1991, 229.

- ¹⁹ Met dank aan Petra Brouwer die mij hierop attendeerde. W.C. Brade, *Bouwkundig memoriaal. Een boek voor handwerkslieden in het algemeen, en voor bezitters van grond-eigendommen in het bijzonder; bevattende tevens vele raadgevingen bij het bouwen en herstellen van woonhuizen, betreffende dit laatste vrij gevolgd naar het Hoogduitsch van J.A. Romberg, architect*, Amsterdam 1852, 5 en 6. De handelseditie van het proefschrift van Brouwer over de negentiende-eeuwse architectuurboeken als motor van vernieuwing in de bouwkunst sluit af met een 'Bibliografie van negentiende-eeuwse architectuurboeken'. Zie voor de typering van het *Bouwkundig Memoriaal*: P. Brouwer, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2010, 435.
- ²⁰ *Verslag aan den koning over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen*, 's-Gravenhage 1855, 4. Dit soort praktijken werd door de Commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs veroordeeld als 'verachtelijke huisjesmelkerij'.
- ²¹ Zie hierover F. van Wijk, 'Innovaties in het bankwezen en de volkshuisvesting te Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Opstellenbundel RIGO*, Amsterdam 1977, 125-153 [144].
- ²² 'Woningen in Amsterdam', *De Locomotief*, 10 maart 1876.
- ²³ 'Eene zaak van publiek belang', *Algemeen Handelsblad*, 3 en 4 februari 1877. De anonieme schrijver ging in twee afleveringen uitgebreid in op de 'tegenwoordige huizenbouw' aan de hand van een wandeling over de Stadhouderskade en door de Eerste Jacob van Campenstraat.
- ²⁴ N., 'Brieven uit de hoofdstad', *De Opmerker* 3 (1868), 139.
- ²⁵ 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. 21e Algemeene bijeenkomst gehouden in de groote zaal der Societeit de Vereeniging te 's-Gravenhage den 11 September 1872', *De Opmerker* 7 (1872), bijvoegsel 14 september.
- ²⁶ Op 28 december 1883 tijdens een vergadering voor de afdeling Rotterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Het verslag roept een afkeurende reactie op van K. uit R. Hierop reageerde Van Wijk met aanmerkingen op het verslag (inclusief een letterlijke weergave van het door hem gezegde). Ook zette hij de teneur uiteen van zijn betoog gericht aan degelijke speculatiebouwers: 'dat de speculatiegeest in goeden en schoonen zin u moge bezielen en de vlag der speculatiebouwers met eere zal kunnen worden vertoond, en hun streven moge zijn doelmatige, nutti-

ge zaken te stichten, gepaard met schoonheidszin en degelijke opvatting.' (*De Opmerker* 19 (1884), 4-6 (verslag), 10-11 (K., 'Speculatiebouw'), 17-19 [19] (J.C. van Wijk, 'Speculatiebouw. Aan anonymus K. te R.').

- ²⁷ 'Speculatie of revolutiebouw', *Vademecum der Bouwvakken* 7 (1892), 45-46 [46].
- ²⁸ 'Napleiten', *Vademecum der Bouwvakken* 7 (1892), 51-54 [54]. Over de positie van de architecten: C.P. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle/Zeist 1998; over het architectuurdebat: A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997.
- Overigens sijpelden er regelmatig ook andere geluiden door. Zo suggereerde Luctor in zijn commentaar op het rapport van de VFHN, dat het goed zou zijn als de architecten, naar het voorbeeld van een Engelse confrater, eens van hun hoge voetstuk zouden afstappen en zich op het standpunt stelden van de gewone burgerman. ('Speculatiebouw', *De Opmerker* 31 (1896), 197-198 [198]). Van Wijk hield zijn vakbroeders een spiegel voor: 'Gij die dus leeft van het altaar der Kunst, veroordeelt de degelijke speculatiebouwers niet, maar help hen veeleer, dan zijt gij pas ware bevorderaars der schoone bouwkunst.' (J.C. van Wijk, 'Speculatiebouw. Aan anonymus K. te R.', *De Opmerker* 19 (1884), 17-19 [18]). Zie ook Van Leeuwen 2012 (noot 1).
- ²⁹ J. van Eck, *De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel*, Amsterdam 1948 beschrijft de pre-stedelijke situatie en volgt de invulling van het Plan Kalff op de voet vanaf de Spaarndammerbuurt tot in de Czaar Peterbuurt. Zie ook Van der Valk 1989 (noot 7), 293-347.
- ³⁰ De (veelzijdige) bedrijvigheid van de negentiende-eeuwse timmermannen-metselaars-aannemers wordt langzaam aan ontgonnen. Behalve de *Atlas van de 19de-eeuwse Ring* 2004 (Van Haaren 2004, noot 7), het artikel van Annette Dietze uit 1993 over Jan de Haan (noot 11), en de nieuwe studie van Van Leeuwen (noot 1), is van belang: M. de Roever, 'In het voetspoor van Cuypers. Projecten van een eigenbouwer in de 19e-eeuwse stadsuitbreidingen te Amsterdam', *Holland* 33 (2001), 100-122, waarin aan de hand van de werkzaamheden van H.D. Kramer een helder beeld wordt geschetst van het opereren van de eigenbouwers. Vanaf de jaren tachtig spelen de projectmatig opererende bouw- en grondexploitatiemaatschappijen een belangrijke rol in de stadsontwikkeling. Zie verder J. Smit, 'Deenik en Zoon. Een timmermansaffaire aan het einde van de negentiende eeuw', in: V. van Rossem en M. Bakker (red.), *Amsterdam maakt geschiedenis; vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, Amsterdam 2004, 176-211.
- ³¹ Rijk is een zoon van de timmerman Liekele Cruijff (1824-1866). Hendrikus Schouten (1826-1892) was metselaar en geboren in Oijen, in de jaren vijftig kwam hij naar Amsterdam. Uit 1873 dateert het ontwerp van R. Cruijff en H. Schouten voor een te bouwen woonhuis aan de Spuistraat 95, hoek Mosterdpotsteeg. In datzelfde jaar vestigde Rijk zich op dit adres als timmerman en makelaar; op dit adres werd zoon Cornelis Johannes op 18 november 1874 geboren. In 1874 ontwierp en bouwde Cruijff een werkplaats met woning aan de Nieuwezijds Voorburgwal 146, waar hij zich in november 1876 liet inschrijven. Hier worden drie dochters geboren en zoon Rijk (30 maart 1881). R. Cruijff en H. Schouten zijn zeer actief in Amsterdam. Na het overlijden van Schouten in 1892 gaat

- de firma verder als R. Cruijff en Zoon. Op een foto uit het begin van de twintigste eeuw is op de ontlastingsbalk boven de ingang van de werkplaats in het souterrain de naam van de firma geschilderd met de toevoeging 'timmerlieden, metselaars, aannemers en makelaars'. Rijk 'junior' ontwierp nog enkele gebouwen in Amsterdam en verhuisde in 1904 naar Zeist.
- ³² Cruijff en Schouten verzoeken op 13 oktober 'met het oog op het gevorderde jaargetijde beleeft van U Edel Achtbaren een spoedig en gunstig advies', hetgeen tien dagen later wordt gegeven. SAA, 5180, Archief van de Secretarie, afdeling Publieke Werken, 1541, 4430PW1875; SAA, 5220, Archief van de Rooimeesters, later Bouwopzichters, 251. Voor bouwtekeningen, zie de Beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam (www.beeldbank.amsterdam.nl): 5221BT913549 (gevels), 5221BT913550 en 5221BT913551 (plattegronden).
- ³³ Rijk Cruijff staat per 5 mei 1899 ingeschreven op Amsteldijk 32 bhs. Voor bouwtekeningen van de betreffende panden, zie de Beeldbank: *Eerste Jacob van Campenstraat 10-22*, 1876: 5221BT905492 (gevel, doorsneden), 5221BT905493 (plattegronden, fundering); *Quellijnstraat 82-88*, 1879: 5221BT907952 (gevel, plattegrond, balklaag, fundering); *Amsteldijk 27-31*, 1879: 5221BT901433 (plattegrond souterrain, fundering), 5221BT901434 (gevel), 5221BT901435 (doorsneden), 5221BT901436 (plattegrond); *Amsteldijk 32/Ceintuurbaan 257-261*, 1880: 5221BT911446 (zijgevel), 5221BT911447 (fundering en plattegrond), 5221BT911448 en 5221BT911449 (plattegronden), 5221BT911450 (doorsneden, kap), 5221BT911451 (voorgevel).
- ³⁴ SAA, 5180, Archief van de Secretarie, afdeling Publieke Werken, 2934PW1877. Over de beoogde mondaine allure van Frederiksplein en omgeving: J. Smit, 'De mooiste plek van Europa. Frederiksplein en Rue de Serphatie; mondain op zijn Amsterdams', *Amsterdam. Monumenten & Archeologie*, Jaarboek 8, Amsterdam 2009, 114-125.
- ³⁵ SAA, 5180, Archief van de Secretarie, afdeling Publieke Werken, 2202, 3236PW1881. Voor bouwtekeningen, zie Beeldbank: 5221BT913217 en 5221BT913206 (voorgevel), 5221BT913207 (lengtedoorsnede), 5221BT913208 (fundering), 5221BT913209 (breedtedoorsnede), 5221BT913211 (tuingevel), 5221BT913210 en 5221BT913216 (achtergevel), 5221BT913212, 5221BT913213, 5221BT913214, 5221BT913215, 5221BT913218 en 5221BT913219 (plattegronden).
- ³⁶ *Vademecum der Bouwvakken* 1892 (noot 11), plaat 7a. Op 31 oktober 1891 vroeg L. Hartog, 'bouwkundige, domicilie kiezende ten huize van de Wed. Elzinga Meek, Jan Steenstraat 182' een bouwvergunning aan. De twee in het archief aanwezige blauwdrukken van het 'Ontwerp [v]an een Heerenhuis aan de Roemer Vijscherstraat te Amsterdam' zijn gesigneerd door de 'architecten' L. Hartog en G. Kloppers. Op 14 november 1891 werd de vergunning verleend. (SAA, 5180, Archief van de Secretarie, afdeling Publieke Werken, 3731, 6621PW1891.)
- ³⁷ 'Woonhuis te Amsterdam aan het Sarphatipark', *Vademecum der Bouwvakken* 10 (1895), 89-90. In het *Vademecum* wordt alleen Hartog als ontwerper genoemd. Uit de aanvraag voor de bouwvergunning blijkt dat dit project uit de koker komt van P.J. de Kam en Hartog, 'beiden architect, de eerste wonende Sarphatipark 55, de tweede te Kralingen tijdelijk verblijf houdende alhier'. Ook de vergunningstekening draagt beide namen. (SAA, 5180, Archief van de Secretarie, afdeling Publieke Werken, 4173, 430PW1895; 'Plan woonhuis Sarphatie-park', Beeldbank: 5221BT906334.)
- ³⁸ Door de veelal ingrijpende renovaties in de twintigste eeuw zijn goed bewaarde interieurs zeldzaam geworden. Zowel de woning aan het Sarphatipark als het appartement in de Eerste Jacob van Campenstraat bezit nog verschillende oorspronkelijke onderdelen, waaronder rijk gedecoreerde stucplafonds. (C.P. Krabbe, *Beschrijving van Sarphatipark 63*, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam 2010; C.P. Krabbe, *Notitie met betrekking tot Eerste Jacob van Campenstraat 38*, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam 2010.) Overigens waren veel eigenbouwer-aannemers-timmerlieden ook actief als makelaar in meubilair.
- ³⁹ Dit fonds werd in 1893 opgericht. De achtergrondideeën worden toegelicht in: D. Josephus Jitta, *Iets over de verbetering der volkshuisvesting te Amsterdam in verband met werkverschaffing*, Amsterdam 1893. Overigens werkten de meeste sociaal betrokken initiatiefnemers wel met een lagere rente dan gebruikelijk was. In Amsterdam speelden, naast de sinds de jaren zestig spectaculair stijgende grondprijzen, nog specifiek lokale kostenverhogende factoren een rol zoals de drassige ondergrond die om funderingswerken en vochtwerende maatregelen vroeg.
- ⁴⁰ Over de mensonterende leefomstandigheden en de uiteenlopende pogingen om daarin verandering te brengen handelt de meeslepende studie van A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010.
- ⁴¹ Door het raadslid W. Heineken was in 1888 gevraagd of de activiteiten van Van Niftrik niet indruisten tegen de ambtsinstructie waarin vermenging van functies (vanwege het gevaar van omkoping) was verboden. Zie hierover Van der Valk 1989 (noot 7), 107-110.
- ⁴² Wagenaar 1990 (noot 7), 288. Over de ontwikkeling van de Czaar Peterbuurt: K. Revier, 'De Czaar Peterbuurt 1. Een "onesthetische wijze van bebouwing"', *Ons Amsterdam* 38 (1986), 187-191; 'De Czaar Peterbuurt 2. "Werkelijk ten hemelschreiende toestanden"', *Ons Amsterdam* 38 (1986), 205-209.
- ⁴³ 'Verslag van de werkzaamheden der Gezondheids-commissie, over het jaar 1872', *Gemeentebld*, Afdeling I, Bijlage IV, Amsterdam 1873, 3 (Verslag van Burgemeester en Wethouders aan den Raad van Amsterdam, van den toestand der gemeente gedurende het jaar 1872).
- ⁴⁴ Zie hierover met name P. Hofland, 'Bouw- en woningtoezicht in Amsterdam rond 1900', *Maandblad Amstelodamum* 87 (2000), 161-175, en G. Hoogewoud, 'Het instituut van rooimeesters en bouwopzichters. De worsteling van Amsterdam met de overheidscontrole op de bouwpraktijk in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Maandblad Amstelodamum* 91 (2004), 5, 3-19. De instortingen betroffen drie huizen in de Pieter Nieuwlandstraat (1899) en vier huizen in de Willibrordusstraat (1900).
- ⁴⁵ De ontwerp-Bouwverordening, voorbereid en opgesteld door J.W.C. van Tellegen, werd op 21 juni 1905 in de Amsterdamse gemeenteraad besproken (*Gemeentebld* 1905, Afdeling 2, 819-850 [823]). Van Tellegen was sinds 1900 het hoofd van de nieuwe afdeling Bouw en Woningtoezicht, waarin de voorheen aparte diensten waren samengevoegd. Al eerder, in 1896, was in Amsterdam de Erfpachting ingevoerd die de grondspeculatie moest tegengaan, die gezien werd als belangrijke oorzaak van de prijsopdrijving in het bouwvak.

- ⁴⁶ Vanaf 1920 gingen de premie- en voorschotregelingen ook gelden voor particuliere bouwers (Van Leeuwen 2012, noot 1, 82).
- ⁴⁷ Bijvoorbeeld in het *Algemeen Handelsblad* van 20 februari 1932: 'REVOLUTIEBOUW – Eenige nieuw gebouwde huizen op het Mathe-nesserplein te Rotterdam vertoonen reeds nu zulke angstwekkende scheuren, dat het geen wonder mag heeten, dat zich nog geen liefhebbers hebben aangemeld.'
- ⁴⁸ M.M. Bakker en F.M. van de Poll, *Architectuur en stedenbouw in Amsterdam 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1992, 24. Wijk YY – zoals de Pijp ambtshalve bekend stond – werd opgenomen in de Amsterdamse Canon vanwege de 'haastig gebouwde woningen van slechte kwaliteit'.
- ⁴⁹ Zie Van Leeuwen 2012 (noot 1), 74 en 92. Daar ook de 'nuchtere constatering' van Van Wijk uit 1883: 'Waren er eens geen speculatiebouwers, waar zouden al die mensen moeten wonen, die thans de huizen der ondernemers bevolken!' (J.C. van Wijk, 'Speculatiebouw. Aan anonymus K. te R', *De Opmerker* 19 (1884), 17-19 [18])
- ⁵⁰ *De toestand der werklieden in de bouwbedrijven te Amsterdam* 1898 (noot 15), 15.
- ⁵¹ In de periode 1973-1975 schreef Blijstra in *Ons Amsterdam* onder andere over de Pijp, Dapperbuurt, Oosterparkbuurt, Transvaalbuurt en de Indische Buurt. Zie ook R. Roegholt, 'Stadsvernieuwing in Amsterdam. Wisselende waardering voor de oude wijken', *Spiegel Historiael* 1995, 333-338.
- ⁵² H. de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing*, Amsterdam 2010, 26, 28.
- ⁵³ Het GMP vloeide voort uit de hoogst noodzakelijke, grootschalige landelijke inhaalactie waarbij gekeken werd welke voorbeelden van bouwkunst uit de periode 1850-1940 monumentwaardig waren. Aan de eventuele aanwijzing gingen het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) vooraf. Geselecteerde objecten die te licht bevonden werden voor de status van rijksmonument kwamen in aanmerking voor die van gemeentelijk monument. Dat aantal was vooraf aan een bovengrens gebonden, wat met zich meebracht dat de omvangrijke groep van naamloze, niet aan architectonische schoonheidswetten beantwoordende negentiende-eeuwse woningbouw van onbekende ontwerpers buiten de boot viel. In 2007 verscheen ter gelegenheid van de afronding van het GMP in het Stadsdeel Centrum de publicatie *Het Gemeentelijk Monumenten Project Amsterdam-Centrum. Gebouwd tussen 1850-1940*. De lezenswaardige inleiding van Vincent van Rossem en Han van der Zanden beschrijft ook op welke moeilijkheden de onderzoekers stuitten en welke desiderata er nog zijn [6-9].
- Van de in dit artikel vermelde woonhuizen is alleen Frederiksplein 28 een gemeentelijk monument (in 2004 aangewezen in het kader van het GMP). Amsteldijk 27-31 en Amsteldijk 32/Ceintuurbaan 263 zijn wel geïnventariseerd (MIP), maar niet geselecteerd. Ceintuurbaan 257-261, Eerste Jacob van Campenstraat 10-22, Eerste Jacob van Campenstraat 36-38/Frans Halsstraat 25-27, Quellijnstraat 70-88, Roemer Visscherstraat 18 haalden zelfs de inventarisatie niet. Dit gold ook voor Vondelstraat 81-85 maar daarvoor is inmiddels een monumentprocedure in gang gezet nadat bleek dat er in de huizen nog bijzondere interieurs aanwezig zijn. In de *Atlas 19de-eeuwse Ring* (Van Haaren 2004, noot 7), worden Amsteldijk 27-31, Amsteldijk 32 en Roemer Visscherstraat 18 gewaardeerd als orde 2 ('Monumentwaardige bouwwerken met een nadrukkelijke architectonische verbijzondering en bouwwerken met een bijzondere cultuurhistorische betekenis'). De andere, niet-monumentale panden zijn gekwalificeerd als orde 3 ('Karakteristieke bouwwerken met architectonische en/of stedenbouwkundige meerwaarde'). Rijks- en gemeentemonumenten zijn orde 1, verder wordt er een basisorde onderscheiden (basiskwaliteit of door ingrijpende wijzigingen verlies van architectonische meerwaarde). Alle panden staan in stedenbouwkundig beschermenswaardige zones (A).
- ⁵⁴ Sinds 1980 wordt de rij van onderling verschillend uitgewerkte individuele huizen gezien als een 'goed voorbeeld van de betere burgerbouw uit het einde van de negentiende eeuw'.
- ⁵⁵ Voor bouwtekeningen, zie Beeldbank: 5221BT901581 (gevels), 5221BT901582 (plattegronden) en 5221BT901583 (fundering). De plannen behelsden de bouw van een hotel. De gaafheid van het complex, dat oorspronkelijk de hele Kinkerstraatwand tussen Da Costakade en Bilderdijkstraat besloeg, was aangetast door onder andere de sloop van de hoek Kinkerstraat 74-82/Bilderdijkstraat 67-71, de aftimmering van de winkelpuien en de verwaarloosde staat. Vincent van Rossem stelt in de heroverweging onder andere dat de 'negentiende-eeuwse architectuur en in het bijzonder de massawoningbouw uit die eeuw lange tijd [werd] beschouwd als minderwaardig. Onder invloed van H.P. Berlage en het modernisme werd een visie op de bouwkunst geïntroduceerd die de neostijlen van de negentiende eeuw op een hoop veegde als niet authentieke namaak architectuur'. Ook geeft Van Rossem aan dat 'de maatschappelijke waardering' sterk is toegenomen. V. van Rossem, *Da Costakade 166-170/Kinkerstraat 56-72: Vinkzicht*, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam 2008.
- ⁵⁶ Zie J. Schilt, 'IJKpunt Oost. Van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing', *Amsterdam. Monumenten & Archeologie*, Jaarboek 6, Amsterdam 2007, 106-117. Rein Blijstra schreef in 1974 over de Oosterparkbuurt (*Ons Amsterdam*, 233-242) en in 1975 over de Transvaalbuurt (*Ons Amsterdam*, 49-56). De Zuiderkerkprijs is bestemd voor het beste woningbouwproject dat in het voorbije jaar werd gerealiseerd. 'De Keyzer' werd ontworpen door FRANTZEN et al architecten voor De Key. Het blok in de Czaar Peterstraat, Blankenstraat, Eerste Coehoornstraat en de Cruquiusstraat vervangt de zogenoemde 'dubbeltjespanden'. Die werden in 1878-1880 gebouwd door de 'Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen' met het idee dat de honderd arbeidersgezinnen uiteindelijk eigenaar zouden worden van hun woning. Het blok werd gekarakteriseerd door zeer sobere gevelarchitectuur, was bouwtechnisch in zeer slechte staat, in de jaren dertig al eens grootscheeps vertimmerd en recent aangetast door gasexplosie.

Op stadspeil in de polder: Wijk F in de Amsterdamse stadsuitbreiding

Over het ontstaan en de ontwikkeling van een buurtje in de Pijp

David Mulder

In 1905 stelde de Amsterdamse gemeenteraad een uitbreidingsplan in hoofdlijnen vast voor de Binnendijsche Buitenveldertsche Polder ten zuiden van Wijk YY, beter bekend als de Pijp. Ontwerper van dit plan was de architect van de nieuwe Amsterdamse Koopmansbeurs, Hendrik Petrus Berlage (1856-1934) (afb. 1). Berlages uitbreidingsplan, ontworpen in 1900, verving het nooit vastgestelde ingenieursplan van ir. Constant Lodewijk Marius Lambrechtsen van Ritthem (1854-1930), directeur van de Dienst der Publieke Werken van mei 1895 tot en met december 1899 (afb. 2). Binnen sobere esthetische kaders droeg Lambrechtsen oplossingen aan voor een breed scala aan technische problemen die met de praktijk van de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen verbonden waren. De voornaamste vraagstukken lagen op het gebied van de waterhuishouding, riolering en infra-

structuur. Rondom de bestaande stad lag echter een krans van bebouwing, met daarin enkele oudere bebouwingskernen, die een regelmatige stadsuitbreiding van Amsterdam bemoeilijkte, zo niet onmogelijk maakte. De belangrijkste 'nederzettingen' waren de huidige Bellamybuurt, een buurtschap langs de Amsteldijk en een bebouwingscluster langs de Schagerlaan, de tegenwoordige Ruysdaelstraat. Van deze laatste kern resteren het verloop van de straat en een tweetal rijen huizen, die samen een tastbare herinnering vormen aan het prestedelijke verleden. Hetzelfde geldt voor de Bellamybuurt, waar in de kenmerkende verkaveling en bebouwingstypologie, die nog altijd van de omringende Kinkerbuurt afwijken, de sfeer van een landelijke voorstad te proeven is. Onderwerp van deze bijdrage is de genoemde wijk langs de Amsteldijk, die direct aan Wijk YY op Amsterdams

Afb. 1. H.P. Berlage, Plan van uitbreiding Zuidzijde der Gemeente, 1900 (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 2. C.L.M. Lambrechtsen van Ritthem, Plan van uitbreiding der Gemeente tussen Amstel en Schinkel, 1898 (Stadsarchief Amsterdam)

grondgebied grensde. Deze ‘polderwijk’ vertoonde oorspronkelijk dezelfde stedenbouwkundige en morfologische kenmerken als de Bellamybuurt maar is sinds 1896 radicaal van aanzien en structuur veranderd. De manier waarop dat gebeurde is typerend voor de pragmatische omgang met het fenomeen stadsuitbreiding aan het eind van de negentiende eeuw. De redenen waarom en de wijze waarop deze omvangrijke wijk zo radicaal kon veranderen zijn het resultaat van een bijzondere samenloop van omstandigheden die in deze bijdrage in kort bestek de revue passeren.

De behandelde wijken zijn in Amsterdam niet uniek maar moeten worden opgevat als negentiende-eeuwse voorbeelden van een probleem waarmee Amsterdam al sinds haar vroegste bestaan te maken had, namelijk ongewenste voorstadbebouwing, die de stad voor grote problemen stelde wanneer het stedelijke grondgebied uitgebreid moest worden.¹ In de Amsterdamse binnenstad zijn de Nieuwmarktbuurt en de Jordaan de twee historische voorgangers van deze wijken, waar het voorstadbebouwing betrof, die in de ruimtelijke en sociale structuur van de bestaande stad moesten worden geïncorporeerd. Dit leidde tot alle problemen van dien, maar terwijl in de zeventiende eeuw nauwelijks mogelijkheden bestonden om de problemen op te lossen, kon het stadsbestuur in de vroege twintigste eeuw met meer succes te werk gaan. Terwijl de Jordaan door omvang en structuur duidelijk gedefinieerd is als afzonderlijk gebied binnen het omringende stedelijke weefsel, is Wijk F door ingrepen in de bebouwing en ruimtelijke structuur na 1896 als zodanig alleen voor de ingewijde herkenbaar.

Annexatie en aanhechting

Op 20 maart 1896 nam de Tweede Kamer een wetsontwerp aan waardoor annexatie van grote delen van Nieuwer-Amstel en kleinere delen van Sloten en Diemen per 1 mei van hetzelfde jaar een feit werd. Door deze annexatie kon Amsterdam ongeveer 1380 hectare aan haar grondgebied toevoegen. De taken die na de annexatie uitgevoerd dienden te worden waren divers en complex en leverden de gemeentelijke Dienst der Publieke Werken, verantwoordelijk voor alle openbare werken in de stad, grote hoeveelheden werk op.² Het was van het grootste belang dat de geannexeerde stadsdelen goede aansluitingen zouden verkrijgen op de bestaande stad en dat wegen werden doorgetrokken, straten werden opgehoogd en riolering en drinkwaterleidingen werden aangelegd of aangepast. Ook kon er eindelijk werk gemaakt worden van de voor Amsterdam zo dringende uitbreiding van de stad. Daarbij stuitte de stedelijke overheid op de reeds bestaande voorstadbebouwing aan de andere zijde van de voormalige gemeentegrens. Ook moest zij rekening houden met de concessies voor de aanleg van straten op terreinen langs de gemeentegrens die Nieuwer-Amstel voorafgaand aan de annexatie aan verschillende bouw- en exploitatiemaatschappijen verleend had. In veel gevallen was daarbij geen rekening gehouden met de stedenbouwkundige situatie aan de Amsterdamse zijde van de gemeentegrens. Het bebouwingstype en de richting, breedte en hoogteligging van de straten verschilden van wat in Amsterdam gebruikelijk was. Na de annexatie kreeg de gemeente de gele-

genheid de aansluiting van de stadsdelen aan weerszijden van de voormalige gemeentegrens te verbeteren. Verleende concessie-overeenkomsten werden daarom in veel gevallen gewijzigd.

Het voornaamste bezwaar tegen de door genoemde maatschappijen geprojecteerde wegen en huizenblokken was dat ze de doortrekking van op Amsterdams grondgebied bestaande wegen verhinderden. Vooral doortrekking van de ringweg ('ceintuurweg') en de Van Woustraat had hoge prioriteit. Van de ringweg, die de verschillende negentiende-eeuwse stadswijken met elkaar moest verbinden, waren in 1896 nog slechts enkele gedeelten aangelegd.³ Een van de langste stukken daarvan was de Ceintuurbaan tussen de Amstel en de Boerenwetering; tussen de Boerenwetering en het Concertgebouw liep het geprojecteerde tracé tot 1896 over het grondgebied van Nieuwer-Amstel. Toen ook deze terreinen bij Amsterdam waren gekomen kon de weg eindelijk worden doorgetrokken. Hetzelfde gold voor de Van Woustraat en de Ferdinand Bolstraat, belangrijke radiaalwegen vanuit het centrum naar de nieuwe wijken in het zuiden. In het

kader van de geprojecteerde stadsuitbreiding aan de zuidkant van de stad kon onder andere de Van Woustraat na 1896 ook doorgetrokken worden.

De polderwijk ten zuiden van de Ceintuurbaan

Een van de Nieuwer-Amstelse bebouwkernen die Amsterdam na de annexatie onder haar hoede kreeg was de polderwijk ten zuiden van de Ceintuurbaan. Deze wijk, in de Nieuwer-Amstelse periode aangeduid met de wijkletter F, werd ruwweg ingesloten door de Amstel (oost), de voormalige Wiegelstraat (zuid)⁴, de Verbindingstraat en de Tweede Sweelinkstraat (west) en de Ceintuurbaan (noord) (afb. 3a, 3b). De bebouwing langs de Amstel was het oudst. De Amsteloever maakte deel uit van de belangrijke verbindingsweg naar Utrecht en was van oudsher een geliefde plaats voor zondagse wandelingen. Achter de Amsteloever lag de Binnendijsche Buitenveldertsche polder die zich in westelijke richting uitstreckte tot de Schinkel. De verkave-

Afb. 3a. Wijk YY, een gedeelte van Wijk F langs de Amsteldijk, Manuscriptkaart J.C. Loman jr., circa 1892-1903, oriëntatie: oost beneden (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 3b. Dienst der Publieke Werken, Blad E6 van de Kaart van Amsterdam (uitsnede), met een gedeelte van de voormalige Nieuwer-Amstelse Wijk F langs de Amsteldijk, circa 1941-1954, oriëntatie: oost beneden (Stadsarchief Amsterdam)

ling van deze polder stond haaks op de Amstel. Langs de randen van de uitgestrekte hooi- en graslanden ontstonden paden waar gaandeweg kleinschalige bebouwing verrees en waar verschillende bedrijfstakken zich concentreerden. De namen van de paden hielden tot ver in de negentiende eeuw de herinnering aan de kleine industrieën levend die toen al sinds lange tijd verdwenen waren: Hoedenmakerspad (Hoedenmakersstraat, na 1896: Van Ostadestraat), Kuiperspad (Kuipersstraat), Kruitmakerspad (Saffierstraat) en Verwerspad (Tolstraat). Ondanks deze ontwikkelingen bleef het landelijke karakter van dit gebied nog tot rond 1870 behouden. Vanaf die tijd vond er echter een radicaal transformatieproces plaats. Amsterdam maakte een economische opleving door en breidde uit buiten de Singelgracht. Wijk YY (de Pijp) kwam tot stand en bereikte al snel de zuidelijke grens van de gemeente. In Nieuwer-Amstel ging dit niet onopgemerkt voorbij. Aannemers en bouwspeculanten kochten vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw landerijen en percelen 'war-

moeziersland' op om deze te bebouwen met arbeiderswoningen. Het landelijke, groene karakter van de paden maakte al snel plaats voor straten met aaneengesloten etagebouw.

De bouwpraktijk in Nieuwer-Amstel verschilde op enkele essentiële punten met wat in Amsterdam in deze tijd gebruikelijk was. In Nieuwer-Amstel werden de bouwterreinen tot 1881 niet opgehoogd; men bouwde direct op de vochtige poldergrond.⁵ Daarbij was de bebouwing in deze gemeente vooral in de periode 1870-1880 kleinschaliger dan in Amsterdam. Anders dan in Amsterdam trof men hier veel huizen met slechts één bovenverdieping aan, meestal opgetrokken in lange rijen. Zo ook in Wijk F. De meeste van de daar aanwezige huizen waren zeer eenvoudig en ontworpen en gebouwd door plaatselijke aannemers, die veelal slechts enkele panden realiseerden (afb. 4a). Een uitzondering op deze regel vormde het complex van 162 arbeiderswoningen dat in opdracht van de 'Woning Maatschappij' en naar ontwerp van architect A.L. van Gendt verrees langs de huidige

Tol-, Lutma-, Diamant- en Robijnstraten (1889-1891) (afb. 4b). Deze grootschalige projectontwikkeling met fraai ontworpen huizen in een schilderachtige neorenaissance-stijl contrasteerde sterk met de rest van de bebouwing in deze omgeving. De strakke rooilijnen, verzorgde architectuur en relatief ruime opzet staken gunstig af tegen de eerder gerealiseerde bebouwing waarvan de bonte verscheidenheid en hoge dichtheid een gedifferentieerd karakter droegen.

Wijk F bestond overigens niet alleen uit woningen. Op de Amsteldijk betrok het Nieuwer-Amstelse gemeentebestuur in 1892 een prestigieus nieuw raadhuis naar ontwerp van de gemeentelijke bouwopzichter van Nieuwer-Amstel, R. Kuipers. Tussen de woonhuizen stonden ook de nodige bedrijfs- en fabriekspanden, zoals bijvoorbeeld de chromolithografie-inrichting van L. van Leer en Co. (1889, A.L. van Gendt) op een terrein achter de Rustenburgerstraat en een remise met stallen van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (1881, A.L. van Gendt) op de hoek van Amsteldijk en Rustenburgerstraat. Na de annexatie verrees naar ontwerp van de Amsterdamse Dienst der Publieke Werken naast het vroegere Nieuwer-Amstelse raadhuis een lagere school voor zeshonderd kinderen. Veel later werd de stoomdiamantslijperij van de firma I.J. Asscher (1907, G.A. van Arkel) aan de Tolstraat gebouwd, die hoog uittorent boven het eerder genoemde complex arbeiderswoningen van Van Gendt. Raadhuis en diamantslijperij zijn nog altijd belangrijke monumentale blikvangers in dit gedeelte van de Pijp.

Ontpoldering

Na de annexatie werd voor het noordelijke deel van het voormalige grondgebied van Nieuwer-Amstel een uitbreidingsplan ontworpen. De lage ligging van het gebied vormde daarbij een groot probleem. Het maaiveld in de Binnendijksche Buitenveldertsche polder lag op een hoogte van gemiddeld 1,40 meter beneden Amsterdams Peil. De weghoogte in Wijk F lag aanmerkelijk hoger en varieerde gemiddeld tussen vijf centimeter en zeventig centimeter boven Amsterdams Peil.⁶ Om dit gebied goed te kunnen aansluiten op het bestaande gedeelte van Amsterdam, moest dit gebied 'ontpolderd' worden. Hieronder verstond Publieke Werken het gehele pakket aan maatregelen dat nodig was om een gebied te onttrekken aan het polderpeil. Daartoe behoorden onder andere het opheffen van de bestaande polderriolen, het ophogen van de (bouw)terreinen en het amoveren van alle bestaande bebouwing op polderpeil. In overeenstemming met de Amsterdamse bouwverordening dienden de wegen te worden opgehoogd tot zeventig centimeter boven Amsterdams Peil en dienden bouwterreinen te worden opgehoogd tot twintig centimeter boven Amsterdams Peil. Het peil van grachten en water zou omhoog worden gebracht tot vijftig centimeter onder Amsterdams Peil.⁷ In de onbebouwde graslanden konden deze maatregelen zonder al te veel problemen plaatsvinden, maar in de verschillende Nieuwer-Amstelse bebouwingskernen, waaronder de hierboven genoemde Wijk F en in Wijk H, de latere Belamybuurt, was de situatie gecompliceerder. Ophoging kon hier, vanwege de bestaande bebouwing, niet zondermeer tot een goed einde gebracht worden. Het zou moeilijk zijn en veel geld kosten

Afb. 4a. Kleinschalige bebouwing aan de Rustenburgerstraat 78-82 uit de periode voor de annexatie van Nieuwer-Amstel door Amsterdam (David Mulder)

Afb. 4b. Arbeiderswoningen voor de 'Woning Maatschappij' ontworpen door architect A.L. van Gendt (1889-1891) in de Lutmastraat (David Mulder)

Afb. 5. Niveauverschillen in de Kuipersstraat, 1910. Links Nieuwer-Amstelse bebouwing op polderpeil, rechts nieuwe huizen op stadspeil, gebouwd na de annexatie van 1896 (Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting, Stadsarchief Amsterdam)

om de wijken aan te sluiten op de stad. Handhaving van de bestaande toestand was in de ogen van de gemeente, die de bebouwing op polderpeil verafschuwde, ongewenst. Verbeteringen in 'de helaas op polderpeil gebouwde Stadswijk op het voormalig gebied van Nieuwer-Amstel, zich uitstreckende vanaf den Amsteldijk in westelijke richting langs de Hoedemakers-, Kuipers- en Rustenburgerstraten' waren echter volgens Lambrechtsen van Ritthem 'slechts langs geleidelijken weg bereikbaar'. Vanaf het begin stond vast 'dat aan de polderbebouwing geen uitbreiding mag gegeven worden, dat deze van meet af aan dient te worden beperkt tot het bestaande en alle verdere nieuwe aan- of verbouw behoort te geschieden zoodanig, dat te zijner tijd algeheele ontpoldering van die wijken kan geschieden'.⁸ Er konden ook direct maatregelen worden genomen ter verbetering van de slechte situatie ter plaatse. De ergste misstanden konden vrij eenvoudig worden opgelost 'door bemaling der op polderpeil gelegen straatriolen en het afsnijden der verbindingen van die riolen met de polderslooten'.⁹ Het probleem van de op laag peil gelegen bebouwing bleef daarmee echter bestaan, zoals blijkt uit de verzuchting van Lambrechtsen, dat 'algeheele opheffing dezer polderbebouwing met hare plaatselijk zeer ongunstige toestanden [...] toch binnen korten tijd niet bereikbaar [is] zonder onteigening op grote schaal der geheele stads-

wijk'.¹⁰ Onteigeningen waren echter duur en omslachtig en vonden geen draagvlak in de gemeenteraad. Ook Lambrechtsen was hiervan geen voorstander.¹¹ De gemeente nam daarom een passieve houding aan: als men maar lang genoeg wachtte zouden de particuliere huiseigenaren er wel vanzelf toe overgaan om verbeteringen aan te brengen, maar dit zou een zaak van lange adem zijn. In de praktijk betekende dit, dat de gemeente slechts met artikel 307 van de Amsterdamse politieverordening een doeltreffend middel in handen had om de gewenste verbetering van de polderwijk af te dwingen.¹² Met dit artikel als regulerend wapen, kon de gemeente in geval van sloop en nieuwbouw eisen dat een perceel opgehoogd werd tot het gewenste peil. De nieuwe huizen die op stadspeil werden gebouwd kwamen daardoor gemiddeld ongeveer zeventig centimeter hoger te liggen dan de woningen die onder Nieuwer-Amstels bestuur tot stand waren gekomen. Beschoeiingen, trappen en hellingbanen bepaalden al snel na de annexatie het beeld van de straten in de polderwijken. Het grote voordeel van deze aanpak was dat alle daaruit voortvloeiende kosten voor rekening van de perceeleigenaren kwamen. Deze perceelsgewijze ophogingen leidden aanvankelijk tot een zeer ongeordend straatbeeld. Historische foto's van bijvoorbeeld de Kuipersstraat en de Van Ostadestraat geven hiervan een goed beeld (afb. 5). Desondanks heeft deze situatie slechts vrij kort bestaan. Door de gestaag voortgaande vernieuwing van het huizenbestand in de wijk verdwenen de grootste hoogteverschillen uit het straatprofiel. De huizen op hoog peil vormden aanvankelijk uitzonderingen in het straatbeeld. Later zou het omgekeerde gaan gelden: de huizen op polderpeil werden in de vernieuwde straten relictten van een voorbij tijd.

De verlenging van de Van Woustraat: radicale verbetering van een polderwijk

Hoog op het wensenlijstje van Publieke Werken stond sinds lange tijd de doortrekking van de Van Woustraat in zuidelijke richting, over het voormalige grondgebied van Nieuwer-Amstel, dwars door Wijk F.¹³ Dit omvangrijke project kon echter, vanwege de noodzakelijke voorbereidingen en de omslachtige, tijdrovende onteigeningsprocedures, niet op zeer korte termijn worden verwezenlijkt (afb. 6). Aanleg was om verschillenden redenen urgent. Met de verlenging van de Van Woustraat werd in de eerste plaats een noord-zuidroute dichter bij de Amstel gecreëerd en kon de geprojecteerde stadsuitbreiding ten zuiden van de Rustenburgerstraat op een betere wijze met de stad verbonden worden.¹⁴ Voor de beoogde ontpoldering van de wijk was deze ingreep eveneens van groot belang: 'voorts zal de geleidelijke ontpoldering van het geheel krachtig kunnen bevorderd worden door de zeer gewenschte doortrekking op hoog peil van de van Woustraat'.¹⁵

Nadat het college van Burgemeester en Wethouders toestemming had verkregen om een onteigeningswet in te dienen kon de gemeente een begin maken met de verwerving van de voor afbraak bestemde panden. De aangevraagde onteigeningswet was vooral bedoeld als waarborg voor de gemeente en zou bij voorkeur zo weinig mogelijk worden toegepast. De onteigeningswet hoefde slechts in een enkel geval gebruikt te worden.

Afb. 6. Dienst der Publieke Werken, kaart met te onteigenen percelen voor de aanleg van de Van Woustraat, circa 1904 (Stadsarchief Amsterdam)

Desondanks was er sprake van een forse overschrijding van het vastgestelde budget. De onteigeningen kostten de gemeente niet, zoals geraamd, 95.000 gulden, maar het enorme bedrag van 171.000 gulden.¹⁶ Dit was in de eerste plaats veroorzaakt door de hoge waarde die de rechter voor de onteigening had toegekend aan een aantal percelen. Daarnaast had de gemeente ongeveer 540 vierkante meter meer grond onteigend dan oorspronkelijk de bedoeling was.

Om dit tekort te dekken werd bij raadsbesluit van 15 mei 1901 een speciale belasting ingevoerd voor de percelen langs de verlengde Van Woustraat tussen de Sint Willibrordusstraat en de sloot ten zuiden van de Rustenburgerstraat. Hierdoor kon de gemeente de kosten van de verlenging van de Van Woustraat gedeeltelijk afwentelen op de eigenaren van de aangrenzende percelen. De gemeente rechtvaardigde deze speciale belasting door aannemelijk te maken dat 'de eigenaars der aangrenzende terreinen vrij belangrijke voordelen zullen genieten, doordat die

Afb. 7. Dienst der Publieke Werken, Blad E6 van de Kaart van Amsterdam (uitsnede), met ten zuiden van de Ceintuurbaan achtereenvolgens de Sint Willibrordusstraat, Van Ostadestraat, Kuipersstraat en Rustenburgerstraat, diagonaal doorsneden door de Van Woustraat, circa 1941-1954 (Stadsarchief Amsterdam)

gronden, welke als achtererven weinig waarde hadden, thans aan den openbaren weg komen te liggen en voor bebouwing in aanmerking komen'.¹⁷

Inmiddels was ook de sloop van percelen in het tracé van de weg begonnen. In augustus 1901 berichtte dagblad *Het Nieuws van den Dag* over de voortgang van de werkzaamheden. 'Sedert geruimen tijd is men – gelijk men weet – met een groot aantal mannen bezig de zoo lang gewenschte communicaties tusschen de Ceintuurbaan en de Hoedenmakers-, Kuip- en Rustenburgerstraten tot stand te brengen, door de doortrekking van de Van Woustraat tot aan de Kuiperstraat en later tot aan de Rustenburgerstraat. Tusschen de Van Wou- en Hoedenmakerstraat, die de nieuwe Van Ostadestraat doorsnijdt, is de wegbaan reeds gerioleerd en bestraat, welk werk ook spoedig tusschen laatstgenoemde en Kuiperstraat voltooid zal zijn (afb. 7).'¹⁸

In welke opzichten leverde de verlenging van de Van Woustraat een bijdrage aan de vurig gewenste verbetering van de polderwijk? Allereerst leidde verlenging van de straat tot sloop van een groot aantal op polderpeil gebouwde panden in het geprojecteerde wegtracé van twintig meter breedte. De nieuwe weg werd op stadsspeil gebracht en had direct na de voltooiing het aanzien van een dijk die zich een weg baande dwars door de polderwijk. Om de aanlegkosten zo laag mogelijk te houden onteigende en sloopte de gemeente alleen die panden die binnen de strook van twintig meter breedte ten behoeve van de geplande weg gelegen waren. De Van Woustraat had daardoor aanvankelijk een onooglijk karakter: gebruikers van deze weg keken nog lange tijd uit op de zijgevels en achterterreinen van de lager gelegen belendingen.

Ook indirect leidde de doortrekking van de Van Woustraat tot sanering en verdere 'verbetering' van Wijk F. De bebouwing langs de verlengde straat was een zaak van particulier initiatief. De waardestijging van de percelen langs de Van Woustraat maakte het aantrekkelijk om hier te bouwen. Dit leidde, in het kielzog van omvangrijke sloopactiviteiten van gemeentewege, al

spoedig tot omvangrijke particuliere sloop- en nieuwbouwactiviteiten langs het wegtracé. De nieuwe verkaveling van de percelen langs de Van Woustraat stond haaks op deze straat en werd gedeeltelijk over de bestaande verkaveling in de zijstraten heen geprojecteerd. Om hier een regelmatige bebouwing te realiseren dienden dus eerst de panden in de belendende straten gesloopt te worden die ‘onder’ deze nieuwe verkaveling lagen. Hierdoor zou ongeveer een zelfde aantal panden gesloopt moeten worden als voor het doortrekken van de weg nodig was geweest. Om de op hoog peil aangelegde Van Woustraat te laten aansluiten op de zijstraten van de polderwijk, was daar de aanleg van hellingbanen noodzakelijk. Dit had nadelige gevolgen voor de percelen die aan deze hellingbanen lagen. ‘De aan die straten gelegen huizen, ofschoon van nog jongen bouw, komen tot aan de eerste étage bijna gelijk met de verhoogde straat, zoodat de benedenhuizen niets meer dan diepgelegen sousterrainen zijn geworden.’¹⁹ Dit pakte uiteraard ook nadelig uit voor de economische waarde van deze bebouwing. De grondprijzen stegen echter aanzienlijk, wat in veel gevallen een reden was om over te gaan tot sloop en nieuwbouw. Dit gold niet alleen voor de percelen in de directe nabijheid van de Van Woustraat, maar ook verderop in de zijstraten. Om deze waardestijging te gelde te maken werden de vaak lage panden vervangen door hogere huizen met in de meeste gevallen drie verhuurbare bovenverdiepingen. In alle genoemde gevallen maakte de polderbebouwing plaats voor bebouwing op stadspeil. Gedurende het transformatieproces bood de buurt in aan- en verbouw in vele opzichten een uiterst wanordelijke aanblik.

Met de voortschrijdende vernieuwing van het huizenbestand in de Rustenburgerstraat, de Kuipersstraat en de Van Ostadestraat nam de leefbaarheid in de overgebleven panden zienderogen af. Zodra namelijk een nieuw huis op stadspeil werd gebouwd, werd ook een deel van de weg voor het nieuwe huis op stadspeil gebracht. Naarmate meer percelen werden opgehoogd kwamen

Afb. 9. Van Ostadestraat 298-300 (1892). De lage begane grondverdieping van deze huizen is het gevolg van het ophogen van de straat omstreeks 1907 (David Mulder)

Afb. 8. Onbewoonbaar verklaarde woningen in de Van Ostadestraat, circa 1907. Door de ophoging van de straat door de gemeente zijn de op polderpeil gebouwde woningen ‘in de diepte’ komen te liggen en onbruikbaar geworden (Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting, Stadsarchief Amsterdam)

de tussenliggende percelen op polderpeil in steeds ongunstiger omstandigheden te verkeren. Deze woningen werden slechter toegankelijk doordat de ingangen van de woningen onder het nieuwe straatniveau kwamen te liggen. Ook de vele bedrijfjes in de buurt ondervonden hiervan de nadelige gevolgen. Regelmatig ontvingen het dagelijks bestuur en de raad dan ook ‘adressen’ waarin geklaagd werd over de slechte bereikbaarheid van woningen en bedrijfsruimten als gevolg van de (gedeeltelijke) ophoging van wegen. Een voorbeeld is de klacht van E. Vendel, eigenaar van vier panden in de Van Ostadestraat, die waren ingericht voor verschillende bedrijven en ten gevolge van de ophoging niet langer bereikbaar waren. ‘Aangezien adressant met de huur-opbrengst rente en aflossing van zijne hypotheek moet betalen, kan hij door eene daad der Gemeente aan zijne verplichtingen ten deze niet voldoen en ziet hij zich in zijn brood bedreigd.’²⁰ Dat de vloeren van de aangrenzende woningen op de begane grond onder straatniveau kwamen te liggen had nog een andere vervelende bijkomstigheid: wateroverlast bij de lager gelegen woningen. Zodra voldoende nieuwe panden op hoog peil waren gebouwd ging de gemeente er toe over ook de rest van de straat op te hogen. In dat geval was de resterende oude bebouwing gedoemd te verdwijnen.

De polderwijken en de Woningwet van 1902

De Woningwet die per 1 augustus 1902 in werking trad maakte het opstellen van bouwverordeningen en uitbreidingsplannen verplicht, maar bevatte tevens een paragraaf die gemeenten een effectief wapen in handen gaf om op te treden tegen slechte woontoestanden, namelijk het onbewoonbaar verklaren van ‘ongezonde’ percelen. In 1906 en 1907, ruim tien jaar na de annexatie van delen van Nieuwer-Amstel, ging de gemeente over tot het op grote schaal onbewoonbaar verklaren van woonhuizen en woningen in Wijk F.²¹ De gemeente had al voor de annexatie kritiek geuit op de slechte toestand van de woningen in dat gebied, maar kon daar indertijd niets tegen ondernemen omdat zij geen zeggenschap had over dit gebied. Het dagelijks bestuur had de Gezondheidscommissie opdracht gegeven om de woontoestanden in de wijk te onderzoeken. Dit onderzoek leidde tot het advies drie percelen en zevenentwintig perceelsgedeelten in de Van Ostadestraat en Kuipersstraat, alle begane grondwoningen, onbewoonbaar te verklaren. Uit het onderzoek van de Gezondheidscommissie was gebleken dat vooral de woningen die op de begane grond lagen een groot aantal gebreken vertoonden, die in veel gevallen niet anders ontstaan konden zijn dan door het op stadspeil brengen van de straten. Omdat de meeste van deze panden slechts twee woonlagen telden, stonden deze onbewoonbaarverklaringen gelijk aan een veroordeling tot sloop (afb. 8). Panden met twee of drie bovenwoningen bleven vaker wel behouden. Dergelijke panden, die in alle straten van de Wijk F, maar vooral langs de Van Ostadestraat zijn aan te treffen, kan men tegenwoordig eenvoudig herkennen aan de opvallend geringe hoogte van de begane grondverdiepingen. Hierin bevinden zich thans merendeels bedrijfsruimten of opslagruimten (afb. 9).

Waterhuishouding en riolering in de stadsuitbreiding

Bij de stadsuitbreidingen in deze periode zorgde de problematiek van de waterafvoer en de riolering voor vele hoofdbreken. Men kan zonder overdrijving stellen dat de gekozen oplossingen het karakter van de uitbreidingsplannen in vergaande mate zouden bepalen. De terreinophogingen die in Amsterdam verplicht waren gesteld leidden namelijk tot problemen met de waterafvoer waarvoor nieuw te graven grachten een oplossing konden bieden. In de Amsterdamse politieverordening werd het ophogen van bouwterreinen en het dempen van poldersloten of andere aanwezige waterlopen voorgeschreven. De opgehoogde straten werden eveneens volgens voorschrift voorzien van ‘hoogriolen’ op twintig centimeter boven Amsterdams Peil die loosden op de dichtstbijzijnde oppervlaktewateren. De nieuwe wijken buiten de zeventiende-eeuwse omwalling loosden op de Singelgracht. In de Binnendijksche Buitenveldertsche polder, zuidelijk van de stad gelegen, loosde men het afvalwater op de Boerenwetering, de Amstel en de Schinkel. Het ophogen en rioleren leidde tot twee grote problemen. De genoemde oppervlaktewateren lagen ver van elkaar af en waren onderling niet met elkaar verbonden. Het dempen van alle tussenliggende waterlopen veroorzaakte problemen met de afwatering van de bodem. Daarnaast werden de afvoerbuizen van de riolen die op deze wateren loosden te

lang waardoor de kans op breuken groter werd. Dit risico nam nog verder toe doordat de opgehoogde grond nog niet volledig stabiel was, waardoor als gevolg van nazettingen (inklinken) van de bodem breuken in de buizen konden ontstaan, met bodemverontreiniging tot gevolg.

De aanleg van grachten bleek van cruciaal belang in het uitbreidingsgebied. Lambrechtsen van Ritthem was van mening dat de geprojecteerde nieuwe kanalen tussen Amstel en Schinkel belangrijke schakels zouden vormen in het rioleringsstelsel, want ‘grachten [zijn] hier ter plaatse onontbeerlijk te achten voor het loozen der straatriolen’. De gebrekkige waterhuishouding van de wijk achter de Stadhouderskade kon daarvoor als bewijs gelden. ‘Thans doet het ontbreken van grachten in het Stads-kwartier bezuiden de Stadhouderskade zich ernstig gevoelen door belemmerden afvoer der riolen en te hoge grondwaterstanden.’²² Plaatselijk kon het grondwater zelfs tot de hoogte van Amsterdams Peil aangetroffen worden.²³ Ook in het kader van de regulering van de grondwaterstand vervulden de grachten dus een belangrijke functie omdat het grondwater daarin afvloeide. Daarom stelde het raadslid Kuipers tijdens de behandeling van het uitbreidingsplan van Lambrechtsen voor om de geprojecteerde noordelijke gracht dicht bij de Stadhouderskade te situeren. Kuipers was er blijkbaar niet van overtuigd dat het door Lambrechtsen ontworpen tracé van deze gracht een einde kon maken aan de geconstateerde problemen in de omgeving van de Stadhouderskade.²⁴ De aanleg van grachten zou echter gepaard gaan met de ongewenste en onaanvaardbare uitbreiding van de vervuiling naar de nieuwe stadswijken.

Zoals hierboven reeds is opgemerkt speelden de grachten een belangrijke rol in de afvoer van fecaliën, hemelwater en huiswater (ook ‘menagewater’ genoemd). De afvoer daarvan vormde in de negentiende eeuw – net als in de eeuwen daarvoor – nog steeds een groot probleem dat om drastische maatregelen vroeg. In het centrum van Amsterdam werd nog altijd op de grachten geloosd. Deze werden geregeld doorgespoeld maar de positieve effecten daarvan op de waterkwaliteit waren verwaarloosbaar. Dit probleem was zo oud als de stad zelf²⁵, maar aan het einde van de negentiende eeuw werd deze problematiek nijpender. De vervuiling van het grachtenwater nam hand over hand toe, met name door de explosief groeiende bevolking en de eveneens snel expanderende industriële sector in de stad. Het was vooral de vervuiling door fecaliën die als een gevaar voor de volksgezondheid werd ervaren.²⁶ Diverse grachten werden daarom gedempt en van riolering voorzien. De Amsterdamse wijken buiten de Singelgracht – waar vooralsnog geen nieuwe grachten gegraven werden – werden daarom vanaf 1870 aangesloten op het Liernurstelsel. Dit was een rioleringssysteem²⁷ met een gesloten buizenstelsel waarbij fecaliën door middel van atmosferische druk en vacuümpompen in grote reservoirs verzameld werden.²⁸ De vloeibare afvalstoffen en het hemelwater loosde men als vandoes gewoon op de Amstel en de Singelgracht.

In Nieuwer-Amstel was de situatie vergelijkbaar, maar er bestonden ook enkele grote verschillen. Nieuwer-Amstel hanteerde opmerkelijk genoeg net als Amsterdam een tweeledig rioleringssysteem. Afvalwater en fecaliën werden net als in Amsterdam van elkaar gescheiden, maar het Liernurstelsel werd niet

toegepast. Het 'huis en hemelwater' moest worden afgevoerd via de riolering. Dit kon een polderriool zijn, zoals in de wijken F en H, of een hoofdriool zoals dat in de Willemsparkweg was aangelegd. Een van de bepalingen waaraan men moest voldoen om een bouwvergunning te verkrijgen bevatte de verplichting dat het huis- en hemelwater door middel van afvoerbuizen moest worden 'afgevoerd naar en in het straatriool'.²⁹ Deze straat- of hoofdriolen loosden veelal op de Amstel, de Schinkel of de Overtoomse Vaart. 'Vaste stoffen' werden op de privaat- of beerkuilen geloosd die achter de huizen aangelegd dienden te worden. Het was ten strengste verboden om 'liquiden der beerkuil [te lozen] in riolen bestemd voor den afvoer van huis en hemelwater, of in slooten of andere wateren'.³⁰ Vanuit deze privaatkuilen moesten 'ijzeren zuigbuizen worden gelegd met aansluitwerk in de straat, passende voor de gemeentelijke latrinereinigings-machines'.³¹ Ook in de laag gelegen polderwijken van Nieuwer-Amstel bestond een tweeledig rioleringsstelsel waarbij de fecaliën en het 'huis en hemelwater' gescheiden werden afgevoerd. Echter, anders dan in het Willemsparkkwartier loosden de straatriolen in deze wijken op de poldersloten die doorgaans op geringe afstand van de bebouwing lagen. Via de poldergemalen werd het vervuilde slootwater vervolgens op de boezemwateren geloosd.

Deze zogenaamde polderriolen hadden grote nadelen. Door de uitbreiding van de bebouwing raakten ze sterk vervuild, wat tot onhoudbare toestanden leidde. Reiniging van de sloten was vaak onbegonnen werk en het was direct na de annexatie al duidelijk dat er iets moest veranderen. 'Een enkel bezoek aan het terrein ter plaatse der uitmondingen van de riolen op de poldersloten is voldoende te doen zien, dat aan dezen toestand in geen geval uitbreiding mag gegeven worden, dat het plicht is te streven naar opheffing van dien hoogst ongewenschten toestand'.³² Het bestuur van de Binnendijksche Buitenveldersche polder had eerder tegenover Nieuwer-Amstel al bezwaren tegen deze situatie geuit en die gemeente verplicht de polderriolering niet verder uit te breiden. Nu moest de polderwijk dus zo snel mogelijk van een nieuw rioleringsstelsel worden voorzien. In ieder geval dienden de aansluitingen van de riolering in de woningen 'zoodanig [te worden] aangelegd of gewijzigd, dat de afvloeiing daarvan op een hoog riool op een peil van 0,20 M boven AP mogelijk' zou zijn. De afvoerleidingen van de huishoudens 'bestemd voor afvoer van huis- en hemelwater, ook van het water afkomstig van open erven of tuinen tot de perceelen behorende' mochten voorlopig echter blijven lozen op de bestaande polderriolering, totdat ze een aansluiting konden verkrijgen 'op eene van Gemeentewege alsdan gemaakte hoge rioleering'.³³ Pas na 1900 werden verschillende straten in de polderwijk voorzien van een riolering op hoog peil. De Van Woustraat was bij de aanleg in 1901 de eerste straat in de polderwijk met een hoge riolering. In de aangrenzende straten zou het langer duren. Het was de bedoeling dat 'de perceelen in dat straatgedeelte, welke thans nog loozing vinden op het riool op polderpeil, na voltooiing van het riool op hoog peil op laatstgenoemd riool' zouden lozen, 'voor zoover de hoogteligging van die perceelen dit toelaat'. De percelen die nog op polderpeil lagen zouden blijven lozen op het polderriool.³⁴ Bij verzoeken om verbouwing van percelen wer-

den de aanvragers weliswaar verplicht de beerputten te verwijderen, maar wanneer een perceel op polderpeil lag kon deze alleen op het bestaande polderriool worden aangesloten en niet op de van gemeentewege aangelegde straatriolen op hoog peil.³⁵ Na aanleg van de riolering op hoog peil bleef dan ook de oude riolering gehandhaafd en hebben dus lange tijd twee stelsels naast elkaar bestaan.

Epiloog: Wijk F en de uitbreidingsplannen van 1900 en 1915

Toen H.P. Berlage in 1900 in opdracht van directeur Publieke Werken J. van Hasselt zijn uitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid presenteerde, diende hij - net als Lambrechtsen, Van Hasselt's voorganger - dan ook rekening te houden met de waterstaatkundige toestand van 1900.³⁶ De twee grachten uit het uitbreidingsplan van Lambrechtsen waren voor de afwatering, de riolering en de scheepvaart onmisbaar en keerden in gewijzigde vorm terug in het nieuwe plan. De noordelijke gracht werd dicht langs de bestaande bebouwing geleid om de problemen met de drainage en de riolering van het stadsdeel te zuiden van de Stadhouderskade op te lossen.³⁷ Dit verklaart mede het geknikte verloop van de noordelijke gracht.³⁸ De middelste gracht, het Amstel-Schinkelkanaal, kreeg een extra aftakking. In het uitbreidingsplan van Lambrechtsen zou het Amstel-Schinkelkanaal, een belangrijk scheepvaartkanaal, dienen als ringvaart die de grens vormde tussen de lager gelegen en opgehoogde delen van de Binnendijksche Buitenveldersche polder. Het kanaal vormde daarmee tevens de grens tussen de stadsbebouwing en de polder. Berlage trok de bebouwing echter verder naar het zuiden door, waardoor een extra aftakking van het kanaal noodzakelijk werd in verband met de afwatering van de bodem en het uitmonden van de straatriolen ter plaatse.³⁹

Nog voor de vaststelling van het plan van Berlage in 1905 werd er al wel rekening gehouden met de plannen voor een nieuwe riolering. Door de voorziene aanleg van een riolering met bemaling was het niet langer strikt noodzakelijk om de bouwterreinen op te hogen. Van Hasselt, directeur van Publieke Werken, hield daar echter wel aan vast omdat de ervaring geleerd had dat laaggelegen terreinen ondanks bemaling toch altijd relatief vochtig bleven. Indien op polderpeil gebouwd werd, waren de problemen met de aansluiting van de laaggelegen stadsdelen op de hogere belangrijker. Vooral voor de scheepvaart zouden problemen ontstaan als de grachten, die voor de afwatering van de bodem wel noodzakelijk bleven, evenals de bebouwing, op laag peil zouden blijven liggen. De in dat geval noodzakelijke schutsluizen zouden de scheepvaart ernstig belemmeren. Van Hasselt sprak dan ook opnieuw de voorkeur uit voor ophoging van het gehele uitbreidingsgebied.⁴⁰

Op het ontwerp van Berlages eerste uitbreidingsplan hebben deze ontwikkelingen, naar het zich laat aanzien, nog geen invloed gehad. In zijn tweede uitbreidingsplan (1915-1917) is dat waarschijnlijk wel het geval. De verplaatsing van de grachten in zuidelijke richting kan niet los worden gezien van de ingebruikname van de nieuwe rioleringsgemalen in 1913 waardoor het afvalwater (met grondwater en hemelwater dat gedeeltelijk eveneens in de riolen terechtkwam) probleemloos over grote

Afb. 10. De Wiegelstraat, de zuidelijkste straat van Wijk F, gezien in noordwestelijke richting vanaf de Amsteldijk, circa 1922. Op de voorgrond het zandpakket ten behoeve van de nieuwe bouwblokken uit het Plan Zuid van Berlage (anonieme foto, Stadsarchief Amsterdam)

afstanden verplaatst kon worden. De grachten bleven echter noodzakelijk 'om den grondwaterstand te regelen, voorts om het water van de nooduitlaten der rioleering op te nemen en ten slotte om van de goedkope watervrachten te kunnen profiteren, zoowel bij den bouw van de stad als later ten dienste van Gemeentewerken en de bewoners'. Tenslotte speelden ook esthetische motieven een rol in de beslissing om grachten aan te leggen. Grachten waren niet uitsluitend nuttig, algemeen leefde de overtuiging dat 'de beplante grachten een groot aandeel [hebben] in het typische schoon van een Hollandsche stad'.⁴¹

Wijk F bleef in alle plannen bestaan en zou slechts geleidelijk – maar nooit volledig – verdwijnen. Van Berlages eerste uitbreidingsplan werd alleen een strook bouwblokken tussen de Pieter Aertszstraat en Tolstraat gerealiseerd, direct ten zuiden van de Rustenburgerstraat. De stadsuitbreiding stakte, mede als gevolg van de materiaalschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog. Na de vaststelling van Berlages tweede uitbreidingsplan in 1917 duurde het nog tot de jaren twintig voordat in Amsterdam-Zuid enige bouwactiviteiten van betekenis plaatsvonden. Tussen 1920 en 1928 zijn vervolgens in hoog tempo de bouwblokken tot aan het Noorder-Amstelkanaal opgetrokken. Daarbij werd het slechtste gedeelte van Wijk F, de Wiegelstraat met de ten zuiden daarvan gelegen huizen, onteigend en gesloopt (afb. 10).⁴² Hier verzeen in 1921 en 1925 vijf monumentale woningblokken naar ontwerp van architect J.C. van Epen. Daarmee had zich voorlopig de laatste grote aanslag op het gebouwenbestand van de polderwijk voltrokken. Pas in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw zou in het kader van de stadsvernieuwing opnieuw een fors deel van de sterk verwaarloosde Nieuwer-Amstelse bebouwing verdwijnen, waarbij overigens wel weer op polderpeil gebouwd werd. Hoewel de resterende bebouwing uit de periode vóór 1896 in architectonisch opzicht overwegend 'indifferent' van karakter is⁴³, wordt deze door de bewoners van dit gedeelte van de Pijp zeer hoog gewaardeerd. In de meeste gevallen zijn deze panden door de eigenaren dan ook zorgvuldig opgeknapt. Het voormalige raadhuis aan de Amsteldijk, de straten op polderpeil en het bovengenoemde huizenbestand houden gezamenlijk de herinnering aan de door Amsterdam geannexeerde buurgemeente en een bijzondere fase in de ontwikkeling van Amsterdam levend.

Noten

- ¹ Zie de recente studie van J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2010.
- ² Al sinds de vroegste geschiedenis van de stad waren ten stadhuize de belangrijkste taken voor het stedelijk functioneren ondergebracht bij het Stadsfabriekambt. Dat onderdeel werd, uitgebreid met steeds nieuwe taken in overeenstemming met de eisen van de tijd, in 1873 in een verticale organisatievorm gegoten. Onder verantwoordelijkheid van deze dienst werden de grote uitbreidingsplannen en gemeentelijke bouwplannen uitgevoerd waar Amsterdam naam en faam door kreeg in het interbellum. Beroemd werd de Dienst door de Amsterdamse School en de uitbreidingsplannen, zoals het Plan Berlage en het Algemeen Uitbreidingsplan van Cornelis van Eesteren. Na de grootste ontplooiing van activiteiten en macht in de zestiger jaren van de twintigste eeuw werd de dienst tussen 1980 en 1990 in fasen opgeheven overeenkomstig het decentrale bestuursmodel van stadsdeelraden.
- ³ Deze weg was een belangrijk element in het uitbreidingsplan van Van Niftrik uit 1867 en werd in 1875 door Kalff overgenomen.
- ⁴ Deze straat bevond zich ongeveer ter hoogte van de huidige Saffierstraat.
- ⁵ De eerste bewaard gebleven Nieuwer-Amstelse vergunning waarin melding wordt gemaakt van het verplicht ophogen van het bouwterrein dateert uit 1881: 'dat de hoogte der huisvloer minstens 0.60 M boven AP moet liggen'. Stadsarchief Amsterdam (SAA), 5403, Archief van de gemeente Nieuwer-Amstel: BWT-dossiers, inv.nr. 17, dossier 112, bouwvergunning perceel Transvaalkade, 7 september 1881. Overigens varieerde de bouwhoogte; soms moest de bovenkant van de vloer 40 centimer boven Amsterdams Peil liggen, ook is +76 centimer in een vergunning aangetroffen.
- ⁶ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling Publieke Werken (PW), inv.nr. 4383, no. 4904 PW, rapport directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blocker, 1, 6 juli 1896. Langs de Amsteldijk lag het maaiveld op het hoogste peil, in westelijke richting daalde het peil gestaag.
- ⁷ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4478, no. 1265 PW, uittreksel uit een rapport van directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blocker, 1, 20 februari 1897.
- ⁸ Bedoeld werden, behalve Wijk F, ook alle andere geannexeerde, op polderpeil gelegen wijken. SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4383, no. 4904 PW, rapport directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blocker, 2-3, 6 juli 1896.
- ⁹ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4478, no. 1265 PW, uittreksel uit een rapport van directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blocker, 3, 20 februari 1897. Het betreffende stuk is als bijlage ook terug te vinden in: SAA, 5079, Archief Gemeenteraad, inv.nr. 240, notulen van de besloten raadsvergadering van 9 november 1898.
- ¹⁰ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4450, no. 9259 PW, brief directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blocker, 10 december 1896.
- ¹¹ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4416, no. 7204 PW, nota van directeur PW Lambrechtsen van Ritthem

- behorende bij het schrijven van 6 juli 1896 aan Wethouder PW Blooker, 2, 22 september 1896.
- ¹² In 1892 werd een nieuwe politieverordening vastgesteld door de raad: artikel 512 werd vervangen door artikel 307. *Gemeenteblad* 1892, afd. 3, volgnummer 7, 29-30.
- ¹³ De straat zou worden doorgetrokken tot de nieuwe zuidelijke gemeentegrens. In het uitbreidingsplan van Lambrechtsen van Ritthem was dat het geprojecteerde Amstel-Schinkelkanaal.
- ¹⁴ *Gemeenteblad* 1897, afd. 1, 528-529.
- ¹⁵ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4478, no. 1265 PW, uittreksel uit een rapport van directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blooker, 3, 20 februari 1897.
- ¹⁶ *Gemeenteblad* 1901, afd. 1, Voordracht van Burgemeester en Wethouders, 151, 4 maart 1901.
- ¹⁷ *Gemeenteblad* 1901, afd. 2, 364-378. De Gemeente werd gesteund door recente rijkswetgeving. Een wijziging van de Gemeentewet in 1897 stelde gemeenten namelijk in staat om een gedeelte van de kosten van openbare werken op de eigenaren van aangrenzende percelen te verhalen.
- ¹⁸ 'Nieuwe verbindingen', *Het Nieuws van den Dag: kleine Courant*, no. 9685, 9 augustus 1901, 8. De auteur van het krantenartikel maakt enkele vergissingen: Hoedenmakerstraat en Van Ostadestraat zijn één en dezelfde straat; het gedeelte van de straat dat gerioleerd en bestraat was begon bij de Sint Willibrordusstraat, de eerste straat na de vroegere gemeentegrens en dus niet bij de Van Woustraat.
- ¹⁹ *Het Nieuws van den Dag: kleine Courant*, no. 9685, 9 augustus 1901, 8.
- ²⁰ *Gemeenteblad* 1901, afd. 2, 746. Zie voor de verdere behandeling van het raadsadres van E. Vendel: *Gemeenteblad* 1901, afd. 1, 1648-1649 en afd. 2, 620, 629, 745-752.
- ²¹ *Gemeenteblad* 1906, afd. 1, 1867; *Gemeenteblad* 1907, afd. 1, 452.
- ²² SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4478, no. 1265, uittreksel uit een rapport van directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blooker, 1, 20 februari 1897.
- ²³ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4511, no. 3252 PW, rapport directeur PW Lambrechtsen van Ritthem, 4, 21 april 1897.
- ²⁴ SAA, 5079, Archief Gemeenteraad, inv.nr. 282, notulen van de besloten raadsvergadering van 8 maart 1900, 452.
- ²⁵ Abrahamse 2010 (noot 1), o.a. 75-77.
- ²⁶ I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvres met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*, Rotterdam 2002, 429.
- ²⁷ A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010, 339. Van der Woud noemt het Liernustelsel correcter een 'pneumatisch beerputstelsel'.
- ²⁸ Na de annexatie werd de vraag actueel of de geannexeerde wijken op het in de Amsterdamse uitbreidingswijken gangbare Liernustelsel aangesloten dienden te worden. Na de nodige discussie besloot de gemeenteraad in 1902 het Liernustelsel in de wijken buiten de Singelgracht niet verder uit te breiden en het zogenaamde 'tijdelijke stelsel' in de wijken die nog niet op het Liernur-buizenet waren aangesloten op te heffen. Een in 1904 opgerichte studiec commissie, belast met het onderzoek naar het probleem van de afvoer van het Amsterdamse afvalwater, adviseerde in 1906 tot aanleg van een gemengd rioleringsstelsel voor de gebieden buiten de Singelgracht. De gemeenteraad besloot in 1907 conform dit advies tot aanleg van een gemengd rioleringsstelsel met waterspoeling buiten de Singelgracht. Ondertussen was gebleken dat het Liernustelsel om economische en praktische redenen niet meer te handhaven was. In 1912 viel het besluit tot opheffing van het Liernustelsel, dat in de daaropvolgende jaren geruisloos ontmanteld werd. Het Liernustelsel is uitgebreid besproken in o.a.: Van der Woud 2010 (noot 27); Jager 2002 (noot 26) en: E. Werkman, *Juffer hep je een emmertje poep. Een eeuw Amsterdams rioolwater*, Amsterdam 1982.
- ²⁹ Zie bijvoorbeeld: SAA, 5403, Archief van de gemeente Nieuwer-Amstel: BWT-dossiers, inv.nr. 19, dossier 113b, bouwvergunning Van Ostadestraat C 2145-2146, 4 oktober 1882.
- ³⁰ SAA, 5403, Archief van de gemeente Nieuwer-Amstel: BWT-dossiers, inv.nr. 26, dossier 2, bouwvergunning Willemsparkweg 115-117, 12 juni 1889.
- ³¹ SAA, 5403, Archief van de gemeente Nieuwer-Amstel: BWT-dossiers, inv.nr. 29, dossier 74, bouwvergunning Willemsparkweg Kad. Sectie S, nummer 1791, 2 augustus 1892. Wat er vervolgens met de verzamelde fecaliën werd gedaan is vooralsnog onduidelijk.
- ³² SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4383, no. 4904 PW, rapport directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blooker, 2, 6 juli 1896.
- ³³ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4383, no. 4904 PW, rapport directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blooker, 5, 6 juli 1896.
- ³⁴ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 5879, no. 884 PW, brief directeur PW Van Hasselt aan Wethouder PW Serrurier, 1, 3 februari 1904.
- ³⁵ In het Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht zijn daarvan vele aanvragen en vergunningen te vinden. Voor dit artikel zijn deze met name in het bestand gesloopte percelen op het SAA geraadpleegd (toegangsnummer 10151).
- ³⁶ SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, 1901, inv. 5173, no. 56 PW, rapport directeur PW Van Hasselt 'Uitbreidingsplan aan de Zuidzijde der Stad', 4 oktober 1900.
- ³⁷ Dit werd door het raadslid Kuipers, die tevens zitting had in de Commissie van bijstand in het beheer der Publieke Werken, in de geheime raadsvergadering van 8 maart 1900 voorgesteld. SAA, 5079, Archief Gemeenteraad, inv.nr. 282, 451.
- ³⁸ Berlage voerde vooral esthetische motieven aan voor het geknikte verloop van het door hem ontworpen grachtenstelsel. *Gemeenteblad* 1904, afd. 1, bijlage A: Architectonische toelichting tot het plan van uitbreiding der stad Amsterdam tusschen Amstel en Schinkel, 1720-1721, 8 oktober 1904.
- ³⁹ Zie de oorspronkelijke toelichting van Lambrechtsen van Ritthem. SAA, 5180, Archief van de Secretarie: Afdeling PW, inv.nr. 4478, no. 1265 PW, uittreksel uit een rapport van directeur PW Lambrechtsen van Ritthem aan Wethouder PW Blooker, 2, 20 februari 1897.
- ⁴⁰ *Gemeenteblad* 1903, afd. 1, bijlage B: Technische omschrijving van het uitbreidingsplan, 1728, 30 juni 1903.
- ⁴¹ A.W. Bos, 'Uitbreidingen van Amsterdam', *De Ingenieur* 31 (1916) 50, 966.
- ⁴² Ook de fraaie, ten zuiden van de Wiegelstraat gelegen achttiende-eeuwse hofstede 'Amstelstroom' moest voor de stadsuitbreiding wijken.
- ⁴³ E. Mattie en M. de Moor, *Beeldkwaliteitplan de Pijp*, Amsterdam 1997, 52-53.

What's in a name?

Nieuw licht op Moulins hofstede, de vroegste aanleg van buitenplaats Elswout te Overveen

Inger Groeneveld

Elswout te Overveen is van grote betekenis voor de geschiedenis van de Nederlandse architectuur en tuinkunst. Bekend was al dat deze bijzondere buitenplaats door verschillende verbouwingen meer dan eens exemplarisch was voor een nieuwe bouwstijl. Nu is gebleken dat dit ook al het geval was bij de stichting in de zeventiende eeuw.

Hoewel het huis en de tuin door de vele ingrepen onherkenbaar zijn gewijzigd, is de eerste bouwfase nog te reconstrueren dankzij een groot aantal kaarten, (bouw)tekeningen, prenten, schilderijen en een gedetailleerde reisbeschrijving. Hierbij moeten in de eerste plaats de schilderijen van Jan Pauwelszn. Wouwerman

(afb. 1), Jan van der Heyden (afb. 8) en Gerrit Berckheyde (afb. 9) worden genoemd.¹

Gezien het uitgesproken classicistische karakter van Elswout op deze schilderijen is het verwonderlijk dat er tot nog toe betrekkelijk weinig aandacht is geweest voor de vroegste geschiedenis, en evenmin voor de stichter, Carl Jansz. du Moulin (circa 1587-1588 - na juni 1667).²

In de literatuur over Elswout, waaronder het standaardwerk *De Nederlandse Buitenplaats* door H.W.M. van der Wijck, wordt de periode Du Moulin (1633-1654) niet afzonderlijk gewaardeerd, maar afgedaan als een vaag voorstadium van de periode

Afb. 1. Jan Wouwerman, *Huis Elswout in Overveen vanuit het noordoosten (uitsnede)*, gesigneerd J.W., circa 1655 (Particuliere collectie)

onder Gabriël (van) Marselis (1654-1673). Tevens wordt aangenomen dat er pas na 1642, bij de aanleg van een zandvaart, sprake zou zijn geweest van echte bouwactiviteiten, die met onderbrekingen onder Gabriël Marselis rond 1660 tot een einde zouden zijn gekomen.³ Deze onjuiste voorstelling van zaken is veroorzaakt door legendevorming rond de persoon van Carl du Moulin. Bron hiervan is het veel geciteerde artikel over Elswout van de Haarlemse archivaris C.J. Gonnet (1842-1926), postuum verschenen in *Jaarboek Haerlem* 1933. Wat de stichtingsgeschiedenis van Elswout betreft volstond Gonnet – op de vermelding van enkele transportakten na – met een letterlijk citaat van ‘een kroniekje uit 1703’ dat in het bezit zou zijn geweest van de schrijver Pieter Langendijk (1682-1756).⁴ Daarin werd ‘zekere Carel Molijn’ voorgesteld als een tot koopman omhooggetrouwde twijndersgast, die met zijn vergaarde kapitaal begonnen was aan de bouw van een prachtige hofstede, waarvoor onder andere duinen werden afgegraven. Maar ‘het fortuin keerde hem de rug’. Door schipbreuk en kaperijen bankroet gegaan, eindigde de – in Gonnets woorden – ‘mislukt volbouwer’ op zijn oude dag weer als twijndergast.⁵

Als enige heeft wijlen Ruud Meischke Elswout reeds op 1635 gedateerd, daarbij wijzend op de stilistische overeenkomst met Huis ten Bosch (1628). Hij voegde hier overigens wel aan toe: ‘De bouwheer van Elswout, een Haarlems drapenier, zal het verafgelegen Huis ten Bosch niet gekend hebben en kan het moeilijk aan zijn bouwmeester niet voorbeeld hebben aangewezen. Het kan alleen Jacob van Campen zijn die beide huizen verbindt.’⁶ Mede dankzij aanvullend archiefonderzoek is het mogelijk gebleken Meischke’s datering te bevestigen en zelfs te preciseren, en bovendien nieuw licht te werpen op het oorspronkelijke ontwerp voor Moulins hofstede en de vermoedelijke maker daarvan.

Totstandkoming 1633-1635

De bouwheer van Elswout, Carl du Moulin, blijkt geen drapenier te zijn geweest, maar een van oorsprong Zuid-Nederlandse koopman die, volgens eigen zeggen, reeds op zeer jonge leeftijd in 1606 ‘geweest is in den staet van der Moscouw ende aldaer genegotieert ende gehandelt heeft’. Nadat de in Amsterdam woonachtige, dan vijftientwintigjarige Du Moulin in 1613 lucratieve Russische handelsprivileges wist te vergaren, groeide hij uit tot één van de belangrijkste Ruslandhandelaren van de Republiek.⁷ Hij handelde in van alles: van Perzische zijde, kaviaar en grote partijen juwelen tot bulkgoederen als graan en vis. Dat over zijn privéleven veel minder bekend is, komt doordat hij langere perioden achtereen in Archangelsk en andere Russische steden woonachtig was, maar ook door zijn lutherse gezindte.⁸

Du Moulin leek zijn zaken goed voor elkaar te hebben toen hij ergens tussen mei 1630 en maart 1633 Amsterdam verruilde voor Haarlem.⁹ Hij had grote winsten gemaakt, had net een tienjarig monopolie op de export van Russische potas op zak en was in de jaren dertig de belangrijkste leverancier van Zweeds ijzer aan de tsaar voor de wapenproductie.¹⁰ Zo was hij in 1631 één van de Ruslandhandelaren die de tsaar een lening van 40.000 rijksdaalders verstrekten om in Amsterdam wapentuig aan te

schaffen en soldaten te werven. Eén van de andere geldschieters was de jonge Gabriël Marselis jr. (Hamburg 1609 - Amsterdam 1673), die later de hofstede van Du Moulin zou kopen en Elswout zou gaan noemen.¹¹ Du Moulin werd in zijn nieuwe woonplaats lid van de Lutherse kerk in de Witte Herenstraat en zelfs korte tijd ouderling, in de jaren 1635-1636. Daarnaast was hij rond 1639 ook voogd van de in Leiden studerende Valentijn Biels jr., zoon van de Russische hofarts.¹² Du Moulin trouwde op een onbekend moment vóór februari 1637 met de Hamburgse Margrita Rubbens (Ribbens) (geboren circa 1597), weduwe van Lodewijck Vermeulen (Vermüllen).¹³ Zij had uit haar vorige huwelijk een zoon en een dochter, Gillis en Maria, die voor

Afb. 2. Detail uit een gekleurde manuscriptkaart van de heerlijkheid Brederode, georiënteerd op het oosten, zijnde een kopie door J. van Varel in 1775 van een kaart door Pieter Wils uit 1635 (Prentenkabinet van de Universiteit Leiden)

zover bekend de enige kinderen zijn die Carl du Moulin heeft gehad.

Op 16 maart 1633 kocht 'Carel de Molin coopman binnen Haerlem' van de erfgenamen van Cornelis Jansz. Argeman een stuk grond te Tetrode (Overveen) 'met huijs & schuijer bepotinge & heijningen (...) staende groot & geheel vollenges het morgenboeck vijff morgen een hondt (...)'.¹⁴ Gelet op de omschrijving van de perceelbelending van de tweede aankoop in januari 1634, heeft Du Moulin waarschijnlijk dit eerste perceel als uitgangspunt genomen voor de aanleg van zijn hofstede (afb. 3, nr. 1). Alle aan het eerste grondstuk belendende percelen werden in het voorjaar van 1634 gekocht (afb. 3, nr. 2, 3 en 6).¹⁵ Aangezien de hofstede inclusief oprijlaan reeds te zien is op de kaart van de heerlijkheid Brederode van Pieter Wils uit 1635, en tevens door deze landmeter wordt vermeld als meetkundig referentiepunt voor landerijen te Overveen in het kaartboek van het Heilige Geesthuis uit 1636, zal de bouw van de hofstede reeds in 1633 of 1634 zijn gestart (afb. 2).¹⁶ Nog een indicatie dat er reeds rond 1635 sprake was van een aanleg van de buitenplaats is het feit

dat in februari 1635 voor de buitenwereld duidelijk was dat Du Moulin voor een aaneengesloten, regelmatig landgoed veel over had. Eén van de schepenen van Tetrode was hem toen namelijk net vóór bij de aankoop van een klein perceel op de hoek van de Lytweg en de westelijke heerweg. Hij zou dit slechts drie weken later aan Du Moulin doorverkopen voor bijna het driedubbele (afb. 3, nr. 8).¹⁷ In ieder geval kwam het huis vóór februari 1637 gereed, omdat Du Moulins echtgenote Margrita Rubbens er toen kennelijk al was ingetrokken.¹⁸ Moulins hofstede is daarmee dus gebouwd ná Huis ten Bosch in Maarssen, maar tegelijk met het huis van Constantijn Huygens in Den Haag en vóór buitenplaatsen als Westwijck (Philip Vingboons, 1637), Elsenburch (Philip Vingboons, 1637), Vredenburg (ontworpen vanaf 1639, Pieter Post) en het Hof te Bergen (aanleg vanaf 1643).

Het landgoed van Carl du Moulin betrof tot 1642 het hele gebied tussen de beek ten noorden van het Hemelsduintje, de oostelijke heerweg van Overveen naar Aerdenhout, of Neerweg (tegenwoordig Elswoutlaan), de zuidelijke heerweg of Lytweg en de westelijke heerweg of Buurweg (afb. 3). Aangrenzend, ten zuiden

Afb. 3. Bewerkte uitsnede uit de op het westen georiënteerde manuscriptkaart van Carl du Moulins hofstede en landerijen te Overveen, door Pieter Wils, mei 1642 (Nationaal Archief Den Haag). De nummers hebben betrekking op de volgorde van aankoop door Du Moulin: nr. 1 een stuk grond met een huis en schuur (3-1633), nr. 2 een stuk grond (1-1634), nr. 3 de hofstede Stuyvesant met landerijen (2-1634), nr. 4 de hofstede Meersenburg (2-1634), nr. 5 weiland (3-1634), nr. 6 Aefgens Croft (4-1634), nr. 7 een boomgaard (4-1634), nr. 8 een huis en erf (2-1635), nr. 9 land tot aan de houtvaart (5-1635), nr. 10 een huis met boomgaard (6-1635), nr. 11 het Hemelsduintje (8-1635), een croft genaamd 'die Loet' (2-1640), (aankoop nr. 13 niet op kaart), nr. 14 een akker van het Elisabethgasthuis (4-1642)

van de Lytweg, bezat Du Moulin verder een grote boomgaard, terwijl ook nog een paar losse percelen, waaronder de hofstede Meersenburch, tot het aanvankelijke grondbezit behoorden.¹⁹ In dezelfde tijd deed Du Moulin trouwens ook elders grote aankopen. In 1635 kocht hij het Hof te Waarder, een voormalige Johannierter uithof in de buurt van Woerden²⁰ en een woonhuis aan de westzijde van de Kraaijenhorstergracht (tegenwoordig de Nassaulaan) in Haarlem, iets ten zuiden van de Magdalenastraat, in de buurt van de Lutherse Kerk in de Witte Herenstraat.²¹ Dit huis liet hij verbouwen en verfraaien en in de loop der jaren bovendien nog uitbreiden door de aankoop van een aantal buurpanden.²² Uiteindelijk had het tien kamers, een grote zaal en ook nog enkele keukens en dienstbodenkamertjes. Het had verder bij de verkoop een eigen poort, een ruime binnenplaats, een stal en wagen- en hooihuis. De kamers waren behangen met ‘goudeleer ende andere stoffen’ en er waren bovendeurstukken en schouwen met schoorsteenstukken.²³ Het lijkt geen twijfel dat het interieur van de hofstede ook zo verfijnd was.

Uitbreiding vanaf 1642

In 1642 wist Du Moulin zijn grondbezit in Overveen uit te breiden tot aan de Houtvaart door de aankoop van landerijen van zijn overleden buurvrouw Lysbet Tyssen. Hierdoor kon hij zijn hoger gelegen zandgronden en duinen als zanderij exploiteren en door deze af te graven tot geestgrond tevens vruchtbaarder maken. Het recht tot afzanden zou Du Moulin reeds sinds juni 1636 hebben bezeten voor de duur van vijftintig jaar, wat doet vermoeden dat Du Moulin moeite heeft moeten doen om de gewenste aansluiting op de Houtvaart te realiseren.²⁴ In het najaar van 1642 deed Ysbrand Dobbius, de zoon van Lysbet Tyssen, de bewuste landerijen over aan Du Moulin, die eenderde van de koopsom aanbetaalde en de rest van het bedrag in de loop van het jaar zou aflossen.²⁵ Hoewel Carl du Moulin de laatste van de drie termijnen van de koop van Lysbet Tyssens gronden – te voldoen op 1 november 1643 – nooit zelf aan Ysbrand Dobbius heeft voldaan, lijkt het er niet op dat Du Moulin vóór het najaar van 1651 al in ernstige financiële problemen zat. Wel waren de Russische zaken van Du Moulin rond 1640-1642 wat minder florissant dan rond 1630.

Bij de zanderijplannen was van begin af aan Johan Wolfert heer van Brederode betrokken, als pachtheer en verlener van het zandrecht en als eigenaar van de duingronden ten noorden van het Hemelsduintje.²⁶ In verband hiermee had Andries Wiederhuysen, de baljuw van Brederode, reeds in de zomer van 1642 de genoemde kaart van Pieter Wils van het landgoed van Moulin ontvangen (afb. 3). Met behulp van deze kaart begonnen Du Moulin en (de baljuw namens) Brederode met het rechtekken van hun gezamenlijke terreinen en wegen, door het bepalen van een nieuwe onderlinge grens, haaks op de noord-zuid gerichte (zicht)as van de hofstede van Du Moulin.²⁷ Op last van de baljuw en raden van Brederode werd de kaart dienovereenkomstig aangepast door Pieter Wils.²⁸

De sloot tussen een voormalig perceel van Tyssen en een perceel van het Gereformeerd Weeshuis werd uitgangspunt voor een nieuwe zandvaart, die vanuit de Houtvaart recht op het Hemels-

Afb. 4. Detail van de kaart van Rijnland uit 1647 door Jan Jansz. Dou en Steven van Broekhuysen, met iets onder het midden 'Molyns Sant Vaert' (Archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland)

duintje zou aanlopen (afb. 3, nr. 11). Om deze projectie mogelijk te maken kocht Du Moulin in november 1642 en mei 1644 de nog ontbrekende stukjes land. In januari 1645, toen Du Moulin een moestuin verhuurde, was de vaart al in bedrijf. De huurder mocht in de vaart niet vissen of bootjes aanmeren, om de zanders niet te hinderen in hun werk (afb. 4).²⁹ De zanderij had in die tijd nog géén gevolgen voor het aanzicht van de reeds voltooide buitenplaats. Want bij de verkoop aan Gabriël Marselis in 1654 was de 'treffelijke' hofstede met het nieuw gebouwde huis 'welbeplant' en was pas een gedeelte van de hoge gronden ten óosten van de Neerweg 'afgehaald' ofwel afgegraven.³⁰ Ondertussen waren Du Moulin's huis en hofstede het decor voor de huwelijken van zijn stiefkinderen. Als eerste trouwde Gillis met de Amsterdamse Elisabeth van Gistele, een vermogende erfgename uit een Luthers handelsgeslacht dat oorspronkelijk uit Antwerpen kwam. Hun eerste kind, Lodewijk, werd op 15 september 1649 in Haarlem gedoopt.³¹

Op 13 juni 1651 trouwde Maria 'te Overveen op dr. Carl du Moulin's huys of hoffstede' met de Pommerse vestingbouwkundige Matthias Dögen, sinds 1648 raad en agent van de Keurvorst van Brandenburg in Amsterdam.³² Dögen had in 1647 in Amsterdam bij Louis Elsevier zijn vestingbouwkundige traktaat *Architectura militaris moderna* [...] gepubliceerd. Of hij al eerder in contact stond met Carl du Moulin is onbekend³³, dus evenmin of hij eventueel een bijdrage heeft geleverd aan het ontwerp van diens buitenplaats.

Bronnen met betrekking tot de architectuur

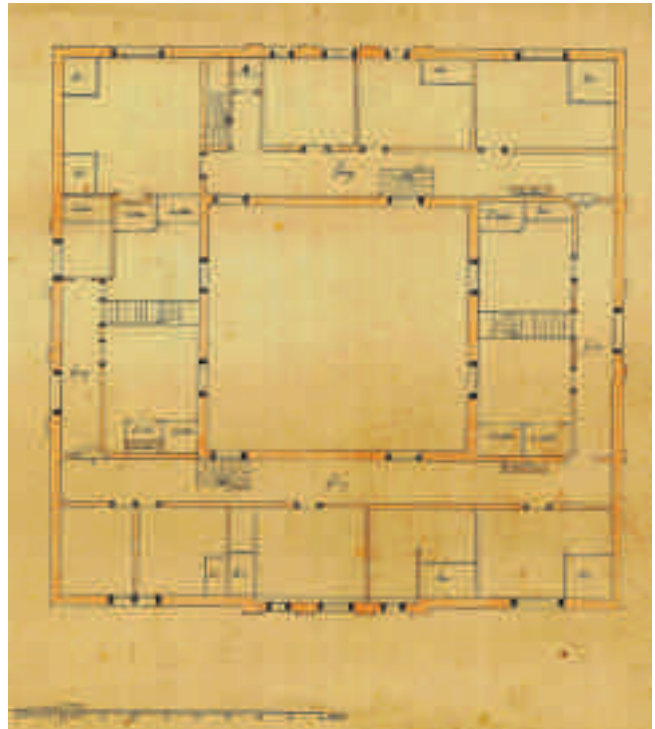
Hoe zag de hofstede van Du Moulin eruit? Helaas geven de transportakten uit 1654 geen gedetailleerde informatie over de 'treffelijke welbeplante hoffstede met het nieuw gebouwde ende

Afb. 5. Batholomeus Ziesenis, Verbouwingsontwerp voor de begane grond van huis Elswout, gesigneerd en gedateerd augustus 1805 (Noord-Hollands Archief)

andere huijsinge'. In de akten wordt verwezen naar een kaart van het landgoed door de landmeter (en architect) Erasmus den Otter, die verloren is gegaan. Voor kennis over de architectuur zijn voornamelijk twee bronnen van belang. Allereerst is er de meergenoemde kaart van Pieter Wils uit april 1642 (afb.3).³⁴ Op deze kaart is de opvallend harmonieuze symmetrische aanleg van de hofstede zeer precies weergegeven. Hoewel sommigen de kaart als ontwerp hebben opgevat³⁵, is de getekende situatie simpelweg de weergave van Du Moulins toenmalige bezit (met kleuren gemarkeerd), namelijk zijn landgoed vlak voor de toevoeging van de gronden van Lysbeth Tyssen, aangevuld met relevante buurpercelen (niet gemarkeerd).³⁶ De verschillende kleuren geven het grondgebruik aan: geel voor open gronden zoals weilanden (zonder golfjes) en duinen (met golfjes), groen voor boomgaarden en (moes)tuinen, blauw voor water, lichtbruin voor paden en wegen en rozerood voor metselwerk. Daarmee is deze kaart de belangrijkste bron voor de kennis van de architectuur en de tuinen.

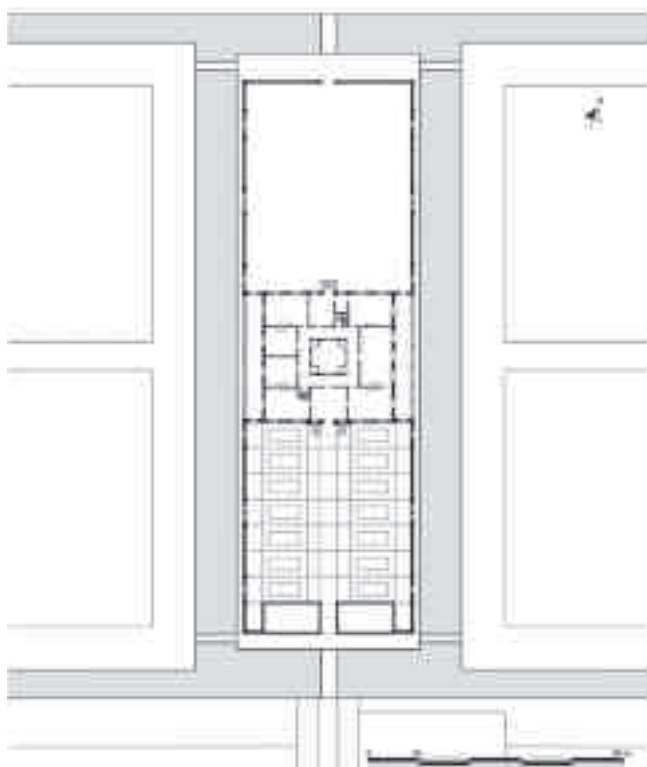
Ten tweede is een schilderij met de signatuur J.W. van belang, toegeschreven aan Jan Wouwerman³⁷, die het vroegste gezicht op de voormalige hofstede van Du Moulin betreft (afb. 1). Het schilderij lijkt te zijn vervaardigd op het moment dat de oostelijke tuin reeds door Marselis was gerooid, om te worden afgegra-

Afb. 6. Jan Martens, Opmetingstekening van de bestaande toestand van de verdieping van huis Elswout anno 1805 (uitsnede). N.B. Schaalbalk in onbekende c.q. incorrecte voetmaat (Noord-Hollands Archief)

ven, maar vóórdat er door de nieuwe eigenaar veranderingen waren aangebracht aan het voorplein. Daarmee is het te dateren omstreeks 1655. Ondanks het feit dat het een geconstrueerde voorstelling betreft, met de nodige dramatische verbeelding in de weergave van het landschap, kan het schilderij ook als een behoorlijk betrouwbare historische bron voor de architectuur ten tijde van Du Moulin beschouwd worden. Dit blijkt uit een vergelijking met de schilderijen van Jan van der Heyden en Gerrit Berckheyde, en niet in de laatste plaats de opmetingstekeningen uit 1703 van landmeter Maurits Walraven. Deze drie schilderijen van Elswout passen bovendien in de schilderkunstige ontwikkeling van het topografische schilderij in samenhang met de meetkundige studie van het perspectief, zoals die te Haarlem eerder al door onder andere Pieter Saenredam en waarschijnlijk met hulp van landmeter/wiskundige Pieter Wils is beoefend.³⁸

Voor kennis over het oorspronkelijke interieur zijn slechts latere bronnen beschikbaar. De voornaamste hiervan is het in het Latijn gestelde reisverslag van de Silesische Hebraïst Christian Freiherr Knorr von Rosenroth (1636-1689). Hij bezocht Elswout in de zomer van 1663 en geeft een gedetailleerde beschrijving van zowel het exterieur als het interieur.³⁹ Uit een vergelijking van deze beschrijving met de oudste bewaard gebleven plattegronden en doorsnede van het huis, van rond 1805, blijkt dat in de loop van anderhalve eeuw weinig is veranderd aan de interne structuur (afb. 5, 6 en 13).⁴⁰ De tekeningen uit 1805 geven zodoende eveneens inzicht in de maatverhoudingen van de oorspronkelijke Hollands-classicistische opzet.

Afb. 7. Hypothetische reconstructie van Moulins hofstede (tekening Marjon Bodewes)

Exterieur

‘Carl du Moulijns huys of hoffstede’ was gelegen op hoge zandgrond, ten zuiden van het zogenaamde Hemelsduintje. Dit kleine binnenduin, dat door latere eigenaren zou worden afgegraven, was door Du Moulin speciaal ingericht voor de konijnenjacht, inclusief een huisje voor de konijnenweider.⁴¹ Voorbij het Hemelsduintje lagen in noordwestelijke richting hogere duinen. Het nadeel van al deze duinen was natuurlijk het stuifzand, dat vooral aan de noordkant Du Moulins grondgebied plaagde. Afgaande op de kaart uit 1642 besloegen het huis en de omringende tuinen een rechthoekig grondvlak van ongeveer 236 bij 152 meter.

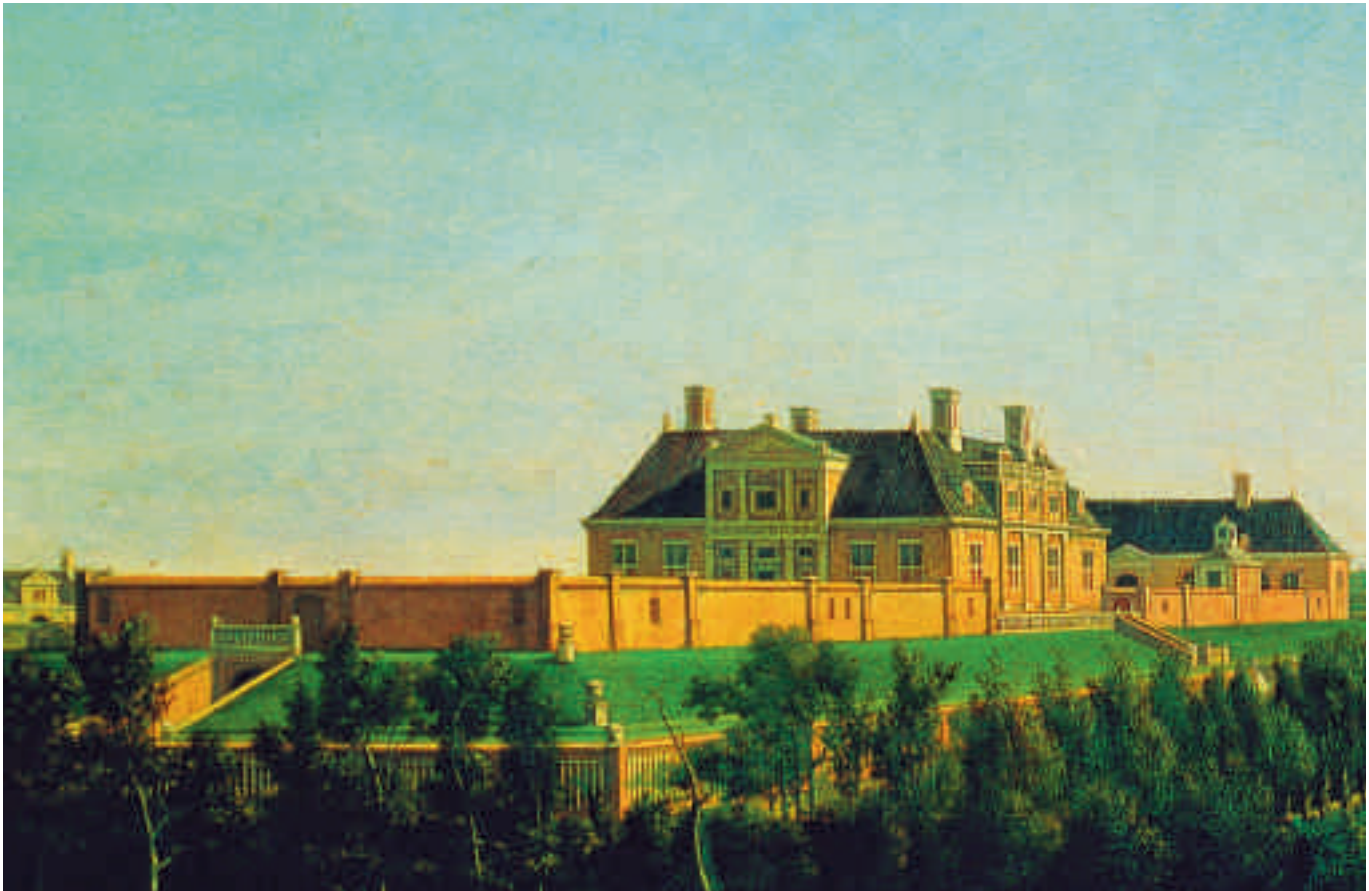
De kern werd gevormd door een nagenoeg vierkant *corps de logis*, dat samen met ommuurde voorhoven aan de noord- en zuidzijde gelegen was op een langwerpige, omgracht terrein. Ten oosten en westen van dit complex lagen tuinen, mogelijk boomgaarden, die op de middenas door een laan doorkruist werden. Hiermee lijkt Moulins hofstede het vroegste voorbeeld van een strikt symmetrisch aangelegde buitenplaats (afb. 7).⁴² Het geheel was voorzien van grachten en singels. De grachten werden gevoed door een gekanaliseerde beek die aansloot op de noordwestelijke punt van de singelgracht en die het landgoed in het zuidoosten weer verliet. Het gegeven dat de grachten rond het hof breder waren dan noodzakelijk, en de suggestie van weerbaarheid, gaf de ommuurde hofstede op traditionele wijze een *air* van welgeborenheid.⁴³

Afb. 8. Jan van der Heyden, *Huis Elswout in Overveen vanuit het zuidoosten (uitsnede)*, circa 1663 (Frans Hals Museum)

Het maaiveldniveau van de tuinen moet aanvankelijk nog ongeveer even hoog hebben gelegen als dat van het ommuurde hof, ofwel ongeveer op het niveau van het plateau waarop het huidige huis Elswout is gelegen. De op de kaart van Wils afgebeelde grachten buiten de muren laten namelijk geen ruimte voor de van schilderijen van Van der Heyden (circa 1663) en Berckheyde (circa 1670) bekende terrassen of taluds. Deze zullen pas ten tijde van Marselis zijn gevormd in het kader van een nieuwe verdiepte tuinaanleg (afb. 3, 8 en 9).

Moulins hofstede benaderde men vanuit het zuiden via een laan op de middenas. Deze ontsprong halverwege de Lytweg, de verbindingsweg tussen de Buurweg (en de weg naar Zandvoort) in het westen en de Neerweg tussen Overveen en Aerdenhout in het oosten.⁴⁴ Deze oorspronkelijke oprijlaan bestaat tegenwoordig in zekere zin nog in de vorm van een zichtas richting Elswout. Aan het einde van de laan, aan de overzijde van de brede hofgracht stond waarschijnlijk een poortgebouw, dat toegang gaf tot het ommuurde voorhof. Dit in 1805 gesloopte gebouw is onder andere bekend van de schilderijen van Van der Heyden en Berckheyde en een opmetingstekening uit 1703. De stijl van de geveldetaillering lijkt te duiden op een datering rond 1660, dus ná de periode Du Moulin. In 1663 bevatte het een kolfbaan en een orangerie, blijkens de genoemde reisbeschrijving.⁴⁵ Echter, op het aan Wouwerman toegeschreven schilderij uit circa 1655 staat het poortgebouw in perspectief los achter de oostelijke muur van het voorhof en heeft het een minder langgerekt dakvlak.⁴⁶ Dit impliceert dat het oorspronkelijk minder breed was en dus later is verbouwd (afb. 7). Op het schilderij van Berckheyde uit circa 1670 is daarnaast duidelijk zichtbaar dat het metselwerk van de zijmuren van het gebouw niet naadloos overgaat in dat van de verder zo zorgvuldig met pilasters geledede hofmuren en dat deze zijmuren als het ware aan de buitenzijde tegen de tuinmuur zijn gezet (afb. 9).

Afb. 9. Gerrit Adriaensz. Berckheyde, *Huis Elswout in Overveen*, gezien vanuit het noordwesten (detail), circa 1670 (Frans Hals Museum, langdurig bruikleen ICN)

Eenmaal onder de poort door stond men op een volstrekt symmetrisch vormgegeven voorplein. De bestrating van het plein was waarschijnlijk ook al ten tijde van Du Moulin voorzien van een blokkenpatroon, waarvan de banden correspondeerden met de pilasters van de muren, op de wijze van het voorplein van het Mauritshuis (afb. 7 en 10). In eerste instantie stonden er nog geen speelhuisjes (of volières) tegen de zijmuren; deze ontbreken nog op het schilderij van Wouwerman. Hiervoor lijken de hofmuren later ten koste van enkele pilasters te zijn aangepast (afb. 1 en 8).

Aan het voorplein was de voorgevel van het eigenlijke huis, conform de klassieke voorschriften gericht op het zuiden. Het huis bezat sobere gevels van rode baksteen, met als enige decoratie aan elke zijde een middenrisaliet met een pilasterstelling op een basement. Bij de voorgevel bestond deze uit kolossale Ionische pilasters die een fronton droegen, waardoor het huis aan deze zijde sterk op Huis ten Bosch in Maarssen leek. Opvallend was de invulling van het timpaan met bloemslingers dragende putti. Goed zichtbaar vanaf het voorplein waren ook de fraaie schoorstenen op het dak, die elk op de vier hoeken gedecoreerd waren met (Composiete?) pilasters.

Door middel van de vorm, het soort bekroning en het materiaal van de pilasterstellingen was er een subtiel (hiërarchisch) onder-

scheid gemaakt tussen de verschillende gevels. De middenrisaliet van de achtergevel had ook een fronton met putti en bloemslingers in het timpaan, maar hier waren er gestapelde pilasters, Ionisch boven Dorisch. De risalieten van de zijgevels hadden eveneens gestapelde pilasters, mogelijk zelfs Corinthisch boven Composiet (afb. 9)⁴⁷. In plaats van een fronton was er een balustrade die een uitzichtplat afsloot, terwijl festoenen als bij de voor- en achtergevel ontbraken. Op grond van de schilderijen van Jan Wouwerman en Berckheyde lijken de pilasterschachten van de oostgevel te zijn uitgevoerd in natuursteen, terwijl die van de westgevel volgens Berckheyde in baksteen waren uitgevoerd. Indien dit een correcte weergave is van de oorspronkelijke situatie, kan deze curieuze afwijking van de symmetrie hebben samengehangen met het verschil in representativiteit tussen de oost- en westvleugel.

Aan weerszijden van het gebouw gaven poortjes toegang tot straatjes die langs de zijgevels naar het ommuurde achterhof leidden. Deze straatjes waren aan de grachtzijde afgezet met een gelijksoortige balustrade als op de middenrisalieten (afb. 1, 6 en 9).

Het achterhof van Elswout was vermoedelijk de eigenlijke siertuin, een soort hortus conclusus, met een aangenaam microklimaat dankzij de zonverwarmde ommuring. De muur om het ach-

Afb. 10. Vooraanzicht van Elswout, getekend door Maurits Walraven in 1719 (uitsnede), naar een opmeting uit 1703 (Prentenkabinet van de Universiteit Leiden)

terhof was exact zo geleased als die om het voorhof. Via kleine vensters in de muur kon men een glimp van het landschap opvangen, en via een poort in de noordmuur (en een brug over de gracht) moeten de oost- en westtuinen toegankelijk zijn geweest, en daarmee ook het achterland met het voor de konijnenjacht ingerichte Hemelsduintje. Ten tijde van de volgende eigenaar, Gabriël Marselis, was het achterhof een verdiepte warande, verfraaid met beelden en een indrukwekkende fontein

(afb. 8 en 11), maar het is onwaarschijnlijk dat dit al ten tijde van Du Moulin het geval was.⁴⁸ Ten eerste waren er toen nog geen lager gelegen gronden buiten het complex waarmee verbinding gemaakt kon worden. Bovendien was het achterhof direct buiten de tuinmuur omringd door grachten, wat een dergelijke geïsoleerde 'kuip' nogal vochtgevoelig zou maken. Ook het gebrek aan architectonische verbinding tussen de plint van de noordgevel en de kelder van het huis enerzijds en het verdiepte hof anderzijds, maakt het onwaarschijnlijk dat de oorspronkelijk

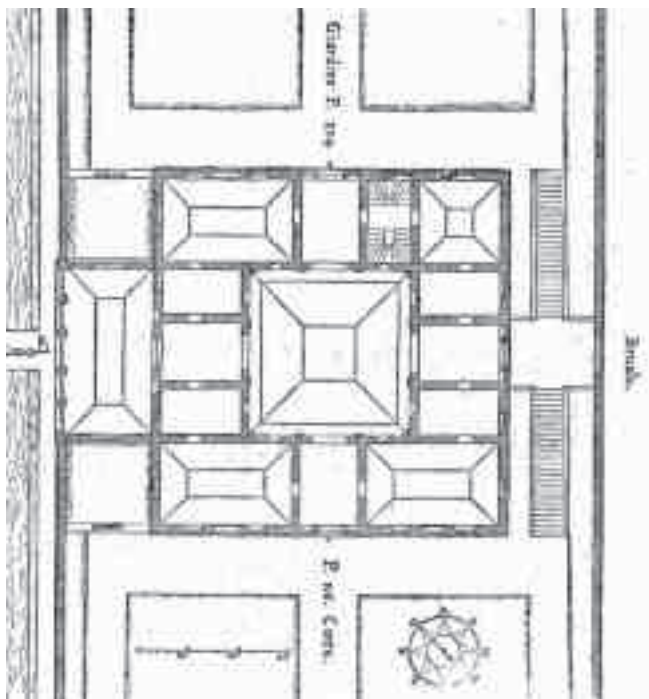
Afb. 11. Achteraanzicht van Elswout, getekend door Maurits Walraven in 1719 (uitsnede), naar een opmeting uit 1703 (Prentenkabinet van de Universiteit Leiden)

ke aanleg al een verdiepte tuin kende. De muren van de verdiepte tuin hadden beeldnissen op de wijze van het poortgebouw uit circa 1660, wat er ook op wijst dat het verdiepte achterhof pas door Marselis is aangelegd.

Interieur

Het bijna vierkante huis gaat wat de plattegrond betreft terug op de Romeinse villa, althans de reconstructie daarvan in de publicaties van Palladio en, met name, Scamozzi. Diens plattegrond van Villa Molin was als voorbeeld van een *villa suburbana* in de (landelijke) omgeving van een stad – een ideaal voorbeeld voor Moulins hofstede (afb. 12).⁴⁹ De onmiskenbare verwantschap tussen de plattegronden van de villa en de hofstede, maakt het zelfs niet ondenkbaar dat Du Moulin letterlijk Villa Molin heeft willen citeren, ook gezien de positie ten opzichte van de ommuurde *cortile* en *giardino*. Beide (nagenoeg) symmetrische plattegronden tonen een inwendig (molen)kruis, waarmee zij de naam van de bouwheer lijken te symboliseren.⁵⁰ Moulins hofstede is in dat geval niet alleen het vroegst bekende voorbeeld in Nederland van een navolging van een Scamozzi-plattegrond, maar ook een bijzonder staaltje van *architecture parlante* avant la lettre.⁵¹

Het middelpunt van Du Moulins villa was niet een centrale hal als in Villa Molin, maar een binnenplaats bij wijze van atrium, met een omgaande (dichte) galerij waarop alle kamers uitkwamen. De binnenplaats zelf was waarschijnlijk toen ook reeds kruisvormig, door de secreten in de vier hoeken, die toegankelijk waren vanuit de galerij aan de oost- en westzijde.

Afb. 12. Plattegrond van Villa Molin, gepubliceerd in Scamozzi's *L'Idée della Architettura Universale* (1615), hier gekanteld weergegeven omwille van de vergelijking met Moulins hofstede

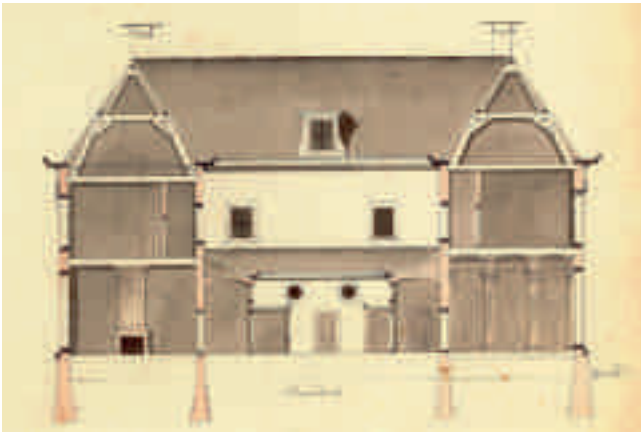
Bij betreding van het voorhuis kon men links en rechts naar de twee zijkamers, en rechtuit naar de galerij en de binnenplaats. Het belangrijkste vertrek, de zaal, lag aan de rechterkant in de oostbeuk en was ongeveer twee keer zo lang als breed, volgens Palladio en Scamozzi de maximale lengtemaat voor een dergelijk representatief vertrek. Uit de genoemde beschrijving van het interieur uit 1663 blijkt dat de zaal ten tijde van Gabriël Marselis gedecoreerd was met pilasters.⁵² Afgaande op een bouwtekening uit 1805 waren dit Corinthische pilasters met bloemslingers op de schachten (afb.13).⁵³ Indien deze kamerhoge pilasters al uit de tijd van Du Moulin stamden, verwijzen ze naar Jacob van Campen. Van Campen ontwierp in 1637 namelijk een soortgelijke decoratie voor de feestzaal en de benedenzaal van Paleis Honselaarsdijk.⁵⁴ Ook de benedenzaal van het Mauritshuis werd in dezelfde tijd van pilasters voorzien. Bedenkende dat Moulins hofstede al in februari 1637 werd bewoond, is het mogelijk dat deze vorm van interieurdecoratie hier als eerste is toegepast en daarna door Van Campen naar Den Haag is geëxporteerd.

Interessant is ook de beschrijving van de schouw van de zaal 'met zuilen zo hoog als pilaren'.⁵⁵ Dit doet denken aan enkele van de classicistische schouwen die Pieter Post waarschijnlijk voor het Stadhouderslijk Kwartier heeft ontworpen (1640) en voor het kabinet van Amalia in Huis ten Bosch (vanaf circa 1647).⁵⁶

De hoekkamers aan weerszijden van zowel het voorhuis als de zaal waren conform de klassieke voorschriften gericht op het zuiden en/of oosten en hadden volgens de aanwijzingen van Palladio in de plattegrond een maatverhouding van ongeveer 1: $\sqrt{2}$. Dit gold ook voor de vierde 'zijkamer' op de noordwesthoek, die waarschijnlijk ook toen al als keuken was ingericht. Dat de maatverhouding en ordening van de belangrijkste vertrekken zo dicht de voorschriften uit de traktaten benaderde, is bijzonder. Wat de hoogte betreft valt op dat de grote zaal (op het oosten) en alle vertrekken op het zuiden een iets hoger plafond hadden dan de andere vertrekken (afb. 6 en 13).

Tussen de keuken en de noordoostelijke zijkamer lag een soort tweede voorhuis, dat als portaal naar het achterhof diende. Hiernaast leidde een spiltrap naar de kelder en de verdieping. In de westbeuk, tussen de keuken en de zuidwestelijke zijkamer, bevonden zich nog twee kleinere kamers, elk met slechts één venster, uitkijkend op de westelijke tuin. Vanwege de muur tussen deze twee kamers was van buitenaf gezien de middelste travee van de westgevel blind (althans op de bel-etage).⁵⁷ Mogelijk omwille van een optisch bevredigende proportionering was deze raamloze travee smaller dan de andere twee traveeën van de middenrisaliet, waarmee de gehele middenrisaliet van de westgevel smaller uitviel dan die van de oostgevel (afb. 6, 7 en 9).

Samenvattend had Moulins hofstede in alle opzichten een opmerkelijke mathematische helderheid en symmetrie, volgens de idealen van het classicisme. De opmerkelijke toepassing van een kruisvorm in de plattegrond kan een verwijzing zijn geweest naar de eigen familienaam, waarbij Scamozzi's Vila Molin tot voorbeeld kan hebben gediend. Evenals Villa Molin was Du Moulins 'voortreffelijke' buitenplaats gebaseerd op het concept van de Romeinse villa, wat zowel bleek uit de plattegrond en het exterieur als de representatieve ruimtes. Alhoewel Gabriël Mar-

Afb. 13. Jan Martens, doorsnede van een niet uitgevoerd ontwerp uit 1805 voor de verhoging van Elswout met een hele verdieping, met behoud van het zeventiende-eeuwse zaalinterieur (uitsnede) (Noord-Hollands archief)

selis, de volgende eigenaar, de architectuur van de hofstede grotendeels intact heeft gelaten en hoofdzakelijk fraaie tuinen liet aanleggen, is bij het afzanden van de oorspronkelijke tuinen en de wijziging van het poortgebouw en het voor- en achterhof de oorspronkelijke helderheid van de vroeg Hollands-classicistische hofstede na 1654 enigszins verloren gegaan.

De architect

Aangezien Moulins hofstede in Overveen overduidelijk een vroeg staaltje van Hollands-classicistische architectuur is, kan het niet anders dan dat één of meer Haarlemse schilder-architecten bij de bouw betrokken zijn geweest. Jacob van Campen (1596-1657) ligt hierbij het meest voor de hand. Ruud Meischke wees reeds op de treffende overeenkomst tussen de voorgevels van Elswout en Huis ten Bosch in Maarssen (1628) en de timpaanvullingen met putti van Elswout en Paleis Honselaarsdijk.⁵⁷ Ook de sterke relatie met de traktaten van Palladio en vooral Scamozzi en de overeenkomsten met de interieurs van Paleis Honselaarsdijk en het Mauritshuis zijn aanwijzingen voor Van Campens betrokkenheid. Tenslotte moet gewezen worden op de relatie tussen Carl du Moulin en Johan Wolfert van Brederode. Jacob van Campen heeft voor Van Brederode ‘verscheidene ontwerpen’ gemaakt, waaronder waarschijnlijk de kruissymmetrisch bedoelde tuinaanleg van Amaliastein en de hofpoort met het pilastergelede muurwerk van het voorplein van kasteel Batenstein te Vianen.⁵⁸

Op grond van het beschikbare bronnenmateriaal kunnen ook twee andere ontwerpers met Carl du Moulin in verband worden gebracht. Als eerste moet Pieter Wils (†1647) worden genoemd. Toen Carl du Moulin zijn grondaankopen deed, liet hij die tegelijk door deze Haarlemse landmeter en wiskundige opmeten en in kaart brengen. Dat Pieter Wils zich niet beperkte tot passief meetwerk, maar ook ontwerpen maakte, blijkt onder andere uit zijn plannen voor de stadsuitbreiding van Haarlem vanaf 1642, op verzoek van het stadsbestuur. Als landmeter was hij lid van het lokale Sint-Lucasgilde, het kunstenaarsgilde. Via dit gilde

lijkt een aantal schilders van Wils de kunst van het perspectief en ideale proporties te hebben geleerd, onder wie Pieter Saenredam en Pieter Post. Het is bekend dat Pieter Wils in het vroege voorjaar van 1645 met Pieter Post samenwerkte aan de voorbereidingen voor de bouw van Huis Swanenburg te Halfweg, voor het Hoogheemraadschap Rijnland. Wils maakte waarschijnlijk de terreinopmeting, waarop Post vervolgens het gebouw kon ontwerpen.⁵⁹ Wils hoeft dus niet enkel de gronden van Du Moulin te hebben opgemeten, maar kan ook betrokken zijn geweest bij het ontwerp van Du Moulins hofstede, in het bijzonder van de maten van het totaal van huis, erf, tuinen, grachten en singel.

Ook de schilder-architect Pieter Post (1608-1669) kan met Moulins hofstede in verband gebracht worden. Du Moulin en Pieter Post moeten elkaar al vóór maart 1638 gekend hebben. Toen stond de rijke Ruslandhandelaar namelijk borg voor de jonge kunstenaar, toen deze laatste twee achter elkaar gelegen en samen te voegen huisjes aan de westzijde van de Crayenhorstgracht kocht, om daar te gaan wonen met zijn aanstaande vrouw, de Holsteinse Rachel Ridder(s).⁶⁰ Zo werd Pieter Post op één huis na buurman van Du Moulin. Deze borgstelling toont dat Post tot de kring van Du Moulin behoorde, dat deze vertrouwen had in de carrière van Post en graag bereid was een jong koppel op weg te helpen. Dit kan een beloning zijn geweest voor een naar wens voltooide opdracht en dus een mogelijke aanwijzing dat Pieter Post heeft ontworpen voor Carl du Moulin.

Het is opvallend dat het gezin van Carl du Moulin wel vier keer getuige is geweest bij de –gereformeerde– doop van de kinderen van Pieter Post.⁶¹ Dit zou er op kunnen duiden dat er familiebanden bestonden, maar dit is helaas niet na te gaan vanwege de genealogische mist rondom Rachel Ridders en de families Du Moulin, Rubbens/Ribbens en Vermeulen. In ieder geval spreekt ook dit van een nauwe ‘familiaire’ of cliëntelistische band tussen Post, Du Moulin en hun echtgenotes. Carl du Moulin (‘Charles Molijn’) zelf was in 1639 getuige bij de doop van de oudste zoon van Post, Johannes.⁶² Du Moulins vrouw Margrita Rubbens (‘Margaretha Molijn’) was het jaar daarop getuige bij de doop van Catharina Post⁶³, terwijl op 15 augustus 1643 dochtertje Maria Post werd vernoemd naar Carls stiefdochter Maria Vermeulen.⁶⁴ In 1647 was stiefzoon Gillis Vermeulen tenslotte in Den Haag getuige bij de doop van Hendrik Post – vernoemd naar de juist overleden stadhouder – nota bene samen met Amalia van Solms, douairière van Oranje-Nassau.⁶⁵

Pieter Post is zijn carrière begonnen als schilder. Schilderijen van zijn hand dateren uit de jaren 1631-1633. In 1634 vermeldde de collecteur van het Sint-Lucasgilde bij Post echter dat hij ‘buiten stee 2 jaar’ was.⁶⁶ Hij assisteerde toen waarschijnlijk Jacob van Campen in Den Haag, aangezien Van Campen zijn ontwerpen gewoonlijk door tekenaars liet omzetten in bouwtekeningen.⁶⁷ De relatie tussen Du Moulin en Post is een sterke aanwijzing dat Post ook bij diens buitenplaats betrokken is geweest en bevestigt daarmee tegelijkertijd zijn werkzaamheid voor Van Campen.

Mogelijk heeft Carl du Moulin Post daarna, vanaf 1639, aan zijn opdracht voor Vredenburg in de Beemster geholpen. Du Moulin had namelijk familiebanden met de in de Amsterdams-Lutherse kerkgemeenschap prominent aanwezige stiefmoeder van Frederick Alewijn, Eva Stalpaert van der Wiele.⁶⁸

Het einde van Moulins hofstede, het begin van Elswout

Vanaf het najaar van 1651 verslechterde de economie van de Republiek door de Navigation Act van oktober 1651, en de daaropvolgende Eerste Engels-Nederlandse Oorlog. Schoonzoon Matthias Dögen schreef in 1652 over de toestand in de Republiek aan de Brandenburgse Keurvorstin Luise Henriette: 'Täglich kommen mich bei dieser kümmerlicher Zeit alhier Mäuer und Zimmerleute anlauffen und fragen, ob sie nicht bei Ew. Churfl. Durchl. Konten werck finden'.⁶⁹ Een van de directe gevolgen van de Engelse Oorlog was het volstrekt instorten van de handel op Rusland, gevolgd door het verlies van allerlei beschermde privileges die de Nederlandse kooplui te Rusland genoten. De kennelijk verslechterde financiën van Carl du Moulin⁷⁰ noopten vanaf 1651 tot verkoop of schuldenverzwaring van zijn onroerende goed.⁷¹ Desondanks moet hij nog in 1652 zijn landgoed te Overveen hebben uitgebreid met de fruitboomgaarden genaamd de Vollemeerscroft.⁷² Uiteindelijk was Carl du Moulin toch genoodzaakt zijn hofstede op te geven. De hofstede werd in 1654 door de crediteuren van Carl du Moulin per willig decreet voor 33.650 gulden verkocht aan Gabriël Marselis, Carl du Moulin welbekend. Daarmee zullen onder andere Moulins bevriende schuldeisers terugbetaald zijn.⁷³

Nadat hij tussen circa 1658 en 1663 als factor van Matthias Dögen in Oost-Pruisen gestationeerd was geweest, werd Carl du Moulin met kerstmis 1663 weer als lidmaat in de Haarlemse Lutherse kerk ingeschreven.⁷⁴ Nog in 1664 en 1665 voldeed hij zijn (bescheiden) contributie aan de Lutherse Kerk te Haarlem, maar in 1666 werd hij niet meer genoemd.⁷⁵ Op 12 juni 1667 droeg hij nog een lijfrente over op zijn stiefkinderen.⁷⁶ Gezien zijn hoge leeftijd, zal Carl du Moulin niet lang daarna zijn gestorven.

Ondertussen was Moulins hofstede rond 1659 Elswout gaan heten en werd het door Gabriël Marselis verbouwd tot het buiten dat we kennen van de zeventiende-eeuwse schilderijen en reisbeschrijvingen. Met het afzanden van de tuinen aan weerszijden van het huis en hof, verdween toen reeds het grootste deel van de oorspronkelijke aanleg. Buiten het hof, aan weerszijden van de zuidelijke toegangslaan werden twee nieuwe stalgebouwen toegevoegd. Mogelijk kort na 1665 (tussen 1663 en 1682), werd de toegang van Elswout naar de oostzijde van de tuin verplaatst, waartoe een nieuwe laan werd aangelegd en een tweede poorthuis werd gebouwd.⁷⁷ De ontvangst op Elswout van Mary Stuart prinses-douanière Van Oranje in 1660 vormde de opmaat voor de roem en bezienswaardigheid van Elswout.

In de loop der eeuwen is met de uitbreiding en verlandschappelijking van de tuinaanleg, ook het huis en hof van Elswout stapsgewijs verbouwd. Nadat al rond 1700 het achterhof zijn ommuring verloren had, werd aan het eind van de achttiende eeuw de rest van de oorspronkelijke ommuring van de hoven evenals de muren van het talud gesloopt, ten behoeve van een vloeiender, landschappelijke verbinding tussen huis en park. Tenslotte moest ook het oudste poorthuis aan het voorplein in 1805 het veld ruimen. Tegelijk werd in 1805 het inmiddels vrijstaande huis Elswout ingrijpend verbouwd, naar ontwerp van Barthelomeus Ziezenis. Daarbij werd het huis met een hele verdieping verhoogd.

Tenslotte werd Elswout een laatste maal ingrijpend verbouwd in 1883-1884, naar ontwerp van Constantijn Muysken. Dat de nog resterende bijgebouwen uit de periode Marselis daarbij niet gesloopt zijn, hangt samen met de plotselinge bouwstop ten gevolge van de dood van de bouwheer Willem Borski jr. (1834-1884).⁷⁸ Vrij recent is het huis door de huidige eigenaar gerenoveerd, deels aan de hand van interieurontwerpen van Muysken, waarbij helaas ook een parkeergarage onder het huis is aangebracht.

Dit alles maakt dat van de oorspronkelijke hofstede-aanleg van Du Moulin concreet gezien niets meer rest dan delen van de bouwkundige structuur van het huis, waaronder de muren van de beletage, en het talud waarop huis Elswout is gelegen. Aangezien een belangrijk deel van de huisplattegrond en in bredere zin ook de geografische oriëntatie van de aanleg behouden zijn gebleven, inclusief de zandvaart (tegenwoordig Marcelisvaart geheten), vormt Du Moulins hofstede desondanks tot op heden de kern van Elswout.

Noten

- ¹ Gerrit Adriaensz. Berckheyde (Haarlem 1638 - Haarlem 1698), *Huis Elswout in Overveen, gezien vanuit het noordwesten*, circa 1670, paneel 52 x 80 cm, Frans Halsmuseum, inv. nr. os 75-315 (langdurig bruikleen ICN); Jan van der Heyden (Gorinchem 1637 - Amsterdam 1712), *Huis Elswout in Overveen vanuit het zuidoosten*, circa 1663, paneel 39,5 x 34 cm, Frans Halsmuseum, inv. nr. os 74-352; Jan Wouwerman (Haarlem 1629 - Haarlem 1666), *Huis Elswout in Overveen vanuit het noordoosten*, gesigineerd J.W., circa 1655, particuliere collectie.
Zie N. Köhler (red.), *Painting in Haarlem 1500-1850. The collection of the Frans Hals Museum*, Amsterdam 2006, cat. nr. 21, 388 en cat. nr. 229, 518.
- ² Carl/Carel/Caerlo/Charles (du/de) Moulin/Molyn/Moulyn/Molin ondertekende akten zelf consequent met Carl du Moulin, vandaar dat deze naam aangehouden wordt. De enige informatie over zijn leeftijd en ouderdom, komt uit notariële akten. Carl du Moulin was 25 jaar oud in 1613. Stadsarchief Amsterdam (SAA), NA197, fol. 518v, notaris Jan Franssen Bruijningh, 23 maart 1613. Een laatste teken van leven betrof het overdragen van een lijfrente door Du Moulin op zijn stiefkinderen, Noord Hollands Archief (NHA), Oud Notarieel Archief Haarlem (ONA Haarlem), 14, 12 juni 1667.
- ³ C.J. Gonnet, 'Elswout', *Jaarboek Haarlem* (1933), 42-46; W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, Delft 1980, 161; C.S. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, Deel West: Noord-Holland, Zuid-Holland*, Rotterdam 1998, 236-237; H.M.J. Tromp, *Elswout te Overveen, deel 12 uit de serie Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen*, Zeist 1983, 5; J.S.M. Vrijland en C.W.D. Vrijland, *Elswout C.A.*, Haarlem 1939, 1; H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982, 41.
E.A. de Jong is voorzichtiger met de vroegste geschiedenis van Els-

- wout, maar gaat ook uit van een 'voltooing' door de volgende eigenaar Gabriël Marselis. J.D. Hunt en E.A. de Jong (red.), 'The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary/De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst', *Journal of Garden History* 8 (1988) 2&3, 116; E.A. de Jong en M. Dominicus-Van Soest, *Aardse Paradijzen I. De tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw*, Gent 1996, 160 en cat. 28a-b.
- ⁴ Gonnet 1933 (noot 3), 43-45. Ook dankzij mondelinge mededelingen van C.J. Gonnet is al decennia eerder het verhaal de wereld in gebracht: H.C. Rogge, 'Elswout in Zuid-Kennemerland', *Eigen Haard* 30 (1904) 812 en noot 2.
 - ⁵ Voor een populaire variant van dit stichtingsverhaal zie tevens: H.B., 'Gestalten uit Elswouts verleden', *Bijeenkomst ter Gelegenheid van de opening van 'Elswout' als schoolgebouw van het Jac. P. Thijssse Montessori-lyceum te Overveen, woensdag 5 januari 1949*, Wormerveer 1949.
 - ⁶ R. Meischke, 'De vroegste werken van Jacob van Campen', *Bulletin KNOB* 65 (1966)5, 143.
 - ⁷ Zie voor de Russische besoiignes van Carl du Moulin: E. Wijnroks, *Handel tussen Rusland en de Nederlanden 1560-1640*, Hilversum 2003, 267-273, 283-286, 290-291, 297, 314, 321, 324-325, 340, 347, 350, 364-365, 369, 373. Zie tevens: J. Scheltema, *Rusland en de Nederlanden: beschouwd in derzelver wederkeerige betrekkingen*, Amsterdam 1817, 117, 133, 212, 174, 365.
 - ⁸ Er zijn geen Amsterdamse lutherse dopen gedocumenteerd van vóór 1591. Eventueel is Carl du Moulin in Hamburg of een andere Noordduitse stad geboren, maar ook in dat geval wel vóór 1613 naar Amsterdam gekomen. Ook zijn er geen gegevens bewaard gebleven over Amsterdamse lutherse huwelijken in de jaren 1622-1632. Haarlemse doop-, trouw- en lidmaatgegevens van lutheranen dateren pas vanaf 1645. Een huwelijk te Hamburg kan gezien de herkomst van zijn latere echtgenote niet worden uitgesloten.
 - ⁹ Tot en met mei 1630 was Carl du Moulin (royaal) contribuant van de Lutherse kerk te Amsterdam geweest. SAA, Evangelisch-Lutherse gemeente te Amsterdam, kerkenraad en ouderlingen, inv. nr. 827, fol. 169 (november 1627) Carel du Molyn f 15,-; fol. 176 (mei 1628) Carlus Mollin f 25,-; fol. 183 (1 november 1629) Carlo de Molin f. 37,10,-; fol. 206 (mei 1630) Carle Molyn f 18,15,-. Vanaf november 1630 wordt Carl du Moulin niet meer vermeld onder de contribuanten.
 - ¹⁰ Over het potasmonopolie zie: J. Kotilaine, *Russia's foreign trade and economic expansion in the seventeenth century*, Leiden 2005, 183; M. Solomon Arel, 'The Arkhangel'sk trade, empty state coffers, and the drive to modernize. State monopolization of Russian export commodities under Mikhial Fedorovich', in: J. Kotilaine en M. Poe (red.), *Modernizing Moskovy: reform and social change in seventeenth-century Russia*, London/New York 2004, 195-197.
 - ¹¹ Wijnroks 2003 (noot 7), 286.
 - ¹² Scheltema 1817 (noot 7), 173-174; Regionaal Archief Leiden (RAL), Notarissen ter Standplaats Leiden, inv. nr. 432, fol. 124, notaris Kaerl Outerman, 25 juni 1639. De twintigjarige 'Valentinus Bilius, Moscovita' werd op 29 september 1636 als student medicijnen ingeschreven.
 - ¹³ Margrita Rubbens was wellicht een dochter of zuster van Hans Rubbens/Ribbens, koopman te Hamburg, die in de zomer van 1635 een koperen ketel naar Amsterdam zond, en aldaar op verzoek van Jacob Verpoorten werd geïnspecteerd door Lodewijk Borremans en diens zwager Hendrick Stalpaert. SAA, Notarissen ter Standplaats Amsterdam (NA) 597, fol. 66, notaris Lamberti, 17 augustus 1635. Borremans was een neefje van Margrita Rubbens. Elisabeth Rubbens weduwe Davidt Vermeulen, mogelijk een zuster van Margrita Rubbens, was op 2 juli 1654 te Amsterdam doopgetuige bij de lutherse doop van een kleinkind van Margrita Rubbens, Frederik Wilhelm Dögen.
 - ¹⁴ 'Belending: ten noorden de naergelaten weduwe van doctor Bugge, ten oosten & suijden de [wetmatige?] erfgenamen van meester Gijsbert binder [...] ende ten westen de voorn. erfgenamen van mr. Gijsbert'. Noord-Hollands Archief (NHA), Oud-rechterlijke en weeskamerarchieven (ORWA), inv. nr. 1066, fol. 150v, 16 maart 1633.
 - ¹⁵ Een stuk grond (van de erven Willem van Matenesse) ten zuiden en westen van Carl du Moulin, ten oosten van de Buurweg en ten noorden van de Lytweg. NHA, Elswout, inv. nr. 1; NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 170v, 9 januari 1634 [doorgehaald: 20 november 1633] (afb. 3 nr. 2). De hofstede Stuivesant (van de weduwe Bugge) met landerijen, ten noorden van Du Moulin en ten zuiden van het Hemelsduintje. NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 173v, 9 januari 1634 (afb. 3, nr. 3). Aefgens Croft, ten oosten van de weg en ten westen van de weduwe Bugge, op 22 december 1633 verkocht aan Johan Colterman, maar op 24 april 1634 doorverkocht aan Du Moulin. NHA, ORWA, 1066, fol. 169 ev. (afb. 3, nr. 6).
 - ¹⁶ J. van Varel Pz, *Kaerte van de Heerleikheid Breederode met desselfs aanpalende dorpen rondsom Haerlem gelegen* [...], 1775, 47 x 67 cm, manuscriptkaart (officiële kopie door J. van Varel uit 1775 van een kaart door Pieter Wils uit 1635), Universiteit Leiden, Prentenkabinet, COLBN Port 29 N 25.
Op de kaart uit 1636 staat de landmetersopmerking 'tot Moulyns woning 150 roe', bij een stippellijn die, gelegd naast de kaart van Wils uit 1642, duidelijk wijst in de richting van Moulins hofstede. Deze opmerking dateert gezien de penvoering onomstotelijk uit 1636. NHA, *Kaartboek van de landerijen* [van het Heilige Geesthuis], *getekend in 1636 door de landmeter Pieter Wils en bijgehouden tot 1732*, Kennemer Atlas, nr. 51-999024 M, fol. 28, Overveen 14.
 - ¹⁷ Het werd verkocht voor f. 1358-16-7, terwijl het door de schepen op 7 februari voor slechts f. 465,- was aangekocht. NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 216v, 27 februari 1635.
 - ¹⁸ NHA, ONA Haarlem, 148, fol. 77v, 17 februari 1637.
 - ¹⁹ In de zomer van 1635 werden een huis met boomgaard ten oosten van de Buurweg en ten noorden van Du Moulin (afb. 3, nr. 10), en het Hemelsduintje (afb. 3 nr. 11) aangekocht. NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 227v, [?] juni 1635. NHA, Elswout, inv. nr. 3 en NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 230, 3 augustus 1635. Deze boomgaard, voorheen van Jan van Sompel, is niet gekocht in 1638, zoals vermeld in het artikel van Gonnet 1933, (noot 3). NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 191, 14 april 1634 (afb. 3, nr. 7). NHA, ORWA, inv. nr. 1066 fol 206, 22 februari 1634 (afb. 3, nr. 4); NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 182, 10 maart 1634 (afb. 3, nr. 5); NHA, ORWA, inv. nr. 1066, fol. 200, 1 mei 1635 (afb. 3, nr. 9).
 - ²⁰ Het Utrechts Archief, Archief van de Balije van Utrecht der Johanierorde 1251-1851, inv. 287: Stukken betreffende de openbare verkoping van het hof [...] behorende aan de commanderij van Waarder, 1635. In 1638 werd 'Sr. Du Moulin 'opt Hoff [te Waarder] x 1 mergen 4000' aangeslagen voor 20 gulden. Streekarchief Rijnstreek, Kohier 200ste penning van Waarder.

- ²¹ Op de plek van dit verdwenen huis staat sinds 1941 het gebouw van de voormalige Christelijke School voor U.L.O.
- ²² NHA, Oud-Rechterlijk Archief van Haarlem (ORA Haarlem), Tp 76-56, fol. 69, 31 november 1635; NHA ORA Haarlem, Tp76.57, fol. 156, 26 maart 1637.
- ²³ Transport van Gillis Vermeulen (de stiefzoon van Carl du Moulin) op Pieter van Campen in 1656. NHA, ORA Haarlem, Tp76.70, fol. 37.
- ²⁴ C.W.D. Vrijland, 'De zanderij van Elswout', *Jaarboek Haerlem* (1953), 64 (zonder bronvermelding). Akten of kopie-akten aangaande de verlening van dit zandrecht in juni 1636 zijn niet aangetroffen in het in 1973 overgedragen huisarchief Elswout.
- ²⁵ NHA, ORWA, inv. nr. 1067, fol. 152v, 20 november 1642; NHA, Elswout, inv. nr. 5. Een genealogie van de familie Dobbius wordt bewaard in de bibliotheek van het NHA, Depot 44-000364 M.
- ²⁶ Bij een later transport van de gronden rondom de zandvaart aan Gabriël Marselis, stond in de akte vermeld: 'Oock sal den cooper naercomen de contracten soo met zijn Ed[el]e de hooch ende welgeboren heer van brederode door Carel du Moulin wegens de sanderije is gemaect den cooper mede bekend'. NHA, Elswout, inv. nr. 8; NHA, ORWA, 1069, fol. 9v.
- ²⁷ In de kaart is in potlood een schetsvoorstel ingetekend, om de wegen rondom Moulins hofstede en de wildernis van Brederode recht te trekken, in samenhang met Du Moulins andere, noordelijker gelegen hofstede, Meersenburg. Deze hofstede heeft na de verkoop in 1654 een andere eigendomsgeschiedenis gekend dan Elswout, wat pleit voor een datering van de potloodlijnen vóór 1654. Gezien het gegeven dat de zandvaart ook met potlood ingetekend is, maar niet eveneens als pengetekende officiële aanpassing is aangebracht, is de datering van de poloodtekening waarschijnlijk tussen juni 1642 en december 1644.
- ²⁸ Zie behalve de kaart van Pieter Wils uit 1642, met daarin toegevoegd deze limietscheiding en begeleidende tekst, ook: NHA, Topografische Atlas, Erasmus den Otter, 'Kaart van de limietscheiding tussen het "Hemelduijntgen"', gelegen op de grond van Elswout, en de Wildernis van Berkenrode', december 1659.
- ²⁹ Ontbrekende stukjes land: NHA, ORWA, inv. nr. 1067, fol. 151v, 20 november 1642; NHA, ORWA, inv. 106, fol. 203, 4 mei 1644. Verhuur moestuin: NHA, ONA Haarlem, 138, fol. 135v-136v, notaris Jacob Pietersz Schoudt, 17 januari 1645.
- ³⁰ NHA, ORWA, inv. nr. 1069, fol. 9v; NHA, Elswout, inv. nr. 7 en 8. De omschrijving 'treffelijke welbeplante hofstede' komt uit de transportakte bij de verkoop van de hofstede in 1654 door de crediteuren van Du Moulin aan Gabriël Marselis. NHA, ORWA, inv. nr. 1069, fol. 3.
- ³¹ Een paar jaar eerder, op 23 juli 1646, was 'op dr. Carl du Mouljns hofstede ofte landehuiß' het dochttertje van haar broer (of oom) Hans van Gistelen en Maria Cromhuysen van Riga gedoopt. Het doop-, trouw- en lidmatenboek van de Lutherse kerk van Haarlem begint overigens pas in 1645.
- ³² NHA, Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB), Haarlem 111, fol. 673-674. Matthias Dögen was afkomstig uit Dramburg, Achter-Pommern (Drawsko Pomorskie). Hij werd op 6 augustus 1651 ingeschreven als lidmaat van de Lutherse kerk te Haarlem. Op 13 mei 1651 werd zijn huwelijk met 'Maria Vermeulen van Hamburg wonend te Overveen' te Amsterdam publiekelijk aangekondigd. SAA, DTB 681-89. Een paar dagen na het huwelijk op de hofstede waren 'Carel de Molijn tot Oerleveen' en 'Maria Deugens' in de Lutherse kerk te Leiden doopgetuigen voor een kind van Henrich Martenssoon. RAL, Dopen Lutherse kerk, 19 juli 1651.
- ³³ Het is wel mogelijk dat Carl du Moulin en Dögen elkaar al langer kenden, als concurrent. Reeds sinds 1637 bracht Dögen namelijk Pruisische bosbouwproducten, zoals potas, namens de Keurvorst op de Amsterdamse markt. F. Mager, *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum*, Köln/Graz 1960, (Band II) 26.
- ³⁴ *Caerte, Aenwysende de gelegentheit vande wildernissen, landen, wegen, ende wateringhen, omtrent Overveen[...] in mayo anno 1642 door Pieter Wils*. Nationaal Archief (NL-HaNA), Kaarten Hingman Supplement (4.VTHR), inv. nr. 688.
- ³⁵ Voor de interpretatie van de kaart uit 1642 als ontwerp zie: De Jong en Dominicus-Van Soest 1996 (noot 3), 160; Oldenburger-Ebbers, Backer en Blok 1998 (noot 3), 236-237.
- ³⁶ Zie de door Carl du Moulin geschreven tekst onder de schaalbalk: 'Dit is de caerte van landen toebehoorende Carl du Moulin mette naburige landen daerom gelegen alsmede het hooch en ten deele lage landen van Sal. Lysbeth Tyssen ende hebbe ick ondergeschreven dese caerte ondertekent ende geleverd in handen van Hr baliouw van Brederode opde eersten juni anno 1642 - Carl du Moulin'. NL-HaNA, 4. VTHR, inv. nr. 688.
- ³⁷ De enige andere Haarlemse schilder met dezelfde initialen in deze periode, is de vooral als kunsthandelaar actieve Johannes Wils. Op stilistische gronden wordt onwaarschijnlijk geacht dat hij de schilder van dit werk is geweest. Het kan in dit licht echter niet onvermeld blijven dat Carl du Moulin in nauw contact blijkt te hebben gestaan tot deze Johannes Wils. Wils trad wel eens als getuige op voor Du Moulin. NHA, ONA Haarlem, 142, fol. 195, notaris Jacob Schoudt, 11 juni 1650. Toen Carl du Moulin in 1652 krap kwam te zitten was Wils een van de mensen die hem geld leenden. NHA, ORWA, inv. nr. 1068, fol. 186v.
- ³⁸ R. Ruurs, 'Pieter Saenredam: zijn boekenbezit en zijn relatie met de landmeter Pieter Wils', *Oud Holland* 97 (1983), 59-68.
- ³⁹ [Prof. dr.] Fuchs, 'Uit het reisdagboek van Christian Knorr von Rosenroth', *Jaarverslag der Vereeniging Haerlem over 1916/1917*, Haarlem 1917, 21-30.
- ⁴⁰ Deze tekeningen uit 1805, voorheen gelegen in het poorthuis van Elswout, Staatsbosbeheer, zijn overgedragen aan het Noord-Hollands Archief en zijn in afwachting van ontsluiting en digitalisering. De in dit artikel vermeldde voorlopige nummers van de afzonderlijke tekeningen, betreffen de nummering volgens de oude inventaris. In Van der Wijck's *De Nederlandse buitenplaats* is tevens een voor de reconstructie relevante plattegrond uit 1805 afgebeeld, die niet in het Noord-Hollands Archief aanwezig is. Van der Wijck 1982 (noot 3), 50.
- ⁴¹ NHA, ORWA, 1069 fol. 3 ev.
- ⁴² Philip Vingboons geeft in 1648 twee voorbeelden van een ideale buitenplaats met een kruissymmetrische verdeling. Philips Vingboons, *Afbeeldsels der voornaemste gebouwen*, Amsterdam 1648, plaat 53, 53 a, 56 en 57. Het nimmer voltooid Hof te Bergen, dat vanaf 1643 is aangelegd voor Anthonis van Zurck, vertoont in zijn kern van drie eilanden overeenkomst met Moulins hofstede. Dit geldt ook voor Guilelmo Bartolotti's hofstede Berg en Daal te Soest, maar deze buitenplaats is waarschijnlijk aangelegd vanaf 1651 (grondontginning reeds vanaf 1636). Sjoerd J. Schaper, 'Het Hof in Bergen', *Tuinkunst* 1 (1995), Amsterdam 1996, 26 en 29; G.J.M. Derks en W.A. Heurneman, *Soest in de zeventiende en achttiende eeuw*, Soest 2010, 202-205.

- ⁴³ De singels zijn op de kaart uit mei 1642 geel gemarkeerd, wat zoveel betekent dat ze (nog) niet met bomen beplant waren. Over 'begraven hofsteden' als statussymbool zie: A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen*, Hilversum 2009, 124-126.
- ⁴⁴ De Buurweg ten westen van Du Moulins hofstede en de Lytweg ten zuiden van de hofstede werden in de diverse transportakten beiden óók wel alternatief als 'heerweg' omschreven. Dit kan verwarrend werken, maar duidt slechts op de functie van de wegen: een heerweg is een belangrijke doorgaande weg, geschikt voor rijtuigen en wagens. Nog verwarrender is dat de oostelijke heerweg, of Neerweg óók wel eens Buurweg wordt genoemd.
- ⁴⁵ De kolfbaan en orangerie van het poortgebouw wordt vermeld in 1663. Fuchs 1917 (noot 37), 26-27.
- ⁴⁶ Het poorthuis zoals afgebeeld op het schilderij van Wouwerman is in één beweging geschilderd met de rest van de voorstelling en betreft op het oog geen bij- of overschildering. Met dank aan Pieter Biesboer.
- ⁴⁷ Composiet boven Ionisch zou logischer zijn. Op het schilderij van Berckheyde is echter te zien dat ter hoogte van de begane grond de kapitelen te hoog zijn voor de Ionisch orde, waarbij de onderverdeling in een onder- en bovendeel Composiet lijkt te suggereren. Op de verschillende beschikbare afbeeldingen van de zeventiende-eeuwse oost- en westgevel, is de precieze ordening (in met name de oostgevel) slecht herkenbaar. Hieronder ook een prent door Jan de Beyer uit 1746 van huis Elswout vanuit het noordoosten, in: Tromp 1983 (noot 3), afbeelding 11.
- ⁴⁸ Th. Schrevelius, *Harlemias* [vermeerderd met historische aantekeningen tot het jaar 1750], Haarlem 1754, 524; Fuchs 1917 (noot 37), 29-30.
- ⁴⁹ K.A. Ottenheim e.a. (red.), *Vincenzo Scamozzi. De grondgedachte van de universele bouwkunst. Villa's en Landgoederen*, Amsterdam 2003, 135 en 137.
- ⁵⁰ Molino = mulino, Italiaans voor molen, Van Dale, Handwoordenboek Italiaans-Nederlands. Getuige diens grafsteen in de ruïne van Sint Paul in Malakka, voerde het neefje van Carl du Moulin, Emanuel (Pieterszn.) du Moulin (Amsterdam 1620 - Malakka 1660) een wapenschild, horizontaal gebalkt in drie stukken, met in de bovenste balk twee molenkruizen, in de middelste balk een windhond en in de onderste balk wederom een molenkruis.
- ⁵¹ Met dank aan Guido Steenmeijer.
- ⁵² Tussen de pilasters hingen anno 1663 (behangsel)schilderingen. ('Totum latus orientale Oecus occupant, antis ornatus tabulisque pictis per parietes'). Fuchs 1917 (noot 37), 28-29.
- ⁵³ In dit eerste ontwerp van ene Martens uit 1805 werd deze zaaldecoratie nog behouden. Willem Borski, de toenmalig eigenaar van Elswout, heeft dit zaalinterieur kennelijk toch uit Elswout laten verwijderen, blijkens de verschillende bouwtekeningen van het definitieve verbouwingsontwerp door de bekende architect B.W.H. Ziesenis. NHA, Topografische Atlas, Elswout, E.14.93II.
- ⁵⁴ In dat jaar tekende Van Campen de bestekken van de decoratie van de feestzaal van Honselaarsdijk (11 april 1637) en de aanpassing van de benedenzaal eronder (17 en 19 december 1637) betreffende o.a. de pilastergeleding en het cassetteplafond. R. Meischke, 'De Modernisering van twee grote zalen van het Huis Honselaarsdijk in 1637 door Jacob van Campen', in: *Klassieke traditie in beeldende kunst en architectuur* (Nederlands Kunsthistorisch jaarboek 33), Bussum 1983, 195-196.
- ⁵⁵ 'Camino columnae praepositae sunt altitudine antaram', vertaald als 'De schoorsteen wordt gedragen door kolommen zo hoog als pilaren'. Fuchs 1917 (noot 37), 28-29. Wellicht is deze schouw pas in 1805 door de nieuwe eigenaar Willem Borski verwijderd. Er was toen sprake van 'een marmere schoorsteenmantel in de groote kamer', die niet bij de koop inbegrepen was, en die op kosten van de vorige eigenaar Jacob Boreel verwijderd werd. NHA, Archief Elswout, inv. nr. 40.
- ⁵⁶ J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post*, Zutphen 1993, 36-37 en 68.
- ⁵⁷ Op een andere verbouwingsplattegrond uit 1805 werd deze scheidmuur nog behouden. Zie: Van der Wijck 1982 (noot 3), 50.
- ⁵⁸ Dat Jacob van Campen volgens Meischke de éنية persoon zou kunnen zijn geweest die de veelbereisde internationale koopman Du Moulin op architectonische inventies en voorbeelden had kunnen wijzen, lijkt mij wel te kort doen aan de achtergrond en internationale oriëntatie van Du Moulin. Ook had Du Moulin met zijn Hof te Waarder voldoende mogelijkheden om spontaan langs Huis ten Bosch te Maarssen gekomen te zijn. Meischke 1966 (noot 6), 143.
- ⁵⁹ P.F. Vlaardingerbroek en B. Olde Meierink, 'Johan Wolfert van Brederode en Jacob van Campen', in: A.J.M. Koenheim e.a. (red.), *Johan Wolfert van Brederode 1599-1655. Een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje*, Zutphen/Vianen 1999, 115-119. Dat Joseph Coymans, en later zijn zoon Balthasar Coymans, de gronden ten zuiden van Moulins hofstede in eigendom had, is onvoldoende aanwijzing voor de betrokkenheid van Van Campen. Er zijn tot nog toe geen banden bekend tussen de families Coymans en Du Moulin.
- ⁶⁰ Terwen en Ottenheim 1993 (noot 56), 18 en 156.
- ⁶¹ Naast Du Moulin stond ook Floris Michielsens borg. NHA, ORA, Transporten Haarlem, 76.58, fol. 86, 29 maart 1638.
- ⁶² I. van Thiel-Stroman, in: Köhler 2006 (noot 1), 272, noot 12.
- ⁶³ NHA, DTB Haarlem, AVK 10, fol. 309, 10 juli 1639. Getuigen: Antoni Post, Charles Molijn en Francientje Pieters.
- ⁶⁴ NHA, DTB Haarlem, AVK 11, fol. 114, 26 augustus 1640. Getuigen: Salomon Bogaert, Francientje Pieters en Margaretha Molijn.
- ⁶⁵ NHA DTB Haarlem AVK 12, fol 111 dd 15 augustus 1643. getuigen: Antoni Post, Maria Vermeulen en Francientje Pieters.
- ⁶⁶ Haags Gemeentearchief, DTB Kloosterkerk, 10 maart 1647. Getuigen: H.H. Amalia van Solms, 'prinsesse van Oranje' en Gillis Vermeulen.
- ⁶⁷ H. Miemena, *De Archiefsbescheiden van het St. Lucasgilde te Haarlem*, Alphen a/d Rijn 1980, 420.
- ⁶⁸ J. Huiskens e.a. (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, 20-21.
- ⁶⁹ Zij waren familie via de Amsterdamse ijzerkramer Lodewijck Borremans, volgens een notariële akte uit 1656 de neef van Carl du Moulin stiefzoon Gillis Vermeulen. Borremans was getrouwd met een nichtje van Eva Stalpaert, Catharina Stalpaert. Eva Stalpaert weduwe Alewijn was getuige bij de dopen van de kinderen van Catharina Stalpaert en Lodewijck Borremans. Op 1 maart 1639 werd ze daarbij vergezeld door Hans Rundfleis, en Susanna Jansdr. du Moulin (geboren circa 1589) die was getrouwd met diens broer Christoffel Rundfleis. Hans Rundfleis verving in hetzelfde jaar Carl du Moulin bij de doop

van een kind van Gillis Borremans, vermoedelijk een broer van Lodewijk. SAA, DTB Lutherse kerk, o.a. 3 maart 1639 en 13 september 1639; NHA, NA 151, fol. 87, notaris Jacob Schoudt, 14 december 1656.

⁷⁰ U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette. Eine Oranierin als Mittlerin zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preußen*, Münster/New York/München/Berlin 2001, 91, verwijzend naar Geheimes Preußisches Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, PK1 HA Rep 9.

⁷¹ In 1640 was Du Moulins Russische monopolie op de export van potas, verlopen zonder dat hem verlenging werd geschonken. De productie en export, die de schatkist 1 roebel per vat opleverde, waren niet zo goed gegaan als gehoopt. Volgens de Russische overheid was het Du Moulin niet gelukt om ook maar ergens in de bossen van Rusland permanente potas-fabrieken te onderhouden, waardoor Du Moulin maar weinig winst voor de tsaar had gemaakt. Solomon Arel 2004 (noot 10), 195-197.

⁷² Als eerste, in december 1651, stootte Carl du Moulin het Hof te Waarder af. Hij verkocht het voor een onbekend bedrag aan Susanna van der Meulen, weduwe van Michiel van Craijensteijn en haar schoonzoon, de Utrechter Johan Nicolaes van Malapert; NHA, NA Haarlem inv. nr. 231, fol. 447v, notaris Jan Davitse Colterman, 8 december 1651. Gillis Vermeulen kocht op 5 december het huis op de Kraaienhorstergracht; NHA, ORA Haarlem, Transporten 76.68, fol. 159, 5 december 1652. Gillis Vermeulen verkocht Du Moulins huis te Haarlem in mei 1656 aan ene Pieter van Campen (geen aantoonbare familie van Jacob van Campen); NHA, ORA Haarlem, Transporten 76.70, fol. 37, 5 mei 1652. Vermeulen woonde toen al in Noordwijk en liet de architect-landmeter Erasmus den Otter (de opvolger van Pieter Wils na diens dood in 1647) voor hem het geld innen; NHA, NA Haarlem 227, fol. 158, notaris Florens Swan, 4 juli 1656. Matthias Dögen kocht op 4 november 1652 voor 20.000 carolusguldens de gronden ten oosten van de hofstede, namelijk de gronden rondom de zandvaart, tussen de heerweg en de houtvaart; NHA, Elswout, inv. nr. 6; NHA, ORWA, inv. nr. 1068, fol. 183. Het benodigde kapitaal werd Dögen door iemand anders voorgesloten; SAA, NA 1101-98, notaris J v.d. Ven, 20 september 1652. Matthias Dögen verkocht de landerijen rondom de zandvaart in 1654 aan Gabriël Marselis voor een lucratieve 30.000 gulden.

Ook in 1652 tekende Du Moulin een schuldbekentenis ten gunste van een aantal partijen, waarbij hij zijn hofstede te Overveen en zijn lijf als onderpand gaf. De begunstigers waren goede bekenden van hem. De Lutherse kerk (voor 4200 gulden), dominee Coenradus Vietor, de erven van Christoffel Rundfleis (de echtgenoot van Susanna Jansdr. du Moulin), Lodewijk Borremans samen met Johanna du Moulin, Jan Janszn. [de?] Cleermaecker, en *last but not least* de Haarlemse kunsthandaelaar Johannes Wils. In totaal ging het om een bedrag van 13.560 gulden. NHA, ORWA, inv. nr. 1068, fol. 186v.

⁷³ In 1642 was de Vollemeer nog eigendom van Jan van Sompel. Op 10 november 1649 werd het noordelijke deel van Jan van Sompels landerijen verkocht. Het zuidelijke gedeelte, genaamd de Vollemeer, werd op 21 december 1649 verkocht aan twee personen, waarvan een haar deel op 3 januari 1652 overdeed aan de ander. NHA, ORWA, inv. nr. 1068, fol. 90, 10 november 1649; fol. 98v, 21 december 1649; fol. 163, 3 januari 1652. Daarna moet op een onbekend moment de Vollemeerscroft zijn overgedaan aan Carl du Moulin, getuige de verkoopacte uit 1654. NHA, Elswout, inv. nr. 87 en

NHA, ORWA, inv. nr. 1069, fol. 4v, 21 juli 1654. Moulins Hofstede, het Hemelsduintje en de Vollemeerscroft werden aan Gabriel Marselis verkocht. NHA, ORWA, inv. nr. 1069, fol. 3. De hofstede Meersenburg werd verkocht aan Johannes Holscher. NHA, ORWA, inv. nr. 1069, fol. 6, 21 juli 1654.

⁷⁴ NHA, ORWA T, inv. nr. 1068, fol. 186v. In de kanttekening staat 25 maart 1654 genoteerd als afbetaald; NHA, Evangelisch-Lutherse Gemeente, inv. nr. 314, Register van rekeningen, goedgekeurd door de kerkeraad 1656-1801, fol. 3, '26 juli 1656 ontvangen van Sr. von Moulin Caputall und de rente van 1 ½ jarren myn [minus] 4 dagen f 4291,0,-'. Andere, voornamelijk Amsterdamse schuldeisers kregen van hun openstaande leningen aan Carl du Moulin t.w.v. 25.600 gulden uiteindelijk in maart 1656 slechts tachtig procent uitbetaald, dus 20.480 gulden, waarmee de zaak was afgedaan. De Amsterdamse crediteuren namen aansluitend custingbrieven (een type schuldbekentenissen) over van een viertal andere mensen, waaronder de brief van de weduwe Post te Haarlem (waarschijnlijk Francien Verbraak, de moeder van Pieter Post) t.w.v. 1000 gulden. SAA, NA 1842-274 ev., notaris Albert Eggericx, 20 maart 1656.

⁷⁵ NHA, DTB Haarlem, inv. nr. 111-520. Nog op 27 januari 1658 was Carl du Moulin te Amsterdam in de Lutherse kerk getuige bij de doop van zijn kleinkind Lodewijk Dögen. Voor de activiteiten van Dögen en Du Moulin in Pruisen, zie: Mager 1960 (noot 31), (Band II) 26-27, 43 en 48.

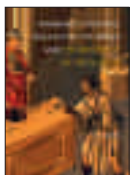
⁷⁶ De rekeningen van de Lutherse kerk te Haarlem zijn bewaard gebleven vanaf 1656. Du Moulin was kennelijk al vóór 1656 vertrokken uit Haarlem, omdat hij in de jaren 1656-1662 niet voorkomt in de rekeningen als betalend lid. NHA, Evangelisch-Lutherse gemeente Haarlem, inv. nr. 314.

⁷⁷ NHA, NA 1617, fol. 149, notaris Schoudt, 12 juni 1667.

⁷⁸ In september 1665 werd Gabriël Marselis in de Deense adelstand verheven; een passende gelegenheid om de staat van de oprijlaan te herzien.

⁷⁹ De oude stalgebouwen zouden plaats hebben gemaakt voor grote nieuwe paarden- en rijtuigstallen, door Muysken in dezelfde stijl ontworpen als het huis en de oranjerie. NHA, Topografische Atlas, Elswout. Zie voor de verbouwing van huis Elswout onder Willem Borski jr: I. Groeneveld, *Borski Bouw*, doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam 2004, 67-86.

PUBLICATIES

W. Vroom, **Financing Cathedral Building in the Middle Ages, the Generosity of the Faithful**, Amsterdam University Press, Amsterdam 2010, 736 p., ill. in zwartwit en kleur, ISBN 978 90 8964 0352, € 79,50

Bijna dertig jaar heeft het geduurd voordat het standaardwerk van Wim Vroom *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen* (1981) toegankelijk werd voor een internationaal publiek. In 2010 verscheen de Engelse vertaling, onder de titel *Financing Cathedral Building in the Middle Ages, the Generosity of the Faithful*. De oorspronkelijke Nederlandse versie ontving in niet-Nederlandstalige tijdschriften weliswaar lovende recensies (*JSAH* 1984, *Annales ESC* 1986), maar waarschijnlijk heeft slechts een klein groepje volhardende specialisten buiten Nederland en België, het boek kunnen lezen. Vrooms baanbrekende studie naar de financiële en economische kant van de kathedraalbouw vormde in het buitenland al een belangrijke aanzet tot nieuw onderzoek (Vroom 2010, 18), maar met de Engelse vertaling is het boek voor een veel breder lezerspubliek beschikbaar gekomen. Dat zal het onderzoek naar de middeleeuwse kerkbouw ongetwijfeld nog meer ten goede komen.

Het mag misschien verbazen dat een recensie wordt gewijd aan een vertaling waarvan de Nederlandse versie op deze plek in 1982 reeds uitgebreid (in meer dan zeven pagina's!) is besproken. Toch is het van belang om ook *Financing Cathedral Building* hier onder de aandacht te brengen, omdat de vertaling enkele relevante aanvullingen en verbeteringen bevat. Er is niet alleen een bijgewerkte bibliografie, maar nieuwe bronnen en gegevens uit de literatuur hebben ook geleid tot het herschrijven van bepaalde passages. Vooral het recente onderzoek naar Spaanse kathedralen biedt enkele interessante vernieuwende inzichten. Zo blijkt onder andere dat koningen in Spanje meer dan elders in Europa gewoon waren bij te dragen aan de bouw van kathedralen (129-130). In een aantal andere gevallen heeft Vroom zijn argumentatie wat aangescherpt. Een belangrijk voorbeeld is de uitleg van de omrekening van geldbedragen naar een gemiddeld jaarloon van een ongeschoolde arbeider, waardoor het mogelijk wordt de vele inflatiegevoelige monetaire systemen met elkaar te vergelijken (85-86). Deze methode werd al in 1981 toegepast, maar is nu veel steviger onderbouwd.

De oorspronkelijke tweedeling van het boek is onveranderd gebleven. Het eerste deel, 'The sources of income for cathedral-building in the Middle Ages', bestaat ook weer uit twee hoofdstukken, namelijk een algemeen hoofdstuk over de kathedraalfabriek, gevolgd door een hoofdstuk over de bronnen van inkomsten voor de bouwwerkzaamheden. Het eerste hoofdstuk behandelt de organisatie van de kathedraalfabriek, die optrad als opdrachtgever en tevens verantwoordelijk was voor de financiering. Het tweede hoofdstuk biedt een overzicht van alle mogelijke inkomsten van de fabriek, waarbij ook de gebruikelijke methoden om nieuwe financiële bronnen aan te boren worden besproken.

In het tweede deel, 'The financing of cathedral-building in the Middle Ages', wordt de financiering nader geanalyseerd aan de hand van bewaarde fabrieksrekeningen. In vergelijking met de Nederlandse versie is het aantal hoofdstukken teruggebracht van vier naar twee. Daartoe zijn de hoofdstukken drie, vier en vijf, die Utrecht tot onderwerp hadden, samengevoegd tot één hoofdstuk getiteld 'The financing of the building works at Utrecht Cathedral: a case study'. Door deze ingreep heeft de Utrechtse casus meer samenhang gekregen en is mijns inziens ook meer evenwicht tussen de hoofdstukken bereikt. Het hoofdstuk is voor het grootste deel een diepgaande analyse, op basis van de bijzonder goed bewaarde rekeningen van de Dom van Utrecht. Deze bieden de mogelijkheid over een periode van twee eeuwen de bronnen van inkomsten na te gaan en de verschuivingen die zich daarin voordeden. Het hoofdstuk sluit af met een vergelijking tus-

sen de financiering van de Dom en de Buurkerk, één van de vier Utrechtse parochiekerken.

Voor de architectuurhistoricus vormt het laatste hoofdstuk van het boek, 'A survey of construction financing at several cathedrals', waarin de uitgaven en de omvang van het kerkelijke bouwbedrijf in een Europees perspectief worden beschouwd, toch wel de kers op de taart. Dankzij de monografieën en bronnenpublicaties die sinds 1981 zijn verschenen, heeft Vroom de situatie in Utrecht kunnen vergelijken met negen andere kerkelijke bouwprojecten: de kathedralen van Exeter, Milaan, Osnabrück, Sens, Troyes, Bourges, Toledo, Segovia en de Sint-Pietersbasiliek in Rome. De vergelijking met Exeter, Osnabrück en Bourges wordt in de bijlagen prachtig visueel onderbouwd door staafdiagrammen, waar inkomsten en uitgaven in het jaarloon van een ongeschoolde arbeider zijn uitgedrukt. Het is opvallend dat sommige kathedralen in kleine en arme diocesen als Osnabrück nauwelijks meer inkomsten hadden dan een eenvoudige parochiekerk als de Buurkerk. Bij dergelijke bouwwerken schommelde het gemiddelde aantal jaarlonen tussen de tien en de twintig. Andere grote kathedralen als de Dom van Milaan en de kathedraal van Toledo ontvingen daarentegen tijdens topjaren duizelingwekkende bedragen van soms honderden jaarlonen.

Financing Cathedral Building toont aan dat Vrooms boek na dertig jaar nog niets aan belang heeft ingeboet. Zoals in 1982 al werd voorspeld, onder andere in het *Bulletin KNOB*, is het een fundamentele studie gebleken, die nieuwe onderzoeksterreinen heeft opengelegd. De eerste editie had mijns inziens echter wel één minpunt, namelijk het ontbreken van een conclusie met een samenvatting van de belangrijkste thema's en vragen van het boek. Dit manco is helaas niet verholpen, terwijl een conclusie de geïnteresseerde leek had kunnen helpen het spoor niet bijster te raken in de grote hoeveelheid informatie. Daarnaast zou in een conclusie ook een vergezicht van een *éminence grise* als Vroom niet misstaan. Welke belangrijke ontwikkelingen hebben zich de afgelopen dertig jaar voorgedaan in het onderzoek en welke vragen zijn nog steeds onbeantwoord? Resteren er alleen nog enkele casestudies of staan de grote ontwikkelingen nog steeds ter discussie?

De Engelse vertaling is niettemin beslist een aanrader. De bezitter van de Nederlandse editie zal misschien twifelen over de aanschaf, maar zowel voor de specialist als voor de geïnteresseerde leek is het toch van belang de nieuwste versie in huis te hebben. *Financing Cathedral Building* biedt namelijk naast nieuwe inzichten uit de literatuur en een nieuw laatste hoofdstuk ook meer illustraties in kleur en een uitstekende actuele bibliografie.

Merlijn Hurx

F. Westra, **Bouwers van sterke werken. Nederlandse ingenieurs in het tweede tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1605-1648**, Stichting 'Menno van Coehoorn', Utrecht 2010, 96 p., ill. in zwartwit en kleur, ISBN 9789064098545, € 19,50

In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw waren er amateurhistorici (amateur in de positieve zin) die veel archiefonderzoek verrichtten. Ze maakten er een sport van hun bevindingen te publiceren. Sommigen blonken uit in de transcriptie van de manuscripten die ze vonden, anderen vonden het heerlijk inventarisaties van de vaak onuitputtelijke gegevens in de archieven te maken. Meestal wisten ze niet waar ze moesten beginnen en daarom stelden ze eerst maar eens een goede catalogus op. Hedendaagse onderzoekers plukken van al dat werk de vruchten. Wij kunnen wel gericht zoeken in de archieven die ons zijn overgeleverd. De stukken die we in de catalogi vinden kunnen we inhoudelijk onderzoeken, analyseren en vergelijken met andere stukken. Ook de catalogi als zodanig worden tegenwoordig geanalyseerd, want de historici uit de negentiende en vroege twintigste eeuw verrichtten natuurlijk ook niet allemaal feilloos werk.

De onderhavige publicatie van Frans Westra lijkt in de negentiende-eeuwse

traditie te staan. Het is een imposante inventarisatie van namen van mannen die op een of andere manier als (militair) ingenieur in de tweede helft van de Tachtigjarige Oorlog in het huidige Nederland of in dienst van de Republiek hebben gewerkt. Laat ik maar meteen mijn belangrijkste punt van kritiek geven: door die inventarisatie zonder enige diepgang weer te geven, is het boek niet spannender dan het telefoonboek. Daarin worden ook een heleboel namen van mensen en bijbehorende feiten opgesomd. Of je er ook wat aan hebt, is afhankelijk van de lezer die interesse schept in het werkveld ofwel al enige kennis van zaken heeft.

Frans Westra promoveerde in 1992 op het proefschrift *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604*. Het siert hem dat hij na achttien jaar nog steeds bezig is met onderzoek op dat gebied. De titel van zijn proefschrift schiep natuurlijk verwachtingen en we mogen blij zijn dat die met dit nieuwe boek ingelost zijn. En op zijn beurt roept ook dit boek weer nieuwe verwachtingen op. Ik kom daar later op terug.

Persoonlijk vind ik het van groot belang dat we een eerste indruk hebben van de hoeveelheid ingenieurs die in de eerste decennia van de zeventiende eeuw actief waren in de Nederlanden. Maar we hebben nog niet veel notie van wat die mannen allemaal ontworpen en gebouwd hebben, wat er allemaal van overgebleven is en welke waarde hun werk gehad heeft in de Tachtigjarige Oorlog (en de oorlogen die daarop volgden). Anders dan paleizen, kerken en andere profane gebouwen vielen vestingwerken door de eeuwen heen al snel ten prooi aan verwaarlozing en zelfs rigoureuze afbraak. Dat is ook logisch als je beseft hoe duur vestingwerken in verhouding tot bijvoorbeeld een nieuw stadhuis of paleis waren. In tijden van oorlog dienden ze voortdurend hersteld en zelfs aangepast te worden aan de nieuwe artillerie, van zowel de verdedigende als de aanvallende partij. De Vesting Naarden is daar een mooi voorbeeld van. In tijden van vrede waren de vestingwerken de eerste post waarop bezuinigd kon worden om de door de oorlog aangetaste financiële situatie weer op orde te krijgen.

Juist met het oog op dit laatste aspect is het interessant te zien dat Westra in zijn boek aantoonde dat in de periode van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) de Nederlandse steden niet nalieten geplande vestingwerken uit te voeren dan wel bestaande fortificaties uit te breiden en te herstellen. Dit betekent dus dat gedurende tachtig jaar onafgebroken gewerkt werd aan de verdediging van de Nederlandse steden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw excelleerde de Nederlandse vestingbouwkunde, samen met die van Spanje en Duitsland, binnen Europa en dus ook in de wereld. Dit had tot gevolg dat de Nederlandse ingenieurs een gewild exportproduct werden, wat Westra ook laat zien in zijn boek. Er waren Nederlanders actief in Engeland, Duitsland, Scandinavië en uiteraard de Nederlandse overzeese gebiedsdelen, maar zijn overzicht is in dit opzicht verre van compleet, want hetzelfde geldt voor Portugal, Spanje en Rusland. Daarnaast zullen er vast ook nog wel Hollanders te vinden zijn die in Vlaanderen en de westelijke streken van Duitsland voor de Spaanse troepen actief waren. De onvolledigheid is overigens wel te begrijpen, omdat onderzoek naar ingenieurs die overzee actief waren niet eenvoudig is, vanwege het feit dat er minder archiefmateriaal over bestaat, maar ook omdat het vaak de tweede garnituur was die naar het buitenland trok.

De rol van de vestingbouwkundige binnen het leger en binnen de maatschappij blijft in dit boek van Westra eveneens enigszins onderbelicht. Men zou een zeventiende-eeuwse vestingbouwkundige kunnen vergelijken met een profvoetballer in onze tijd. Voor een flinke zak geld wisselden ze gemakkelijk van werkgever, ook als de nieuwe werkgever aan het front nog tegenover de oude stond. Vestingbouwkundigen beschikten over belangrijke informatie betreffende de oorlogshandelingen. Het kwam voor dat ze de berichten aan het front moesten coderen en decoderen, waarvan Westra een voorbeeld geeft. Ook als ze dus geen vooraanstaande rol hadden in de staf van het leger, dan hadden ze in elk geval veel te vertellen aan een eventuele nieuwe werkgever. Verder mogen we niet vergeten dat de meeste ingenieurs voorop liepen bij een veldslag. Bij een belegering waren ze vaak achter de vijande-

lijke linies actief. Het is daarom niet verwonderlijk dat ze een hoger salaris konden bedingen dan een officier.

Zoals gezegd diept Westra in dit boek zijn materie nauwelijks uit. Hij beklaagt zich erover dat sommige ingenieurs in zijn onderzoek niet meer dan een naam blijven, omdat er verder geen archiefmateriaal over hen te vinden is, maar ook bekende vestingbouwkundigen krijgen weinig aandacht. In sommige gevallen voorzien bestaande biografieën in deze lacune, bijvoorbeeld over Johan van Valckenburgh, en die ontbreekt dan ook niet in het literatuuroverzicht van Westra. Om wat meer over de algemene rol van de ingenieur te weten te komen, is de liefhebber toch aangewezen op onder andere het eerste boek van Westra.

Toch kan ik niet anders dan buitengewoon tevreden zijn met dit boek. Het is niet alleen zeer mooi uitgegeven, met prachtige kleurenplaten van bekende en minder bekende vestingen, inhoudelijk staan er geen grote fouten in en telkens als je over een ingenieur leest waarvan je denkt 'ik ken die naam ergens van' of 'wat zou die man nog meer gedaan hebben?' dan voorzien de overzichten van de cartografie en de activiteiten van de ingenieurs in de behoefte aan meer informatie.

Bovendien is het werk een nieuwe bijdrage aan de toch nog ondergewaardeerde rol van de Nederlandse vestingbouwkunde in de zeventiende eeuw. In die tijd werden talloze traktaten over het onderwerp in Nederland gepubliceerd en ook buitenlandse auteurs lieten hun werk in Nederland drukken. De Nederlandse traktaten werden op hun beurt in andere talen vertaald. Het was ook niet zo maar dat we het tachtig jaar konden uithouden tegen wereldmacht Spanje, om uiteindelijk zelf als wereldmacht uit die oorlog te komen!

Edwin Paar

P. Brouwer, **De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw**, NAI Uitgevers, Rotterdam 2011, ISBN 978-90-5662-771-3, € 44,50

Het eigenlijke onderwerp van Petra Brouwers dissertatie *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, waarvan vorig jaar de handelseditie verscheen, is de architectuurgeschiedenis, al komt die pas in deel II zelfstandig aan bod. Dat komt doordat het boek de architectuurgeschiedenis in een groter verband plaatst en haar benadert vanuit de systematiek van de architectuurhandboeken zoals die sinds de tweede helft van de achttiende eeuw (J. Rondelet) gebruikelijk was. Met name in de handboeken voor de burgerlijke bouwkunst zijn de praktische en theoretische kennisgebieden van de architectuur samengebracht en vallen zij in drie delen uiteen: eerst de materialen, dan de constructies en vervolgens de schoonheidsleer. In haar dissertatie behandelt Brouwer deze kennisgebieden op dezelfde systematische wijze, wat als voordeel heeft dat de onderliggende en onderlinge samenhangen, de transformaties, de toenemende verwetenschappelijking en de parallelle ontwikkeling van elk van deze gebieden aan de oppervlakte komt. Keerzijde is misschien dat deze benadering het boek wat stroef maakt, want alle ontwikkelingen en achtergronden moeten één voor één behandeld worden, ook als die uit de binnen- en buitenlandse literatuur al bekend zijn. Het pittige, retorische discours van elkaar bestrijdende architecten dat Auke van der Woud in *Waarheid en karakter* (1997) uit de architectuurtijdschriften distilleerde, ontbreekt hier. De naam Leliman bijvoorbeeld komt in dit boek uitsluitend voor in de persoon van de junior (J.H.W.), die Gugels *Geschiedenis der bouwstijlen* bewerkte; de senior (J.H.), de spil van het architectonische leven in Nederland in het derde kwart van de negentiende eeuw, ontbreekt geheel. Op zich is het al een prestatie van formaat om in een boek over de negentiende-eeuwse bouwkunst voorbij te gaan aan figuren als Leliman en Cuypers. Het laat zien dat je verrassende diepteboringen in die periode kunt verrichten door je geheel te concentreren op zoiets ogenschijnlijk

saais als handboeken voor de burgerlijke bouwkunst, zonder je te bekommeren om namen en reputaties.

Brouwers studie staat grotendeels in de traditie van de 'VU-school'. Wat haar onderzoek koppelt aan Van der Wouds werk en aan andere onderzoeken uit die school, zoals Coert Peter Krabbes *Ambacht Kunst Wetenschap*, Hetty Berens' monografie over W.N. Rose en Christian Bertrams onuitgegeven dissertatie *Stille Grösse* over de Duitse invloeden in de periode 1840-1870, is de nadruk op de cesuur tussen het oude Vitruviaanse en het moderne, post-classicistische denken over architectuur. Die cesuur valt omstreeks 1840. Daarmee is langzamerhand een nieuwe historiografie van de negentiende-eeuwse architectuur aan het ontstaan. Het oude, niet op onderzoek gestoelde beeld was dat van een stuurloze eeuw, waarin alleen P.J.H. Cuypers te midden van het 'ronddrijvend wrakhout der historische stijlen' (Frans Vermeulen) het roer wist te houden, vooruitlopend op Berlage. Die visie kan inmiddels wel naar de prullenbak; zij heeft plaats gemaakt voor een veel diepgaander inzicht in de onderliggende moderniteit van de negentiende-eeuwse bouwkunst, een moderniteit waarvan in de jaren veertig de eerste contouren zijn waar te nemen.

Waar niettemin de verhouding van Brouwers dissertatie tot Van der Wouds studie wat onduidelijk blijft – ik kom daar nog op terug – verloopt de aansluiting op Caroline van Ecks *Organicism in Nineteenth Century Architecture* uit 1994 een stuk soepeler. Van Eck behandelde in haar boek uitgebreid de organische metafoer, die door alle grote denkers over architectuur in de negentiende eeuw – Schinkel, Bötticher, Semper, Viollet-le-Duc, Ruskin – gethematiseerd is. De analogie tussen architectuur en de levende natuur leidde tot het zoeken naar verborgen wetmatigheden en onzichtbare ordenende principes. Zo had eenheid in de werken van de natuur zijn onmiskenbare analogie in een 'stijl' – vooral de Griekse en de gotische – of in een gebouw als een organisch geheel. Carl Böttichers begrip 'Tektonik' (dat als afleesbare relatie tussen constructie en ornament een sleutelterm is in Brouwers dissertatie), Heinrich Hübsch' begrip 'Wahrheit', Viollet-le-Ducs redegevendheid: ze zijn allemaal gegrondvest op de analogie met de natuur, waarin de delen altijd logische deducties zijn van het geheel.

De analogie tussen de (verborgen) wetten van de natuur en de (verborgen) wetten van de bouwkunst uit de titel van het boek wordt in Brouwers studie verder ontleed. Alle drie facetten van de burgerlijke bouwkunst – materialen, constructies en schoonheidsleer – werden vanaf ruwweg 1840 doordrongen van een natuurwetenschappelijke geest, te beginnen bij het handboek van C.M. Storm van 's-Gravesande. In de eerste plaats is het de mechanica, met subcategorieën als de statica en de dynamica, die de plaats gaat innemen van de euclidische meetkunde, als grondslag van de burgerlijke bouwkunst. De publicaties van Isaac Delpat, de briljante hoogleraar wis- en natuurkunde aan de Koninklijke Militaire Akademie in Breda, zijn daarbij van groot belang geweest. [Op diens werk berustten bijvoorbeeld de meeste artikelen in de *Bouwkundige Bijdragen* van de hand van de architect en wiskundige A.N. Godefroy over vastheid, weerstand en doorbuiging van materialen. WvL] Voor de kennis van de eigenschappen van materialen worden nieuwe wetenschappen als biologie, geologie, mineralogie, botanie en chemie ingezet. Tijdens het door Brouwer georganiseerde mini-symposium ter gelegenheid van haar boekpresentatie wees de Nijmeegse historicus Remieg Aerts op het niet al te scherpe onderscheid dat in het boek gemaakt wordt tussen de verworvenheden van de oudere, in wezen fysico-theologische wetenschap en die van de moderne positivistische wetenschap. Volgens hem vond een algeheel doordringen van het positivisme in de politieke en culturele domeinen niet eerder plaats dan na 1860. Dat mag zeker zo zijn – een positivistisch omslagpunt rond 1840 lijkt voor de handboeken inderdaad te absoluut – het laat de kern van Brouwers betoog, de negentiende-eeuwse verwetenschappelijking en modernisering van de bouwkunst in al haar facetten, onaangevoerd. De auteur gaf zelf trouwens in haar boek al aan dat de kennis van de natuurwetenschappen bij de architectuurhandboekenschrijvers bijzonder oppervlakkig was; soms dienden schoolboeken als bron.

Wat wél vast staat is dat in het decennium na 1840 de eerste voorzichtige

omslag plaats vond van de klassieke naar de zogeheten historische schoonheidsleer. Deels was dat al wel bekend uit oudere publicaties (Krabbe, Van der Woud), maar Brouwer laat deze ontwikkeling in samenhang met de gehele burgerlijke bouwkunst zien, aan de hand van het derde deel uit de leerboeken van W.C. Brade en C.N. Storm van 's-Gravesande. In de vroege negentiende eeuw had al een opschoning van de klassieke zuilenorden van vijf naar drie plaats gevonden, mede als gevolg van het nieuwe historische onderzoek naar de oorsprong van de orden. Bij Brade (1827-1834) vormen deze opgeschoonde orden nog wel de kern van de schoonheidsleer, maar bij Storm (1843) is die rol definitief overgenomen door de geschiedenis van de bouwstijlen. Dit 'derde deel' van de burgerlijke bouwkunst gaat zich vervolgens verzelfstandigen. In Nederland gebeurt dit aanvankelijk door middel van vertalingen of bewerkingen van buitenlandse kunsthistorische teksten (bijvoorbeeld de krakkemikkige 'vertaling' van de bouwkunsthoofdstukken uit Franz Kuglers *Handbuch der Kunstgeschichte* (1842) in de *Bouwkundige Bijdragen*, zonder de methodologische scherpte en systematiek van de oorspronkelijke tekst). Later volgen ook zelfstandige Nederlandse teksten als die van E. Gugel (*Geschiedenis van de bouwstijlen*, 1869) en H.P. Vogel (*Grondbeginselen der Schoone Bouwkunst*, 1872).

De hoofdstukken 8, 9 en 10 over de historische schoonheidsleer vormen de kern van het boek. De titels, afscheidingen en inleidingen van deze hoofdstukken zijn overigens niet allemaal even helder; zo wordt de kern van hoofdstuk 10 aanmerkelijk beter weergegeven op pagina 231 dan in de wat wollige inleiding van dit hoofdstuk zelf, op pagina 285. Maar gelukkig weet Brouwer toch helder de opkomst van een nieuwe schoonheidsleer, een nieuwe esthetiek en daarmee samenhangend van de nieuwe wetenschap van de architectuurgeschiedenis te schetsen. Door de accumulatie van gespecialiseerde kunsthistorische kennis en door de invloed van de filosofie van Hegel en Herder wordt schoonheid in het tweede kwart van de negentiende eeuw een dynamisch en relatief begrip. Enerzijds biedt dit inzicht in opkomst, bloei en afsterven van historische stijlen, en anderzijds in een lineair-progressieve beweging van oost naar west, van de primitiefste beschavingen, via dode, statische of 'stilgevallen' beschavingen als Egypte, China, Perzië en Voor-Azië naar het dynamische en hooggecivileerde westen. Niks eeuwige schoonheid. Verandering, ontwikkeling, vooruitgang, 'streven', dynamiek! We staan er misschien nauwelijks meer bij stil dat dit nieuwe concepten waren, veroverd op een eeuwenlange traditie van Vitruviaanse, Albertiaanse en Palladiaanse tractaten en op het antropomorfe, 'eeuwig eigentijdse' schoonheidsideaal van de klassieke zuilenorden. Hierdoor wordt architectuurgeschiedenis een (bijna) even moderne en volwaardige wetenschap als, zeg, mineralogie of geologie, gedetermineerd als zij is door onzichtbare krachten, analoog aan natuurkrachten.

Zowel de selectiecriteria aan de hand waarvan de negentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis werd geschreven als ook de daarin geldende schoonheidscriteria worden door Brouwer uitvoerig behandeld. De selectiecriteria zijn nog steeds van belang voor de architectuurgeschiedenis: representativiteit en aaneenschakeling, met als grote 'verhalen' de zuil- en architraafbouw en de gewelfbouw. Losse uiteinden in de architectuurgeschiedenis, zoals de Hollandse bouwstijlen (hoofdstuk 11), werden in de negentiende eeuw van minder belang geacht, omdat zij niet in de hoofdstroom passen van de gotische kerken, de Italiaanse palazzi en de Franse kastelen. Hooguit waren zij voer voor specialistische studies, zoals die van Georg Galland en Franz Ewerbeck naar de Hollandse en Vlaamse renaissance. Die vervolgens aan het licht brachten dat met name de Vlaamse renaissance helemaal geen zijpad, geen afgeleide van de Duitse renaissance was, maar een hoofdpad. Ook de Chinese bouwkunst is architectuurhistorisch gezien anathema, aangezien zij het grote verhaal niet illustreert en het bovendien om een stilstaande, niet-dynamische beschaving (!) gaat.

De schoonheidscriteria worden in de nieuwe architectuurgeschiedenis gevormd door de mate waarin een gebouw of stijl de volks- en tijdgeest belichaamt – die twee begrippen worden door Brouwer wat losjes bij elkaar geharkt – en het niveau van de tektonische vormgeving, de zuiverheid in de

relatie tussen structuur en ornament. Dat laatste verklaart het enorme belang dat in de architectuurgeschiedenis, in feite tot op de dag van vandaag, aan begrippen als waarheid, tektoniek en redegevendheid (Viollet-le-Duc!) wordt toegekend. Het verklaart ook de herwaardering van de gotiek in de negentiende eeuw, die tot dan toe gewaardeerd werd als een aberratie of in het beste geval als een inferieure zuilenorde.

In het twaalfde hoofdstuk laat Brouwer ten slotte zien hoe de historische schoonheidsleer in het begin van de twintigste eeuw zijn praktische waarde voor de contemporaine bouwkunst verloor. In de vierde druk van Gugel (bewerkt door J.H.W. Leliman) en in het handboek van Henri Evers, *De architectuur in hare hoofdtijdperken*, heeft zij uitsluitend nog cognitieve waarde: kennis van de bouwstijlen van een afgesloten verleden. Omdat een aantal van de kunsthistorische selectiecriteria uit de negentiende eeuw in feite nog steeds gehanteerd wordt, heeft de historische schoonheidsleer wel nog een zekere actualiteit voor de architectuurgeschiedenis.

Zelden heb ik de paradox van de negentiende-eeuwse bouwkunst, met haar eclectisch-historiserende achteromkijken in een vooruitstrevend tijdperk, zo goed ontleed en verklaard gezien. Na lezing van dit boek verdwijnt het onbegrip over het negentiende-eeuwse station als geheel, met zijn 'botsing' tussen een 'vooruitstrevende' ijzeren treinhal en een 'retardaire', historiserende ontvangsthal. Beide componenten zijn immers de vrucht van een positivistische, onderzoekende eeuw.

Een sterke bonus van het boek is de beredeneerde bibliografie van de negentiende-eeuwse architectuurhandboeken, inclusief uitgevers, drukgeschiedenis en de vermelding van de oorspronkelijke Duits- of Engelstalige tekst. (Hier en daar zijn er wat kleine omissies. Er wordt niet vermeld dat voor Gugels *Architectonische vormleer* Max Hittenkopers *Vergleichende architektonische Formenlehre* het voorbeeld was.) Ook veel handboeken voor de ambachtsman, onder meer van J. van Straaten, L. van Heusden en E.H. Hartman, zijn in dit overzicht opgenomen.

Ik had graag iets meer over receptiegeschiedenis gelezen en ook over de wisselwerking met andersoortige gedrukte publicaties over bouwkunst, met name de architectuurtijdschriften. Dat laatste wringt hier en daar, want door de multimedialisering van het gedrukte woord hadden architectuurhandboeken en -traktaten in de negentiende eeuw waarschijnlijk niet meer het zelfde gewicht als in de zeventiende en achttiende eeuw. Handboekenauteurs lijken in Brouwers verhaal vaak meer op elkaar te reageren dan op de wereld om hen heen. Waar zij bijvoorbeeld uitvoerig de tektoniek van de Hollandse renaissance in Gugels tweede druk van de *Geschiedenis van de bouwstijlen* (1886) behandelt, blijft buiten beschouwing dat de ontdekker van de tektonische kwaliteiten van die stijl bepaald niet Gugel, maar in de eerste plaats I. Gosschalk was. Die had hierover al eind jaren zestig in de G.L. Funkes veelgelezen *Volksalmanak van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* – een orgaan dat een veel grotere verspreiding kende dan de dure handboeken – een aantal baanbrekende artikelen geschreven. Het was aan Gugel, een meer secundaire en grondige geest dan de ongeduldige en slordige baanbreker Gosschalk, om dergelijke nieuwe ideeën te compileren, te systematiseren en uit te werken. Dat lijkt voor veel handboeken te gelden: zij waren in de negentiende eeuw eerder eindstation dan vertrekpunt; discussies over innovaties vonden elders plaats. Wat niet wegneemt dat een intensieve bestudering van dergelijke bezonken, systematisch geordende kennis verrassende en buitengewoon interessante inzichten oplevert, die een mooie aanvulling vormen op het discours van subjectieve en botsende architectenopinies dat Auke van der Woud in *Waarheid en karakter* uit de architectuurtijdschriften haalde.

Althans, dat zou zij kunnen zijn, want Brouwer doet die handreiking niet. De lezer moet zelf maar uitmaken hoe haar conclusies zich verhouden tot de prikkelende theses van Van der Woud, met name over de innovatieve rol van het eclecticisme. Brouwer houdt een discussie daarover buiten de deur; bij haar zijn alle historische stijlen de vrucht van modern wetenschappelijk onderzoek. Maar in deze samenvattende greep bestaan wel degelijk contradicties en niet eens zo onderhuids. Zo lijkt mij dat de ene component van

de historische schoonheidsleer, de historische relativiteit van de 'Zeitgeist', beter in het progressieve eclecticisme vertegenwoordigd is, terwijl de andere, de tektoniek van Bötticher, Semper en Viollet-le-Duc, beter bij de meer absoluut geïmponeerde periodestijlen past.

Wilfred van Leeuwen

KNOB

Verlag studiedag De Jonge Onderzoeker

Op 27 januari 2012 vond de studiedag De Jonge Onderzoeker plaats in Delft. Tijdens deze middag stonden onderzoekers centraal die in de beginfase van hun carrière zijn. De onderwerpen waren erfgoedbreed: van betonrenovatie tot een architectuurhistorische biografie, van ontwerpen van de grachten tot archeologisch onderzoek. De dag werd voorgezeten door Wim Eggenkamp, voorzitter van de KNOB. Prof. dr. Koos Bosma opende de dag met zijn lezing 'Nederland erfgoedland exit?'. Bosma besprak tijdens deze lezing de stand van zaken van het erfgoedonderzoek. Aan de hand van vijf thema's - crowd sourcing, digitalisering, interdisciplinair onderzoek, creatieve industrie en discours - beargumenteerde Bosma dat het erfgoedlandschap zoals wij dit nu kennen, daadwerkelijk eindigt. Het onderzoek wordt steeds meer via crowd sourcing gedeeld, uitgevoerd door digitalisering en behelst meer gebieden dan alleen erfgoed. Denk bijvoorbeeld aan de geurcirkels op de website zandstad.nl of de combinatie van erfgoedonderzoek met sociologie en antropologie. Daarnaast krijgt NWO minder vrijheid in het bedelen van de subsidies en zijn ruimtelijke ordening en projectontwikkeling taboeonderwerpen geworden op de politieke agenda. Bosma waarschuwt de toehoorders. Er vindt een wisseling van de wacht plaats, blijf niet stilzitten en toekijken. Volgens hem moet erfgoedonderzoek verbonden worden aan de creatieve industrie, want het veranderende politieke klimaat vraagt om een andere identificatie van erfgoed.

In een parallelsessie spraken Dipl.-Ing. Herdis Heinemann en Don van den Biggelaar MA, MSc. Heinemann ging in op de specifieke facetten van historisch beton. Dankzij haar onderzoek ontstaat er een staalboek van betonsoorten, ingedeeld naar periode, samenstelling en gebruik. Deze kennis ontbreekt in de huidige bouw- en restauratiepraktijk, waardoor restauraties en renovaties op technisch en bouwhistorisch vlak weinig opleveren. De verschillende bedrijven werken langs elkaar heen en maken geen gebruik van elkaars kennis en ervaring. Daarbij hebben kleur, textuur en veroudering effecten op het beton, die bij waardestelling of schaderapportage meegenomen moeten worden. Heinemann streeft naar een onderlinge samenhang van renovatie en reparatie, die rekening houdt met de waarden, het materiaal, de ontstane degradatie en het uiteindelijke herstel. De criteria moeten zich richten op de technisch eisen en het behoud van de waarden. Don van den Biggelaar sprak over de provincie Flevoland, die de reputatie heeft van een provincie zonder cultureel erfgoed van belang. Door deze reputatie bezoeken weinig mensen de provincie. Om toeristen en nieuwe bewoners te trekken proberen beleidsmakers het cultureel erfgoed van de provincie onder de aandacht te brengen. Het cultureel erfgoed bevat verhalen die ervoor kunnen zorgen dat mensen zich verbonden voelen met hun omgeving. Niet alleen aan het oppervlak zichtbare archeologisch erfgoed, maar ook het 'onzichtbare' erfgoed is van belang. De landschaps- en bewoningsgeschiedenis van het voormalige eiland Schokland wordt als voorbeeld gepresenteerd om aan te geven dat het culturele erfgoed zich niet alleen aan het oppervlak bevindt, maar ook in de ondergrond. Een belangrijk element in de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van Schokland zijn de stormvloedendie het voormalige eiland hebben geteisterd. Hoewel de antropogene factoren in de strijd tegen de stormvloedendie zichtbaar zijn (dijken en woonheuvels), zijn de relict land-

schappen niet zichtbaar. Om de strijd tegen het water te begrijpen is het van belang om zowel het visuele als het virtuele erfgoed te incorporeren in de landschaps- en bewoningsreconstructie van Schokland. Deze reconstructie geeft de geschiedenis van Schokland een historische context waardoor het verhaal bijdraagt aan de regionale identiteit van de provincie.

Tijdens de pauze konden de bezoekers vijf posterpresentaties bekijken. Een promotieonderzoek, een masterscriptie en drie onderzoeken gericht op de restauratiepraktijk als onderdeel van een masteropleiding aan de Universiteit Utrecht.

In de tweede parallelsessie spraken Martin Hendriks MA en Corinna de Regt MA. Corinna de Regt besprak het ontdempen van de grachten in Nederland. De Regt benaderde de ontdempingen vanuit een sociaal perspectief. Het dempen van de grachten in de negentiende en twintigste eeuw was ingegeven door verschillende redenen: transportfunctie over het water kwam te vervallen, stankoverlast, hygiënische overwegingen en het vooruitgangsgeloof. In het midden van de twintigste eeuw werd het dempen van de grachten uitgevoerd om meer ruimte te creëren voor het gemotoriseerd vervoer, city vorming en de vanwege de invloed van het moderne bouwen. Kort daarna, in de jaren zeventig, werd het dempen van de grachten steeds minder wenselijk. De waterkwaliteit was verbeterd waardoor hygiëne en stank geen probleem meer waren, het dempen leverde geen verbetering van de doorstroom van het verkeer in de stad en de waardering van de historische stad groeide. Ondanks tegengeluiden bij de plannen van het ontdempen van de grachten, pleit De Regt voor deze onderneming. Zij concludeert vanuit haar onderzoek dat ontdempen kan worden ingezet om verschillende belangen te verenigen, het maakt de erfgoed experience mogelijk en draagt bij aan de discussie rondom cultureel erfgoed en het beheer en behoud daarvan.

Martin Hendriks belichtte met zijn lezing het leven van Isaac van Geelkercken. Deze Nederlandse ingenieur en tekenaar heeft naam gemaakt als cartograaf en forttenbouwer. Zijn carrière begon in de drukkerij van zijn vader, Nicolaes van Geelkercken, waar Isaac als cartograaf werkte. In 1644 vertrekt hij naar Noorwegen, waar hij voor de Deense koning Christian IV in dienst treedt bij de stadhouder Hannibal Sehested. Van Geelkercken werkte in Noorwegen als ingenieur en bouwmeester van meerdere fortificaties in Noorwegen. In 1657 keerde Van Geelkercken terug naar Nederland, waar hij zijn vader opvolgde als cartograaf in dienst van het Hof van Gelre. Opvallend is dat Van Geelkercken in Noorwegen niet werkte als cartograaf en in Nederland niet als ingenieur opereerde. Van Geelkercken overleed in Nederland in 1672.

De dag werd afgesloten met de lezing *The past in the present: approaches to urban heritage planning* van em. prof. dr. Gregory Ashworth. Ashworth ziet drie paradigma's in het erfgoedveld die gezamenlijk zes paradoxen opleveren. 'Behoud, red dat wat kan worden gered' is het eerste paradigma. Het tweede paradigma is 'conserveren: niet alleen, maar ook', waarbij niet alleen het object wordt beschermd, maar ook het ensemble en de functie. 'Erfgoed' (heritage) is het derde paradigma, waarbij niet de bron maar het eindresultaat wordt beschermd. Erfgoed begint en stopt in het heden, het verleden is denkbeeldig. Erfgoed wordt politiek steeds meer gebruikt als legitimatie, en op sociaal vlak om anderen in te sluiten binnen de gemeenschap. Ashworth benoemt zes paradoxen die behoud, conservering en erfgoed naast elkaar opleveren. Paradoxen die verwarring en tegenstrijdigheden opleveren maken dat erfgoed niet te managen valt. En erfgoed heeft, stelt Ashworth, management nodig.

SUMMARIES

Bastiaan de Greef and Willem Springer, architects of a changing city (1856-1890)

Guido Hoogewoud

In 1856 alderman for Public Works Isaäc Wamsinck (1811-1857) reorganized the municipal building company of Amsterdam, the *Stadsfabriekambt*. He appointed three principal officials according to their expertise: the city engineer, the city architect and the managing director of Public Works. This intervention was necessary, because due to lack of money and inefficient organisation, Amsterdam was not capable of maintaining the existing city, let alone of preparing itself to a new development. Amsterdam had been reduced to a mere shadow of itself and the water city with its stock of buildings was the only tangible proof of lost power and esteem. Consequently, intervention was urgent, for in the new era of pre-globalization with colonialism and the formation of European nations as important actors Amsterdam became a link in a new network of commercial connections on land and sea. Regular services connected the North-Sea Canal to the Suez Canal, while through the continental railway network the city was within four hours' distance from Paris. Amsterdam became a major industrial and financial centre, initiated by the free market. The public authorities limited themselves to regulations and maintaining public order, but the administrative machinery had to be reinforced and expanded. New public buildings were necessary as indispensable facilities in a growing city. Bastiaan de Greef (1818-1899), who was appointed city architect in 1856 and his assistant Willem Springer (1815-1907), appointed in 1858, knew the city and the *Stadsfabriekambt*, where they had become acquainted with hydraulic engineering and civil architecture in combination with their schooling at the academy of art. The maintenance and new construction of all the buildings in the city was entrusted to them. The bridges that had to be lowered because of the tram were also part of it, realized with new materials and techniques, the design of which was to define the nineteenth-century appearance of Amsterdam to a great extent. In his designs of schools, police stations and fire stations the city architect expressed his public task in the cityscape; initially in unused buildings (the barracks at Prinsengracht) or on empty sites. Since the Education Act of 1857 school buildings became a new phenomenon with architectural meaning in the cityscape.

Publication of the nineteen schools built between 1861 and 1873 led to national publicity. The *Leprozenhuis* (leper house) was available for the new university, but although extreme economy was required, in the design of the Physiological Laboratory De Greef raised the building with a view to increasing the beauty of the city. De Greef left a small number of signed drawings. Springer left four sketchbooks, which can be read as an anthology of the entire oeuvre. This makes attribution of a separate oeuvre to the architect or his assistant complicated. Moreover, Springer also had his sons Jan L(udovicus) and Jan B(ernard) assist him at his office. Particularly the contribution of Jan L., the talented designer of the city theatre, raises questions. The duo De Greef – Springer has practically been written out of history. They were hidden behind the imposing career of city engineer J.G. van Niftrik, so that there was no place left for them in architecture historiography. In view of their significance in the transformation process of the city this is not justified.

'The utter disgrace of Revolutiebouw' (jerry-building)

On the laborious appreciation of late nineteenth-century housing architecture
Jos Smit

At the end of the nineteenth century the term *revolutiebouw* (jerry-building) had become generally accepted for anything that was not sound. *Revolutiebouw* – quick, cheap and insolid housebuilding – started more or less simultaneously in the rapidly growing Dutch cities. The phenomenon was widely spread, and just as widely accepted was the emotionally charged term *revolutiebouw* to characterize complete nineteenth-century districts. Well-known examples are the Hague Schilderswijk, Oude Westen and Oude Noorden in Rotterdam and the Amsterdam Kinker district and De Pijp. *Revolutiebouw*, for that matter, was an international phenomenon; for instance, Germany had its *Schwindelbau* and England 'jerry-building'. In this article, focused on Amsterdam, the central question is what this *revolutiebouw* actually implies and to what extent this characterization does justice to the rather simple, commonplace nineteenth-century architecture. The research into the origin of the concept on the basis of contemporary sources leads to the conclusion that this was a new, special form of the traditional speculation building. The proverbial 'revolution' consists in the financing of the entire building process by mortgage banks and land speculators who – often at their own initiative – brought money, land, materials and builder together. For the rest it is just a matter of speculation building for an unknown market, but on an unprecedentedly large scale. The article outlines that speculation building and owner-occupier building had been undisputed ways of earning money, and hence income, for centuries. Building 'for the market' is of all time and formed the driving spirit behind house building in the late nineteenth century, too.

The nineteenth-century ring of new districts around the old city was laid out on the basis of the Expansion Plan of ir. J. Kalf (1875-1876). The design was pragmatic in its layout: it took the existing parcelization and property relations into account, and parts of it were regularly adjusted to the wishes of private developers and builders. It is characteristic of the owner-occupier builders during the last four decades of the nineteenth century that they edged their way through the city as it were, with some money of their own or in partnership, to build separate houses or small rows of houses here and there for various target groups. Thus the city grew at a great pace, bit by bit. On the basis of some examples the article outlines the diversity of speculation building in urban development districts.

There was enormous resistance against the new, nineteenth-century city. Contemporaries abhorred the decline of the splendid art of architecture: they saw dull façades, poor plans, mechanized components and constructional incompetence. Building economists described an organization method in which costs were minimized and the financial risk was passed on to the craftsman. Urban planners denounced building lines, street widths and building heights. Housing reformers especially noticed alcoves, built-in stairwells and too narrow, deep premises. Thus all speculation building was referred to as *revolutiebouw* in the reference books, without taking into account the housing demand which it provided for and without noticing any architectonic and urban-planning qualities. It was not until the seventies of the twentieth century, when large parts of the nineteenth-century districts were demolished, that one became aware of the fact that the owner-occupier builders from the second half of the nineteenth century had left us an ample stock of payable, charming houses in attractive surroundings.

At town water level in the polder: District F in the Amsterdam city extension

On the origin and development of a neighbourhood in the Amsterdam urban district De Pijp

David Mulder

In 1905 the Amsterdam municipal council outlined a city extension plan for the Binnendijksche Buitenveldertsche Polder south of district YY (better known as De Pijp) on the land that had been added to Amsterdam through the annexation of large parts of the neighbouring municipality Nieuwer-Amstel in 1896. This city extension plan, designed by Hendrik Petrus Berlage in 1900, replaced the never adopted engineer's plan of ir. C.L.M. Lambrechtsen van Ritthem. Within a sober aesthetic framework Lambrechtsen provided solutions to a wide range of technical problems related to the practice of the nineteenth-century city extensions. The main issues were in the field of water management, sewerage and infrastructure. However, around the existing city lay a wreath of built-up areas with a few older centres in them, which made more regular city extension of Amsterdam problematic, if not impossible. One of the most important of these centres was a hamlet along Amsteldijk, south of Ceintuurbaan, originally called District F. This 'polder district' has gone through a radical change in appearance and structure since 1896. The way in which this was realized is typical of the pragmatic approach to the phenomenon city extension at the end of the nineteenth century.

The buildings in District F were built on wet, low-lying polder land. For a good connection to the existing part of Amsterdam the entire region had to be withdrawn from polder water level ('depoldered'), i.e. discontinuing the existing polder sewers, raising (building) sites and demolishing the existing buildings at polder water level. Because of the existing buildings this was difficult, time-consuming and expensive. Compulsory purchase was taking place on a relatively limited scale. The municipality left improvement of the district to private persons, whereby raising of building sites was made compulsory for new construction. Initially, this raising per parcel led to a very irregular streetscape, less accessibility, and flooding in the lower-lying adjoining parcels. The extension of Van Woustraat was also important for the improvement of the polder district; for this purpose a lot of premises built at polder water level were demolished on the projected track. The increase in value of the surrounding parcels indirectly led to further demolition and new construction along the track, just as to declarations of unfitness for habitation of 'unhealthy' premises by the municipality.

In the city extensions in this period the problems of water discharge and sewerage took a lot of thought. The solutions opted for left a visible mark on the character of the extension plans. The compulsory raising of sites led to problems with water discharge, for which newly dug canals could offer a solution. The canals in the extension plans of Lambrechtsen van Ritthem and Berlage formed important links in the regulation of groundwater level and sewerage. Transportation by water and aesthetic motives also played a part in the decision on digging new canals. The relocation of the canals in Berlage's second extension plan (1915-1917) in a southward direction cannot be detached from the new sewerage pumping stations put into operation in 1913, which made it possible to move waste water, groundwater and rainwater over great distances without any problems.

What's in a name?

New light shed on Moulin's Manor, the earliest layout of Elswout in Overveen

Inger Groeneveld

Elswout Manor in the village of Overveen near Haarlem, is of great art-historical importance, particularly to the history of Dutch country estates and garden architecture. Although it was not until 1660, during its second period of habitation, that Elswout became renowned for its history as well as its striking Dutch classicist architecture, attributed to Jacob van Campen, the manor dates from 1633-1635.

This article deals with the overlooked first period (1633-1654) of Moulin's Manor, as it was known then, and with the founder Carl du Moulin (1586/1588 to approximately 1667), a wealthy tradesman from Amsterdam, who had formerly lived in Russia, of whom nothing substantial was known except a rumour and the fact that he went bankrupt in 1654. At that time it was assumed that Du Moulin left his manor in an unfinished condition, only to be completed by the next owner, Gabriel Marselis, Commissioner of the King of Denmark. Archival evidence has now shown that Carl du Moulin was patron of the painter-architect Pieter Post, who was already supporting him financially in the spring of 1638. Consequently, it is very likely that Post at least played a part in the design of the original plan, probably as an assistant to Jacob van Campen. The land surveyor and mathematician Pieter Wils may also have been involved in the design and layout of the house and garden.

Apart from presenting new facts about the first owner of Moulin's Manor, the presumable original appearance is reconstructed and reviewed on the basis of an estate map (1642), 17th century paintings, a travellers' account (1663) and architectural drawings (1805). The rigid cross-symmetrical layout of Moulin's Manor, showing similarities to Scamozzi's published design of Villa Molin, may have symbolized the family name.

AUTEURS

Dr. F.H. Schmidt is architectuurhistoricus, verbonden aan de afdeling Kunst & Cultuur, Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam en het Onderzoeksinstituut CLUE.

Drs. G.S. Hoogewoud studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1973 tot 2010 was hij als conservator verbonden aan het Stadsarchief Amsterdam. Hij was als adviseur verbonden aan de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg en verrichtte projectonderzoek voor het Bureau Monumentenzorg Amsterdam op het gebied van scholen en kerken.

Drs. H.J.J. Smit is architectuurhistoricus en studeerde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkt sinds 2001 bij het Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) van de gemeente Amsterdam. Hij schreef onder andere over gevels, interieurs en het leven in Amsterdams middeleeuwse stadskern en de zeventiende-eeuwse grachtengordel, en publiceert regelmatig over negentiende-eeuwse architectuur in de hoofdstad.

Drs. D. Mulder is architectuurhistoricus en voltooide in 2005 zijn studie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkt sinds 2003 met onderbrekingen als collectiemedewerker in het Stadsarchief in Amsterdam. In 2011 verscheen van zijn hand in de monografische boekenreeks van Stichting BONAS de publicatie *K.P. Tholens (1882-1971): Moderne architectuur – traditionele vormen*. Het artikel in dit tijdschrift is gebaseerd op zijn doctoraalscriptie.

Drs. I. Groeneveld is architectuur- en interieurhistorica en docent aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. Zij heeft in opdracht van Staatsbosbeheer onderzoek gedaan naar het historisch beeldmateriaal van de buitenplaats Elswout en is in 2004 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam afgestudeerd op de laatnegentiende-eeuwse verbouwingen van de buitenplaatsen Elswout en Duinlust te Overveen en Hydepark te Doorn. Vanaf 2005 heeft zij in opdracht van de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoek verricht naar natuurstenen vloeren in het Nederlandse interieur van de zeventiende en achttiende eeuw.

KIJLSTRA - BROUWER

vermaak 1000 architectuur en restauratie b.v.

Restauratie - onderhoud - nieuwbouw

[WWW.KIJLSTRABROUWER.NL](http://www.kijlstrabrouwer.nl)

DEETSEKWAAD, voostraat 44 5244 CM, NL, 0112 38 20 50

